

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**SELÇUKLULAR DEVRİ BAĞDAT MEDRESELERİ:
İMÂM-I ÂZAM EBÛ HANÎFE MEDRESESİ ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDULHAMİT DÜNDAR

İSTANBUL 2012

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**SELÇUKLULAR DEVRİ BAĞDAT MEDRESELERİ:
İMÂM-I ÂZAM EBÛ HANİFE MEDRESESİ ÖRNEĞİ**

ABDULHAMİT DÜNDAR

DANIŞMAN
DOÇ. DR. MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

İSTANBUL 2012

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Abdulhamit Dünder'ın "Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanife Medresesi Örneği" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

İmza

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Mustafa S. Küçükkaşçı
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Gülay Öğün Bezer
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Nihat Öztoprak
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun .....16/107..... / 2012 tarih ve .....2012/15-2..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ	1
1.1. KAYNAKLAR	6
1.2. ARAŞTIRMALAR	8
1.3. ORTAÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA EĞİTİM-ÖĞRETİM	10
1.4. İSLÂM ÖĞRETİM KURUMLARININ KÖKENLERİ VE MEDRESE ÖNCESİ ÖĞRETİM KURUMLARI	10
1.4.1. Mescit.....	11
1.4.2. Küttâb.....	16
1.4.3. Beytü'l-Hikme ve Dârü'l-Hikme	16
1.4.4. Dârü'l-İlim ve Dârü'l-Kütüb.....	17
1.4.5. Zâviye.....	18
1.4.6. Ribât.....	19
1.4.7. Han.....	20
1.4.8. Sahaflar ve Meclisler.....	21
1.5. İLK MEDRESELERE DAİR TARTIŞMALAR	22

BİRİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT İMÂM-I ÂZAM EBÛ HANÎFE MEDRESESİ

1.1. MEDRESE'NİN KURULUŞU VE TÂRİHİ SEYRİ.....	41
1.2. MEDRESE'DE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ.....	50
1.3. MEDRESE'NİN BÖLÜMLERİ	56
1.3.1. Kütüphâne	57
1.3.2. Yemekhâne.....	60

İKİNCİ BÖLÜM
BAĞDAT İMÂM-I ÂZAM EBÛ HANİFE MEDRESESİ'NİN
MÜDERRİSLERİ

1.1. MÜDERRİSLERİN ATAMA VE AZİLLERİ	62
1.2. XIII. YÜZYILA AİT BİR ATAMA BELGESİ ÖRNEĞİ (TEVKÎ')	69
1.3. MÜDERRİSLER, HAYAT HİKÂYELERİ VE ESERLERİ	72
1.3.1. İlyas ed-Deylemî (v. 461/1069)	74
1.3.2. Nûru'l-Hüdâ ez-Zeynebî (420-512/1029-1118)	75
1.3.3. Halef b. Ahmed eş-Şilhî (v. 515/1121)	77
1.3.4. Ebû Yûsuf el-Lamğânî (v. 536/1141)	78
1.3.5. Ebû Mansûr el-Hîfî (460-537/1067-1142)	79
1.3.6. Ebû'l-Kâsım ez-Zeynebî (477-543/1084-1148)	80
1.3.7. Zeynü'l-Eimme, el-Haneffî (v. 546/1151)	83
1.3.8. Ebû'l-Ğanâim el-Bağdâdî (479-557/1089-1162)	84
1.3.9. Ebû'l-Hasan el-Yezdî (505-571/ 1111-1175)	85
1.3.10. İbnü'l-Keyyâl el-Vâsıtî (540-605/1136-1208)	86
1.3.11. Yûsuf el-Lamğânî (518-606/1124-1209)	87
1.3.12. Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Şücâ' (539-609/1145-1213)	88
1.3.13. Ziyau'd-Dîn et-Türkistânî (v. 610/1213)	89
1.3.14. Ebû'l-Kerem el-Bağdâdî (546-621/ 1152-1224)	91
1.3.15. Mecdüddin el-Lamğânî (581-648/ 1185-1251)	92
1.3.16. Akda'l-Kudât Kemâlû'd-Dîn el-Lamğânî (564-649/1168-1251)	93
1.3.17. Abdullah b. Mahmud el-Mevsîlî (599-683/1203-1284)	96
1.3.18. Hüsâmüddin es-Siğnâkî (v. 714/1314)	100
1.3.19. İbnü's-Sebbâk el-Bağdâdî (661-750/1263-1349)	103
1.3.20. İbnü'l-Fasîh (680-755/1281-1354)	105
1.3.21. İtkânî (685-758/1285-1357)	108
1.3.22. Hüsâmüddin el-Ğûrî (v. 771/1369)	110
1.3.23. Ebû Saîd en-Nesefî (v. 566/1171'den sonra)	112
1.3.24. Abdülaziz el-Harezmî (v. 568/1172'den sonra)	112
1.4. MUİDLER	114
SONUÇ	115
BİBLİYOGRAFYA	118

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın amacı, İslâm-Türk müesseseleri tarihinde önemli bir yere sahip olan medreselerin ortaçağdaki durumlarıyla yapı ve işleyişlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

Medreselerin ortaya çıkmasına tesir eden siyâsî, ilmî ve sosyal amiller çoğunlukla bu müesseselerin duruşlarını da belirlemiştir. Siyâsî irade ile medrese kurumu arasındaki ilişkiler eğitim-öğretim tarihinin en mühim mevzularından olagelmıştır. Meşhed-i Ebû Hanîfe Medresesi, Bağdat'ta kurulan ilk medreselerden olması hasebiyle ulemâ-ümerâ ilişkilerini gösteren güzel örnekleri sunmaktadır.

Bilindiği üzere V/XI. yüzyıl, medreselerin olgunluğa ulaştığı çağdır. Çalışmada, medreseler dönemi diyebileceğimiz bu yüzyılda kurulan ve medreselerin ilklerinden olan Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin tarihi önemi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin Nizâmiye Medresesi ile çağdaş olması, çalışmanın en önemli dayanak noktalarından birisini teşkil etmektedir. Medresenin kurumsal tarihinin anlaşılmasına katkı sağlaması umularak böyle bir çalışmaya karar verildi.

Araştırma temel olarak, Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin kuruluşu, târihî seyri, işleyişi, bölümleri, eğitim-öğretim faaliyetleri, hizmet personeli ve son olarak bu medresede görev yaptığı tespit edilen fakihlerin hayat hikâyelerinden meydana gelmektedir. Metin, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte İslâm öğretim kurumlarının geçmişi konu edilmiştir. Bu bağlamda medreselerin başlangıç safhaları ve ilk medreselere dair tartışmalara da yer verilmiştir. Birinci bölümde Bağdat İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi'nin kuruluşu, kurucusu ve medresenin bölümleri üzerinde duruldu. İkinci ve son bölümde ise, Meşhed-i Ebû Hanîfe'de müderrislik veya müderris naibliği yapmış fakihlerin hayat hikâyeleri ele alındı. Ayrıca bu bölümün başında, müderrislerin atama usûllerine dair bir konu açılarak, bir tür tayin belgesi olan tevkîlerin ilk örneklerinden olan Ziyâüddîn Ahmed et-Türkistânî'nin Meşhed-i Ebû Hanîfe'ye atanmasını gösteren tevkî belgesi incelenmiştir. Atama ve aziller bahsinden sonra medresenin açılışından kısaca Bağdat'ın Moğollar tarafından işgal edilmesine kadar geçen zaman içinde Meşhed-i Ebû Hanîfe'de müderrislik yapan fakihlerin terâcimleri verilmiştir.

Son bölümde, müderrislerin hayat hikâyeleri, vefat tarihleri dikkate alınarak kronolojik bir düzen içinde aktarılmaya çalışıldı. Bu bölümde belki en dikkat çekici

noktalardan bir tanesi müderrislerin biyografileri arasına serpiştirilmiş durumda bulunan önemli bilgi kıvrıtı olmalıdır. Bu bilgiler eğitim tarihi açısından özel bir önem taşımaktadır. Tabakât kitaplarındaki bu zengin mâlûmat sayesinde müderrislerin ilmî kişiliklerinin arka planı hakkında da bilgi edinebilmek mümkün olmaktadır. Yine bu bilgiler, fakihlerin toplum içerisindeki sosyal konumları ve gündelik hayatları bakımından da önem arz etmektedir. Bu ipuçları sayesinde müderrislerin siyaset, ticaret ve halkla olan ilişkileri hakkında önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Ayrıca müderris atama ve azillerinin siyâsî irade ile olan bağları hakkında da fikir sahibi olmamızı sağlayan atıflar Selçuklu devri ulemâ-ümerâ ilişkileri bakımından da önem arz etmektedir. Dikkat çeken noktalardan bir diğeri ise, aynı aileye mensup fakihlerin Meşhed-i Ebû Hanîfe’de muhtelif zamanlarda müderrislik yapmış olmasıdır.

Öneri ve yönlendirmeleriyle bu alanda çalışmamı teşvik eden saygıdeğer hocam Doç. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşçı’ya sonsuz teşekkür borçluyum. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü başkanı değerli hocam Prof. Dr. Gülay Ögün Bezer’e ve yetişmemde emeği geçen kıymetli hocalarıma yapıcı eleştirileri ve teşvikleri dolayısıyla teşekkürlerimi sunarım. Yerli ve yabancı binlerce araştırmacıya sunduğu geniş imkânlarıyla ilmî çalışmalara destek veren İSAM Kütüphanesi ve Dökümantasyon Servisi’nin bütün çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim. Desteklerini esirgemeyen İlim Yayma Eğitim Müdürlüğü ile İstanbul Gençlik Gelişim Derneği’ne de teşekkür ederim. Haklarını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim, mânevî desteklerini daima hissettiğim anneme ve babama sonsuz hürmet ve şükranlarımı sunarım.

ÖZET

Bu çalışma Bağdat'ta İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanıbaşında Selçuklular tarafından kurulan İmâm-ı Âzam Medresesi'nin kurumsal tarihini konu edinmektedir. Bağdat Nizâmiye Medresesi ile çağdaş olan Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin inşası 5 Mayıs 1067'de tamamlanmış ve eğitim-öğretime açılmıştır. Meşhed-i Ebû Hanîfe Medresesi Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın mâli işlerden sorumlu veziri Şerefü'l-Mülk Sa'd el-Harezmî tarafından yaptırılmıştır.

Meşhed-i Ebû Hanîfe, kütüphanesi, derslikleri, mescidi, yemekhane ve yatakhane imkânlarıyla yatılı bir okul hüviyeti kazanan medreseler zincirinin ilklerindedir. Medresenin, burada bulunan öğretim ve hizmet personelinin yanında öğrencilerin de maddi ihtiyaçlarını gideren vakıf gelirleri bulunmaktaydı. Medrese yönetiminin yanında bir de vakıf yöneticisi bulunmaktaydı. Fakat bu kadro çoğunlukla medreseye atanan müderrislerin uhdesine bırakılmaktaydı. Kimi vakıf yöneticisi müderrislerin, yolsuzluklara karıştığını görmekteyiz. Bu iddialarla yargılanıp görevinden uzaklaştırılan hatta hapse atılanı bile olmuştur.

Medresede okutulacak derslerin Hanefî mezhebine göre yapılması kurucu vâkıf tarafından şart koşulmuştur. Kütüphane öğrenci ve araştırmacı fakihlerin hizmetinde olup, bu şubenin başında bulunan hâzin yaptığı her işten ötürü müderrise hesap vermek durumundaydı. Müderrislerin atama ve azilleri de, Bağdat'taki siyâsî çalkantının tesirinde kalmıştır. Fakihler arası nüfuz mücadelesi siyâsî mahfillerde de karşılık bulmuş, halîfeler dahi fakihlerin nüfuzuyla meşruiyet kazanma girişiminde bulunmuşlardır.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'de Hanefî fıkıh ekolünde çok büyük şöhrete sahip Ebû Tâlib ez-Zeynebî, Ziyâüddîn et-Türkistânî, Abdullah b. Mahmud el-Mevsîlî, Lamğânî, Siğnâkî, İbnü'l-Fasîh, İtkânî gibi fakihler de görev yapmıştır. Moğol İstilasından sonra da öğretime devam ettiği anlaşılan Meşhed-i Ebû Hanîfe Osmanlı Devleti zamanında yapılan yenileme ve tadilatlarla günümüze kadar gelmiştir. Binalarıyla olmasa da kurumsal yapısıyla varlığı halen devam eden Meşhed-i Ebû Hanîfe Medresesi bin yıllık tecrübesiyle köklü bir geleneğin temsilcisi konumundadır.

ABSTRACT

In this study the institutional history of Imam Azam Madrasah, founded in Baghdad by the Saljuks beside the tomb of Imam Azam Abu Hanifa, has been tried to be examined. The building of Madrasah of Mashhad Abu Hanifah was completed before that of Baghdad Nizamiyah Madrasah, its contemporary. This madrasah was opened to education in May 5, 1067. Madrasah of Mashhad Abu Hanifah was constructed by Sharaf al-Mulk Sa'd al-Kharazmy, the vizier responsible for financial affairs of Alp Arslan, Great Saljuk Sultan.

Mashhad Abu Hanifah was one of the pioneers of the chain of madrassas, gaining the identity of a boarding school, with its library, classroom, masjid, refectory, dormitory. The madrasa had waqf's revenue which met financial needs of not only teaching and service staff but also scholars found here. There was a *mudarris* who administrated madrasa, as well as a *waqf* trustee. Yet, the staff of *waqf* trustee mostly used to be left to the charge of *mudarris* appointed. We can see some *mudarrises* of *waqf* trustee involved in corruption. There had been those dismissed, even thrown in jail, for these claims before the court.

It was stipulated by founder of *waqf* that the lectures taught in the madrasah be executed according to the Hanafi sect. The library was at the service of scholar and researcher jurists, and *hâzin* (officer of library) at the head of this branch was responsible for every job he does to the *mudarris*. The appointing and dismissal of *mudarrises* were, also, affected by political turmoil in Baghdad. Struggle for influence amongst *Faqihs* (Jurists) was also benefited by the politicians, even *caliphs* tempted to gain legitimacy through the influence of *faqih*s.

In Mashhad Abu Hanifah many famous *faqih*s from the school of Hanafi Sect held office, such as Abu Talib al-Zaynabi, Ziya al-Din al-Turkistani, Abdullah b. Mahmud al-Mavsili, Lamgani, Signaqi, Ibn al-Fasih, Itkani. Mashhad Abu Hanifah continued its education even after Mongolian Invasion, during Ottoman Empire with the renovation and restoration made, this madrasah came to these days. Madrasah of Mashhad Abu Hanifa with its thousand-year past represented a deep-rooted tradition.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale/madde
A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı sayısı
BSOAS	: Bulletin of the School of Oriental and African Studies
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
hzl.	: Hazırlayan
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
m.	: Madde
nşr.	: Neşreden
v.	: Vefat tarihi
S	: Sayı
s.	: Sayfa Sayısı
TDK	: Türk Dil Kurumu
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
y.y.	: Basım Yeri Yok

GİRİŞ

Bilgiyi kayıt altına alma yöntemlerinin başında gelen yazı, milattan önceki dönemlerden beri kullanılmaktadır. Yerleşik toplumlarda yazı daha yaygın iken, özellikle göçebe toplumlarda şifâhî kültür hâkimdi. Göçebe bir kavim olan Türklerin de çok eski devirlerden itibaren yazıyı kullandıkları görülür.¹ Hunlar, Göktürk'ler ve Uygurlar dönemine ait kalıntılar Türklerin çok eski çağlardan beri yazıyı kullandıklarını göstermektedir. Göktürk'ler tarafından 732 ve 735 tarihlerinde dikilen Orhun Âbideleri Türk diline ait en eski yazı örneklerinden birini tekil eder.²

Türklerin Araplarla ilk münasebetleri karşılıklı mücadeleler içinde geçmiştir. Emevîler devrinden itibaren (661-750) İslâm ordusu içinde Türklerin istihdam edildikleri görülmektedir. Emevî hanedanına karşı Horasan'da başlayan ve Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle sonuçlanan ihtilâlde, Türkler Abbâsîler'in yanında yer alarak etkinliklerini artırmışlardır. Abbâsîler'in iktidara gelmelerinden sonra vuku bulan Talas Savaşı'nda ise Türkler Çinliler'e karşı İslâm ordusu saflarında yer aldılar. Bu tarihten sonra Abbâsî Devleti'nin (750-1258) hem askerî, hem de idârî kadrolarında Türkler'in istihdâm edilği görülür.³ Hatta bu devşirme Türklerden biri olan Tolunoğlu Ahmed, 868 yılında Mısır genel valisi olmuş, bu tarihten sonra hâkimiyet sahasını genişleterek Tolunoğulları Devleti'ni tesis etmiştir. Aynı şekilde İhşidîler ve Sâcoğulları da Abbâsîler'in Türk kökenli valileri tarafından kurulmuş devletlerdir.⁴

Sosyal hayatın birçok alanında Araplar ile tesis edilen münasebetler, Türkler'in İslâm dînini benimsemelerinde önemli bir rol oynamıştır. Türklerin, İslâmı yaygın bir şekilde kabul etmeleri Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han dönemine rastlar (333/944-945). Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han, amcasına karşı giriştiği taht mücadelesini kazanarak, hâkim olduğu bölgelerde İslâmiyet'i yaygın hale getirmiştir.⁵ Türklerin, kabul ettikleri bu yeni dini öğrenmek ve öğretmek için büyük bir gayret gösterdikleri görülmektedir. Karahanlı şehirlerindeki

---

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983, 323.

² Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1988, 7.

³ Mustafa S. Küçükaşçı, "Türk Hâkimiyetine Kadar Arap-İslam Edebiyatında "Türk" Tasavvuru", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S 12, İstanbul 2002, 21-39, 31-33.

⁴ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, 3. bs., İstanbul 1992, 72.

⁵ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981, 39.

ilim ve kültür merkezlerinde Mâveraünnehir hukukçuları olarak da bilinen önemli ilim adamları yetişmiştir.⁶ Karahanlılar döneminde kaleme alınan eserlerden olan Kutadgu Bilig ve Dîvân-ı Lügâti't-Türk, devrin kültür seviyesini göstermesi bakımından önemlidir.

Sâmânoğulları Devleti'nin Herat valisi olan Ali Tigin, 350'de (962) Horasan bölgesinde hükümdarlığını ilan etmişti. Fakat onun kurmaya çalıştığı devlet (Gazne Devleti) bağımsızlığına Sebük Tigin zamanında ulaştı. Bu sebeple Sebük Tigin Gazne Devleti'nin asıl kurucusu olarak kabul edilmektedir.⁷ Gazne sultanları İslâm kültürü içerisinde yetişmişlerdi. İlime ve sanata olan teveccühleri sayesinde Gazneliler döneminde büyük şairler, edipler ve tarihçiler yetişmiştir. Gazneliler zamanında birçok medresenin kurulması onların ilme verdikleri önemin bir göstergesidir.⁸

V/XI. yüzyıla gelindiğinde İslâm toplumu bir keşmekeş içerisinde bulunuyordu. Halifelik Abbâsî, Fâtımî ve Endülüs Emevî olmak üzere üçe ayrılmıştı. Siyasi alandaki bu bölünmüşlük, Abbâsî Halifeliği'ndeki dış kaynaklı iç buhranların da sebebinin teşkil etmekteydi.⁹ Şii Büveyhîler Bağdat'a hâkim olarak, Sünnî halîfeyi tehakkümleri altına almış, Bağdat'ta Şii gelenekleri uygulanmaya başlamıştı. Abbâsî halîfesi Şiiilerin sultanı altındayken Selçuklular da siyâsî yükselişlerine hızla devam etmekteydiler. İslâm dünyasında bu olumsuz gelişmeler cereyan ederken, Tuğrul Bey Abbâsî Halifesi tarafından Bağdat'a davet edildi. Bu davet üzerine, Tuğrul Bey 447 (1055) yılında Bağdat'a girerek Şii tehakkümünü sonlandırdı. Onu takip eden Alp Arslan, Şiiilere karşı verdikleri siyâsî mücadeleyi düşünce alanına da teşmil ederek Şia'yı gerçek bir yenilgiye uğratmıştır. Bu mücadelede kendisine yetenekli ve varlıklı devlet adamları yardımda bulunmuşlardır. Selçuklular döneminde medrese işte bu siyâsî vakâların bir neticesi, bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Selçukluların önderliği ve himayesinde gelişme gösteren eğitim-öğretim kurumlarının mazisi İslâm'ın kuruluş yıllarına kadar uzanmaktadır. Medreselerden

---

⁶ Ahmet Ocak, *Nizamiye Medreseleri*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1993, 5.

⁷ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, 3. bs., İstanbul 1992, 73.

⁸ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1991, 35. Gazneli Mahmud Harezm'i işgal ettiğinde devrin en büyük âlimlerinden birisi olan meşhur el-Bîrûnî'yi Gazne'ye getirtmiştir. (408/1017).

⁹ Ahmet Ocak, *Nizamiye Medreseleri*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1993, 11.

önce, camilerde ders halkaları şeklinde devam eden öğretim zamanla kurumsallaşarak yeni mekânlarda icra edilmeye başlamıştır. Öğretmen ve öğrencilerin konaklama ihtiyaçlarını karşılamak için bulunan çözümler zamanla medrese denen kurumun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Böylece cami ve mescitlerde başlayan tedrisat müstakil müesseselere intikal etmiştir.¹⁰

Selçuklular İslâm dünyasındaki ilk medreselerin kurucuları kabul edilmektedir.¹¹ Bu kabul hem klasik hem de yakın dönem tarihçileri arasında uzun bir tartışma konusudur.¹² Yapılan araştırmalar, İslâm dünyasında Selçuklular tarafından kurulan medreselerden önce de birçok medresenin varlığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte medrese kurma düşüncesinin bir devletin dînî siyasetiyle birleştirilmesi, İslâm tarihinde ilk defa Selçuklular tarafından yapılmış olmasındandır ki, İslâm medrese tarihi haklı olarak Selçuklu Devleti zamanında tesis edilmiş kurumlarla birlikte başlatılır.

Medreseler, Selçukluların Şii Büveyhîlere ve dolayısıyla Mısır merkezli Fâtımîlere karşı verdikleri siyâsî mücadelenin fikrî ayağını oluşturur. Selçuklu Devleti adına hareket eden yüksek devlet adamları, Bağdat başta olmak üzere Ehl-i sünnet inancını korumak ve yaygın hale getirme maksadıyla birçok medreseler tesis etmişlerdir. V/XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklular tarafından Bağdat'ta kurulan İmâm-ı Âzam Medresesi de Şii akideye karşı Sünnî akideyi destekleme ve onu kuvvetlendirme çalışmalarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Siyâsî ayrılıklar giderilerek İslâm dünyasını tek çatı altında toplama gayretleri, çağın düşünce dünyasına da tesirde bulunmuştur. Selçukluların medrese kurmaktaki temel amaçlarının mezhepsel bölünmüşlüğe bir son verip, İslâm düşüncesini tek çatı altında toplama gayreti olarak da görülebilir. Bununla sultanın merkezinde bulunduğu merkezi yönetim idrakinin, düşünce dünyasında da bir örnek oluşturması amaçlanmıştır. Selçuklular'dan sonra kurulan medreselerin, kurumsal yapısından idâre mekanizmasına kadar birçok uygulamada Selçuklu devri medreselerini taklit etmeleri,¹³ Selçuklular tarafından kurulan medreselerin başarısını göstermektedir.

¹⁰ Hâlid Halîl Hammûdî, "Neş'etü'l-Medâris fi'l-Asri'l-İslâmî", *Âfâkun Arabiyye*, S 4/1, Bağdat 1978, 114.

¹¹ John Pedersen, "Mescit", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, VIII, İstanbul 1979, 51.

¹² Tâceddîn es-Sübki, *Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, IV, 1. bs., Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1968, 314.

¹³ John Pedersen, "Mescit", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, VIII, İstanbul 1979, 51.

Sultan Alp Arslan'ın müstevfisi Sa'd el-Harezmî tarafından Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanında tesis edilen Meşhed-i Ebû Hanîfe, aynı zamanda Selçuklu ümerası arasında medrese inşa etmenin rekâbet halini aldığını gösteren tarihi bir gerçeğe de işaret etmektedir. Medresenin inşasıyla ilgili kayıtlarda, Sa'd el-Harezmî'nin Nizâmülmülk'ü örnek aldığını, onun bir medrese inşa ettirdiğini duyduğu vakit, kendisinde de böyle bir isteğin oluştuğu ve bunun üzerine Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin inşasına karar verdiği bildirilir.¹⁴

Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin inşasına Bağdat Nizamiye Medresesi ile aynı yıl başlanmış fakat ondan yaklaşık beş ay önce kapılarını eğitime açmıştır. İnşaat faaliyetlerinin Bağdat Nizamiye Medresesi'nden sonra başlanması ve ondan önce eğitime açılmış olması, Nizamiye'den daha küçük olacağına anlamına gelmemektedir.

Meşhed-Medrese yalnızca eğitim açısından değil, Ebû Hanîfe'nin kabrinin bir ziyaretgâh olması bakımından da önemli bir yere sahipti. Meşhed-i Ebû Hanîfe ve Nizamiye, Bağdat'ın doğu yakasında yer alıyordu. Günümüzde Nizamiye Medresesi'nin yeri tam olarak bilinmemekte, fakat Meşhed-i Ebû Hanîfe bin yıllık mazisine rağmen zamanla değişikliğe uğrayan yapılarıyla varlığını devam ettirmektedir.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin kurucusu Müstevfi Ebû Sa'd el-Harezmî'nin bu medrese için ne kadar teberruda bulunduğu ve vakfettiği şeylerin tutarı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Görüldüğü kadarıyla Nizamiye'nin aksine Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin vakıflarının nazırlığı da medreseye atanan müderrislere verilmekteydi. Nizamülmük, vakfını tesis ederken bunların denetimini kendi elinde tutmuştu. Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ise müderrisliğe getirilen kimseler, buradaki vazifelerine ek olarak medrese vakıflarının nâzırlığını da üstlenmekteydiler.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'de de diğer medreselerde olduğu gibi, olmazsa olmaz kabul edilen derslikler, yatakhane ve yemekhane gibi kısımlar bulunmaktaydı. Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin bir de kütüphanesi bulunmaktaydı. İbn Cezle (v. 493/1100) ve Zemahşerî (v. 538/1144) gibi meşhur âlimlerin Meşhed-i Ebû Hanîfe Kütüphanesi'ne kitaplarını vakfettikleri kaydedilmektedir.¹⁵ Abdulaziz b. Ali el-Harezmî'nin bu kütüphanede hâzinlik görevi üstlendiği kaydedilir. Kütüphane kısmından sorumlu olan

¹⁴ Bündârî, *Kitâbu Târîhu Devleti Âl-i Selçuk*, Mısır, Şirketü Tab'î'l-Kütübi ve'n-Neşr, 1900, 31.

¹⁵ Velid el-Âzamî, *Medresetü'l-İmâm Ebû Hanîfe Târîhuhâ ve Terâcimi Şüyühîhâ*, Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuûn, Bağdat 1983, 43.

hâzin, müderrise bağı olarak çalışmaktaydı. Medreseye ait hicrî 604 (1208) tarihli atama belgesinde, Meşhed-i Ebû Hanîfe'de bulunan kütüphanenin başındaki hâzine müderrisin bir takım emirler vermekte yetkili olduğu hatırlatılmıştır.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'de vakıf ve medresenin idarisini elinde bulunduran bir müderris, müderrisin naipleri ve müderrisler, kütüphane görevlisi, mescitte namazları kıldırarak üzere bir imam, ferrâş, gibi personel görev yapmaktaydı. Bundan başka vakıf gelirlerini tahsil etmek üzere bir muhassılın ve ona yardımcı diğer personelin varlığı da zaruri görünmektedir. Meşhed-i Ebû Hanîfe'ye bağı olarak faaliyet gösterdiği anlaşılan ve kaynaklarda zâviye şeklinde söz edilen yemekhane, en az bir aşçı ve diğer mutfak personelinin varlığını akla getirmektedir. Medrese çalışanları maaşlarını vakıf gelirlerinden, önceden belirlenmiş ölçülere göre almaktaydılar. Mesela Meşhed-i Ebû Hanîfe müderriliğine getirildiğinde Ziyâüddin Ahmed et-Türkistânî'nin (v. 610/1213), maaşının miktarı bir önceki müderrisin maaşına göre tayin edilmiştir.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'deki müderrislik kadrosuna ilk olarak İlyas b. Nasır b. İbrahim (v. 461/1069) getirilmiştir. Ondan sonra gelenlerin çok azının atama tarihleri kesin olarak bilinmektedir. Bu sebeple hayatları hakkında bilgi derlediğimiz yirmi dört müderrisin dışında, incelenen dönem içerisinde daha birçok müderrisin bu medresede görev yapmış olması muhtemeldir. Müderrislerin birçoğu Bağdat'ta vefat etmiş ve Ebû Hanîfe'nin kabrinin yakınlarına defnedilmiştir.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'de okutulduğunu bildiğimiz Ebû Abdullah el-Belhî'nin *Menâkıb-ı Ebî Hanîfe*'si ile İmam Tahâvî'nin *Şerhu Meâni'l-Âsâr* adlı eserlerinin dışında fıkıh ilmine yardımcı, özellikle hadis, edebiyat, feraiz gibi muhtelif ilimlerde eserlerin okutulduğuna dair ipuçlarının bulunmaktadır. Ayrıca medresede okutulan dersler ve bu derslerin okutulmasında takip edilen müfredattan haberdarız. Her ne kadar elimizde detaylı bilgiler bulunmasa da derslerin okutulmasında bir plan ve programın varlığı kaynaklar tarafından da teyit edilmektedir.

Müderrisler arasında Hanefî fıkında ve Arap dilinde büyük eserler vermiş fakihler ve dilciler de bulunmaktadır. Abdullah b. Mahmud el-Mesîlî (683/1284), İbnü'l-Fasîh (755/1354), Hüsâmüddîn Siğnâkî (v. 771/1369), İtkânî (758/1357) gibi meşhur şahısların yazdıkları eserler şöhret bulmuştur. Özellikle Mevsîlî'nin *el-İhtiyâr*

li-Ta'lili'l-Muhtar adlı eseri asırlarca medreselerde okutulmuş ve defalarca şerhedilmiştir.¹⁶

Müderislerin çoğunluğu, Bağdat dışındaki beldelerden olup, ilim tahsili için Bağdat'a gelip burada yerleşen kimselerden oluşmaktadır. Müderislerin isimlerinde kullandıkları nisbeler, Hanefiliğin o çağdaki yayılma alanlarını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Nisbelerini dikkate aldığımızda Deylemî, Lamğânî, Vâsıtî, Türkistânî, Mevsilî, Siğnâkî, Ğûrî, Neseffî, Harezmi gibi isimler kabaca bir mezhep coğrafyası da çizmektedir.

1.1. KAYNAKLAR

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi'nin tarihinin ana kaynakları başlıca, kronikler, tabakât eserleri, şehir tarihleri, coğrafya, ensâb ve terâcim kitapları, fihristler ve seyahatnameler şeklinde sınıflandırılabilir. Araştırmalar ise İslâm eğitim-öğretim tarihi üzerine yapılan, çoğunlukla genel mahiyetteki müstakil eserler ve makalelerden meydana gelmektedir. Burada faydalanılan bütün eserleri sıralamaktan ziyade, konumuz açısından önem arzeden eserler ve bu eserlerin kullanma sıklığı göz önüne alınarak bir kaynak tanıtımı yapılmaya çalışılacak.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin tarihini yalnızca kroniklere dayanarak yazmak mümkün değildi. Meşhed-i Ebû Hanîfe'de görev yapmış müderisler, mudler, hâzinler ve hayat hikâyesine ulaşabildiğimiz diğer şahısların biyografilerinden faydalanmak suretiyle sorun çözülmeye çalışıldı. Bu sebeple kaynaklar arasında tabakât eserleri önemli bir yer tutmaktadır. Tabakât kitaplarının kaynak değeri sorgulanabilir. Çünkü çoğunlukla aynı mezhebe mensup biyografi yazarları tarafından telif edildiğinden, tarafgirliğin bir neticesi olarak, bu metinlerde biyografi sahibinin olumsuz yönlerinin aktarılmamış veya bazı bilgilerin abartılmış olması ihtimali gün yüzüne çıkmaktadır. Ancak bu kaynakların verdiği bilgileri bir başka kaynakla test etme imkânı sağlayan veriler bulunmadığından, bilgileri olduğu gibi kullanmak durumunda kaldık.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin kuruluşu ile ilgili ayrıntılı mâlûmâtın en önemli kaynağı durumundaki İbnü'l-Cevzî'nin, (v. 597/1201) *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, adlı eseri özel bir öneme sahiptir. Yine medresenin kuruluşu hakkında çok tafsilat vermemekle birlikte, kurumun tesisine âmil olan olaylara temas etmesi

¹⁶Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1622,1623

bakımından önemli bilgiler içeren Bûndârî'nin (v. 643/1245) *Kitâbu Târîhu Devleti Âl-i Selçuk*'u da önem arz etmektedir. Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin kuruluşuyla ilgili İbn Kesir'in (v. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserinde de bilgiler bulunmaktadır. İbn Kesir tarafından kaydedilen rivayetler özet şeklinde ve mühim bir kısmı önceki müelliflerin tekrarı olsa da bilgilerin teyidi bakımından önemlidir. Kronikler kısmında değinmemiz gereken bir diğer önemli kaynak İbnü's-Sâî'nin (v. 674/1276) *El-Câmiü'l-Muhtasar fî Unvani't-Tevârih ve Uyûni's-Siyer* adlı eseridir. Meşhed-i Ebû Hanîfe'ye yapılan bir atamaya ilişkin tevkî belgesinin metnini eserinde nakleden İbnü's-Sâî, hem konumuz, hem de İslâm öğretim tarihi açısından çok önemli bir metnin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Meşhed-i Ebû Hanîfe Medresesi kurulmadan önce, İmâm-ı Âzam'ın kabri ve çevresindeki yapılar hakkında çok küçük bilgiler ihtiva eden el-Makdîsî'nin (v. 380/990) *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* adlı coğrafya eseri, meşhedin medrese öncesi durumu hakkında bilgi veren nadir kaynaklardadır.

Ebû Hanîfe Medresesi'nin müderrisleri ve müdripleri, onların hayat hikâyeleri, telif ettikleri eserler gibi birçok bilgi, temel olarak Hanefî tabakât kitaplarında bulunmaktadır. Kuruluşundan sonra yaklaşık 300 yıllık zaman dilimi içerisinde Meşhed-i Ebû Hanîfe'de müderrislik yapanlar hakkında istifade edilen eserlerin başında, meşhur Hanefî din adamlarının hayat hikâyelerinin derlendiği Abdulkâdir el-Kureşî'nin *El-Cevahirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye* adlı eseri gelmektedir. Bunu Temîmî'nin *Tabakâtu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye* adlı tabakât eseri takip eder. Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* adlı eseri de müderrislerin hayat hikâyelerini yazarken sıkça başvurduğumuz önemli kaynaklardandır. Münzirî'nin *et-Tekmile li-Vefeyati'n-Nekale*'si ile Zehebî'nin *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyati'l-Meşahir ve'l-A'lâm* adlı eserleri de müderrislerin hayat hikâyeleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ı müderrislerin nisbeleri ve kökenlerini tespit etmede yararlanılan mühim bir kaynaktır. Yine Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Büldân* ve *Mu'cemu'l-Udebâ* adlı eserlerinden de çokça istifade edildi.

VII/XIII. yüzyıl seyyahı İbn Cübeyr, *er-Rihle* adlı eserinde İmâm-ı Âzam'ın kabrinden bahseder. Bir sonraki yüzyılın seyyahı İbn Battûta da *Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr* adlı eserinde İmâm-ı Âzam'ın kabri ve zâviyesi hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Fakat her iki seyyah da, Bağdat medreseleri

arasında İmâm-ı Âzam Medresesi'nin ismini saymamaktadır. Bununla birlikte onların verdikleri bilgiler kurumun o asırda da varlığını devam ettirdiğini telmih etmektedir.

Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrislerinin telif ettikleri eserlerin tespitinde, Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*'una mürâcaat edildi. Kâtip Çelebi'nin eserinin devamı mahiyetindeki Bağdat'lı İsmail Paşa'nın *Hediyyetü'l-Ârifîn*'inden de istifade edildi.

1.2. ARAŞTIRMALAR

Araştırma eserler arasında ilk sırada İmâm-ı Âzam Medresesi'nin tarihini konu alan Velîd el-Âzamî'nin *Medresetü'l-İmâm Ebî Hanîfe Târîhuhâ ve Terâcimi Şüyühîhâ* adlı eseri gelmektedir. Bunu, İmâm-ı Âzam Câmîi imamlarından Hâşim el-Âzamî'nin *Târîhu Câmîi'l-İmâmi'l-Âzam ve Mesâcidü'l-Âzamiyye* adlı eseri takip eder. Nâcî Ma'rûf'un Mecelletü Külliyyeti's-Şerîa'da yayımlanan "Mukaddime fi Târîhi Medreseti Ebî Hanîfe ve Ulemâihâ" başlıklı makalesi de bu konu üzerine yapılmış önemli bir araştırmadır. İsmine birçok araştırmada rastlamış olmamıza rağmen ulaşamadığımız, Mustafa Cevad'ın *Mecelletü'l-Muallimu'l-Cedîd*'de yayınlanan makalesi konumuz açısından büyük önem arz etmektedir. Mustafa Cevad'ın bu mühim makalesini görememekle birlikte, Hâşim el-Âzamî'nin *Târîhu Câmîi'l-İmâmi'l-Âzam ve Mesâcidi'l-Âzamiyye* adlı eseri vasıtasıyla Cevad'ın bu makalesinden faydalanmaya çalıştık.

Abdüsselam Uluçam'ın *Irak'taki Türk Mimârî Eserleri* adlı kitabında "İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe Külliyesi" başlıklı kısa bir tarihçe ile yine aynı yazarın Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin IV. cildindeki "Âzamiye Külliyesi" adlı maddesi istisna edilirse, Bağdat İmâm-ı Âzam Medresesi üzerine yapılmış Türkçe bir çalışmaya ulaşmamış olduğumuzu burada belirtmeliyiz.

Ortaçağ İslâm dünyasında eğitim-öğretim üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ali Yardım tarafından *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi* adıyla Türkçe'ye kazandırılan Ahmed Çelebi'nin eseri belki bu alandaki özgün çalışmalardan bir tanesidir. Yine George Makdisi'nin *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı* adıyla Türkçe'ye çevrilen *The Rise of Colleges* adlı eseri önemli bir araştırma eseri konumundadır. J. Pedersen'in Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi VIII. cildinde

yayınlanan *Mescid* maddesi de, ortaçağ yükseköğretim kurumlarını mescit dairesinde gelişen bir kurum olarak işleme bakımından dikkate değer bir çalışmadır.

Ülkemizde ise ortaçağ medreseleriyle alakalı ilk ciddi çalışmanın sahibi Aydın Sayılı'dır. Harvard Üniversitesi'nde *The Institutions of Science and Learning in the Moslem World* adıyla hazırladığı doktora tezinin bir kısmını oluşturan "*Higher Education in Medieval Islam The Madrasa*" başlıklı makalesi önemli bir çalışmadır. Bu makale Recep Duran tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. *İslâm Eğitim Tarihi* adıyla yayımlanan Mehmet Dağ ve Hıfzırrahman R. Öymen tarafından hazırlanan çalışma ise yeni bir yaklaşım ortaya koymamakta hatta ortaçağ İslâm ve Türk dünyasıyla hiç ilgisi olmayan bazı hatalı bilgileri tekrarlamaktadır.

1.3. ORTAÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA EĞİTİM-ÖĞRETİM

Bu bölümde ortaçağ İslâm eğitim-öğretim kurumlarının, başlangıcından müstakil medreselerin ortaya çıkışına kadarki tarihi hakkında bilgi verilecektir. Başlıca İslâm öğretim kurumlarının kökenleri, İslâm dünyasında boy gösteren ilk medreseler ve bu medreseler üzerine yapılmış tartışmalara değinilecektir. İslâm öğretiminin kurumsallaşma sürecindeki merhaleler ve bu merhaleleri temsil eden kurumlar kısaca tanıtıldıktan sonra, tarihi seyir içerisinde Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin ortaya çıkışı açıklanmaya çalışılacaktır.

İslâm eğitim ve öğretim tarihi üzerine yapılan çalışmaların neredeyse tamamında araştırmacılar tarafından değinilmeden geçilmeyen belli başlı noktalar vardır. Mescitlerdeki ders halkaları, Beytü'l-Hikme, Dâru'l-Hikme ve Nizâmiye medreseleri, bunların en meşhurlarıdır. V/XI. yüzyılda Selçuklular'ın devlet eliyle eğitim politikası haline getirilen medrese inşa etme faaliyetleri, İslâm eğitim-öğretim tarihinin en önemli aşamalarından birisini teşkil eder. Daha Hz. Peygamber zamanında başlayan İslâm eğitim-öğretimi dört yüz küsür yıl sonra Arap asıllı olmayan Müslümanların elinde bir aşama kaydederek, kurumsallaşma seyrini tamamlamıştır. Selçuklular devrinde başlayan bu hareket, İslâm eğitim-öğretim tarihindeki önemli kırılma noktalarından birisidir. Bu sebeple kimi tarihçiler İslâm eğitim-öğretim tarihini, Selçuklular öncesi ve sonrası şeklinde ikiye ayırmaktadır.

1.4. İSLÂM ÖĞRETİM KURUMLARININ KÖKENLERİ VE MEDRESE ÖNCESİ ÖĞRETİM KURUMLARI

Mescitten müstakil medreseye doğru bir gelişim gösteren yükseköğretim kurumlarının tekâmül safhalarına kısaca değinmek gerekmektedir. Küttâblar, ulemâ ve devlet adamlarının ilim ve edebiyat meclisleri, mescit ve camilerdeki ders halkaları, kütüphaneler, Beytü'l-Hikme ve Dâru'l-Hikme, dâru'l-ilimler, ribâtlar, zâviyeler, hanlar ve sahaflar gibi kurumlar, İslâm öğretim müesseselerinin medreseye uzanan tarihindeki aşamaları oluşturmaktadır.

İslâm öncesi Arap yarımadasında okuma yazmanın pek yaygın bulunmadığı bilinmektedir. Rivayete göre Mekke'ye yazıyı getiren Harb b. Ümeyye idi.¹⁷ Medine'de

¹⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Kitâbeti'l-İnşâ*, thk. Muhammed Abdurrahûl İbrahim, Matbaatü'l-Emîriyye, III, Kahire 1914, 14.

ise Evs ve Hazrec Kabileleri arasında okuma, yazma pek yaygın bulunmamaktaydı. Nitekim Hz. Muhammed peygamberlikle görevlendirildiğinde, Mekke'deki Araplar arasında okuma yazma bilenlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmiyordu. Okuma yazma bilenlerin ekserisi de Yahudi veya Hıristiyanlar'dan meydana gelmekteydi. Medineli bir Yahudi'nin çocuklara okuma yazma öğrettiğinden bahsedilir. Kalkaşendî'nin kaydına göre, okuma yazma bilenlerin hepsi, hem Arapçayı hem de İbranice'yi yazabiliyorlardı.¹⁸ İslâm'la birlikte okuma yazma bilen sayısının hızla arttığı görülmüştür. Bedir Savaşı esirlerinden Medineli Müslümanlardan on kişiye okuma yazma öğretmesi karşılığında serbest bırakılmalarının şart koşulması meselesi, İslâm öğretim tarihi açısından dikkate değer olaylardandır.

1.4.1. Mescit

Hz. Muhammed Allah'ın kendisine verdiği bilgiyi insanlara anlatma ve onları İslâm'a davet etme görevini yerine getirme yeri olarak mescidi seçmiştir. İslâm'da eğitim-öğretim Hz. Peygamberle birlikte mescitte başladığı için Hz. Peygamber ilk öğretmen kabul edilmektedir. Kendisi, "Ben zaten bir öğretmen olarak gönderildim"¹⁹ buyurmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in birçok yerinde bu hususa dikkat çekilerek, Hz. Muhammed İslâm'ın ilk öğreticisi olarak tanıtılır.²⁰

Ayrıca mescitte Arapları etrafında bir halka şeklinde toplayarak onlara dîni anlatan ilk kişi Hz. Peygamber'di. Böyle bir toplanma şeklinin cahiliye devrinde bilinmediği kaydedilir.²¹

Hicretin ilk yılında Medine'de kurulan ve inşa edildiği günden itibaren bir eğitim-öğretim kurumu gibi faaliyet gösteren Mescid-i Nebevî, İslâm eğitim-öğretim kurumlarının temeli kabul edilmektedir.²² Aslında Mescid-i Nebevî, yeni kurulan İslâm Devleti'nin merkez bürosu şeklinde faaliyet gösteriyordu. Elçi kabulleri, yargılamalar,

---

¹⁸ Kalkaşendî, *a.g.e.*, III, 15.

¹⁹ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, I, İstanbul 1974, 35

²⁰ Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâlî*, D.İ.B. Yayınları, 2. bs., Ankara 2006, 22. (Bakara Suresi, 151), 70. "Âl-i İmrân Suresi, 164; Andolsun, Allah, mü'minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler."

²¹ Hâlid Halîl Hammûdî, "Neş'etü'l-Medâris fi'l-Asri'l-İslâmî", *Âfâkun Arabiyye*, S 4/1, Bağdat 1978, 112.

²² Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, 324.

Beytü'l-Mâl'in idâresi ve eğitim-öğretim gibi devlete taalluk eden, siyâsî, iktisâdî ve sosyal bütün faaliyetler bir merkezden yönetiliyordu.²³ Öğretim, mescitteki bu faaliyetlerin çok önemli bir kısmını oluşturmaktaydı.

Mescid-i Nebevî'nin önce güney giriş tarafında sonra kıblenin Mescid-i Aksâ'dan, Mescid-i Haram'a çevrilmesiyle²⁴ kuzey tarafına taşınan ve temel olarak fakirlere tahsis edilen *Suffe* (gölgelik), zamanla bir ilim merkezine haline gelmiştir.²⁵ Medine mescidinin bu özelliği, İslâm öğretim kurumlarının mescit merkezli gelişmesinin en belirgin vasfı olmuştur. Sonraki devirlerde çeşitli İslâm beldelerinde kurulan mescitler, Medine Mescidi örneğinde olduğu gibi genel olarak mahkeme, okul ve kısmen de misafirhane hizmetlerini yerine getiren çok fonksiyonlu bir kurum olma özelliğini devam ettirmiştir.²⁶

Sahâbelerden bazıları Rasûlullah henüz hayattayken Kuba Mescidinde Müslümanlara dersler vermekteydiler.²⁷ Yine Resûlullah döneminde Medine'de Kur'ân-ı Kerim öğretilen ve *Dârü'l-Kırâe* adı verilen bir evden bahsedilir. Rivayete göre, Abdullah b. Ümmü Mektûm (v. 15/636) ve Mus'ab b. Ümeyr (v. 3/625) bu evde ders vermekteydiler.²⁸ Abdullah b. Abbas (v. 68/687-88) ise Kâbe'nin avlusunda çevresini saran kimselerin sorularını cevaplıyor, Kur'ân ayetlerini tefsir ediyordu. Örneklerde de görüldüğü üzere, Hz. Peygamberle başlayan ve sahâbe tarafından yaygınlaştırılan İslâm tedrisatı, bir sonraki nesil tarafından yoğun bir ilgiye mazhar oldu. Tâbiîn devrinde, Mescid-i Nebevî'de İmam Muhammed Bâkır (v. 114/733[?]) ve İmam Câfer-i Sâdık'ın (v. 148/765) tefsir halkaları mevcuttu. Yine Rabâtü'r-Re'y'in Mescid-i Nebevî'de bir halkası bulunmaktaydı. Mâlik b. Enes (v. 179/795) ve Hasanü'l-Basrî'nin bu halkaya

²³ Kettânî, *Nizamü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye; et-Terâtibü'l-İdâriyye*, thk. Abdullah el-Hâlid, Dâru'l-Erkâm, II, Beyrut 1996, 54.

²⁴ Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2006, 21. [Bakara Sûresi, 144] (Ey Muhammed!) Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. (Merak etme) elbette seni, hoşnut olacağın kibleye çevireceğiz. (Bundan böyle), yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir. (Ey Müslümanlar!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzünüzü hep onun yönüne çevirin...)

²⁵ Mustafa Bakır, "Suffe", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 470.

²⁶ John Pedersen, "Mescit", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, VIII, İstanbul 1979, 49

²⁷ Gazzâlî, *a.g.e.*, I, 35

²⁸ Hammûdî, "a.g.m.", 113.

katıldığı rivayet edilir. Basra Mescid’inde ise Hasanü’l-Basrî’nin (v. 110/728) çok büyük bir ders halkasının bulunduğu bilinmektedir.²⁹

Fetihlerle birlikte İslâm beldelerinde Mescid-i Haram, Basra Mescid Camii, Kûfe Mescid Camii, Mescid-i Aksa, Emevî Câmii, Kayrevân Camii, Mansur Camii, Kurtuba Mescid Camii, İbn Tolun Camii, Buhara Mescid Camii gibi mabedler kurulmuştur. Bu camiler sayesinde birbirinden uzak coğrafyalardaki hilâfet beldelerinde öğretim yaygınlaşmış ve İslâm düşünce hareketi ivme kazanmıştır. Medine modelinde tesis eden bu mescitlerdeki dînî tedrisatta, örneğini bizzat Hz. Peygamber’in gösterdiği halka usûlü benimsenmiş ve bu usûl zamanla bir gelenek halini almıştır.³⁰ Buna göre, ders veren kişi mescitteki direklerden birisinin dibine yahut köşelerden birine oturur, öğrenciler de onun önünü dairevi olarak çevirirdi. Şekline binaen bu surette icra edilen derse halka dersleri denilmiştir.

Halkalarda fıkıh, hadis, tefsir, Kur’ân, kıraat, şiir, dil (sarf, nahiv) gibi çeşitli ilimleri okutulurdu. Mesela, Basra Camii’ndeki ilk halkayı Câfer b. el-Hasan kurmuş ve burada Kur’ân okutmuştur.³¹ Yine Bağdat’taki Abdullah b. Mübarek Mescidi’nde Ebû Hâmid el-İsferâyînî’nin (v. 406/1016) halkasına âlimler ve fakihlerden oluşan 700’e yakın kişinin katıldığı rivayet edilir.³² Halkaların büyüklüğü dersi okutan âlimin şöhretine, ilmî kudretine ve okutulan dersin mahiyetine göre değişmekteydi. Hadis halkaları en kalabalık olanlarıydı. Halkalar, halka sahibi şeyhin adına veya okutulan derse göre isimlendirilirdi. Nûru’l-Hüdâ ez-Zeynebî (v. 512/1118-1119) halkası ve Halkatü Ehli’l-Hadis, Halkatü’n-Nahviyyîn gibi adlar bunu göstermektedir.³³ Mescitler, müstakil bir öğretim kurumu olarak ortaya çıkan medreseler devrinden sonra dahi, dînî tedrisattaki rollerini bu minvâl üzere devam ettirmişlerdir.

İlk dönem valileri aynı zamanda ilk öğretmeler olarak da görülmektedir. Onlar Hz. Peygamberin ashâbından olmaları dolayısıyla dînî bilgiyi doğrudan kayanağından öğrenmiş kimselerdi. Dolayısıyla ilk öğretmenler idâre mekanizmasının en tepesinde

²⁹ Hüseyin Emin, “el-Mescidü ve Eseruhû fi Tatviri’t-Ta’lîm”, *Dirâsâtün Târihiyye*, S 5, Dimaşk 1981, 7.

³⁰ Aydın Sayılı, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese*, çev. Recep Duran, 2002, 7.

³¹ El-Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, Abdusselam Muhammed Harun, I, 7. bs., Mektebetü’l-Hanci, Kahire 1998, 367.

³² Taha Muhsin, Abdürrezzâk es-Saffâr, “Devru’l-Mescid fi Mahvi’l-Ümmiyyeti ve’t-Ta’lîm”, *Âdâbu’r-Râfideyn*, S 10, Bağdat 1979, 163.

³³ Salih Ahmed Ali, *El-Irak fi’t-Târîh*, Dâru’l-Hürriyye, Bağdat 1983, 503.

bulunmaktan başka aynı zamanda dînî birer otorite konumundaydılar. Bu bakımdan valiler idâre ettikleri beldelerin din ve dünya işlerinden sorumlu en yetkin kimselerdi. Cuma namazları vali tarafından kıldırılıyor, kaza ve vilayetteki memurları atama işleri onun tarafından yapılıyordu. Kadılar idârî vazifelerinin yanı sıra dînî tedrisatı tâlî bir görev kabul etmişlerdi. Bu sebeple, câmilerde ilk ders verenlerin kadılar olduğu iddia edilir.³⁴

İslâm'ın temel öğretileri olan Kur'ân ve Hadis ilimlerinin okunması, ezberlenmesi ve sonraki nesillere intikali düşüncesi, dînî tedrisatın temelini oluşturur. İlk devirlerinden itibaren, halkı iyiliğe teşvik eden vaazlarla dînî öğretim tam olarak birbirinden ayrı tutulmamıştır. Peygamberi görüp, onun davranışlarını öğrenen kimseler çeşitli beldere dağılarak etraflarına topladıkları kimselere dînî sohbet ve vaazlarda bulundular. Vaaz İslâm ilimlerinin temel düşüncesini teşkil ettiği kabul edilen “iyi olana dâvet, kötü olandan sakındırma” esasını işliyordu.³⁵ Bu türden mev'izeler cami ve mescitlerde yapıldığından, bu mekânlar İslâmî tedrisatın kurumsal manadaki beşiği kabul edilmiştir. Fakat karmaşık hale gelen idâre mekanizmasının artan yükü, âlim vali ve kadıların bu faaliyetlerini yürütmelerine imkân bırakmamıştır. Zamanla vaaz eden bu kimselerden *Ehlü'l-İlim* adı altında özel bir sınıf teşekkül etmiştir.

İslâm fetihlerinin tabii bir sonucu olarak ortaya çıkan Arap-Acem ihtilafı, Arap dilindeki bozulmalar kadar, İslâm inanç sisteminde kadîm medeniyetlerin inançlarından bazı renklerin belirmesine de neden olmuştur. Bu bozulmalar dil çalışmalarını tetikleyen başlıca unsurlar olarak kabul edilir. Fakat Kur'ân'ı anlama ve yorumlama gayretleri Arap dili çalışmalarına yönelimin en temel nedeni olmalıdır. Zira Hz. Ali'nin (v. 40/661) henüz hilafettyken Kûfe mescidinde imlâ meclisleri düzenlediği, hatta Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin (v. 69/688) ondan ders aldığı kaydedilir.³⁶ Mescit, meşhur dilciler ve onların ders halkalarının yanı sıra, şiir râvîleri için de bir okul konumundaydı. Mesela, Arap dil biliminin kurucusu ve bu sahada telif edilen ilk eserin sahibi kabul edilen Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (v. 174/790-791) çalışmalarına mescitte devam ediyordu.³⁷

³⁴ J. Pedersen, “Mescid”, *İA*, VIII, İstanbul 1979, 48, 49.

³⁵ J. Pedersen, “a.g.m.”, *İA*, VIII, 47.

³⁶ Hüseyin Emin, “el-Mescidü ve Eseruhû fî Tatvîri't-Ta'lîm”, *Dirâsâtün Târihiyye*, S 5, 8.

³⁷ Hüseyin Emin, “a.g.m.”, *Dirâsâtün Târihiyye*, S 5, 8.

Bu ilk mescitlerde kurulan halkalar aynı zamanda bazı fikri ayrılıkların da başlangıcını oluşturur. Basra Mescid Camii'nde halkası bulunan Hasanü'l-Basrî ile öğrencileri Vâsıl b. Atâ (v. 86/705), Amr b. Ubeyd (v. 144-761) ve onların görüşlerini paylaşanlar arasında cereyan eden ve temel olarak “*Mürtekibü'l-Kebîra*” yani büyük günah işleyenlerin durumu hakkındaki fikir ayrılığı, Mutezile mezhebinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şeyhlerinin halkasından ayrılan bu kimseler aynı mescitte yeni bir halka oluşturmuşlardır. Bu şekilde meydana gelen Mutezile hareketi, Ehl-i Re'y ile Ehl-i Hadis arasındaki çetin kelâmî kavgalar ve şiddetli mücâlelerin de zeminini teşkil eder.³⁸

İlk devirlerden itibaren cami ve mescit arasında bir ayrımın olduğu bilinmektedir. Cami, cuma ve bayram günleri ahalinin topluca ibadet ettiği mabed, diğeri ise bu özel günler dışında, günlük ibadetlerin yapılabildiği camiye göre daha küçük evsiftaki yapılardır. Kaynaklarda, camiyle mescit arasındaki fark, ilki El-Mescidü'l-Câmi, diğeri ise yalnızca mescit imlâsıyla kaydedilmek sûretiyle belirtilmiştir. Makdîsî, cami ile mescit arasındaki bu ayrımın yalnızca ibadet edilen mekân olmaları bakımından değil, öğretim kurumu olmaları yönüyle de ilgisinin bulunduğunu ileri sürer.³⁹ Buna göre, camilerde yani Cuma mescitlerindeki ders halkalarından birisinde ders verebilmek için halîfenin izni gerekiyordu. Mescit için böyle bir izine gerek duyulmamaktaydı. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî'nin, Bağdat'ta Mansûr Câmii'ndeki hadis halkasında ders verebilmesi, halîfenin izniyle mümkün olabilmişti.⁴⁰ Bir çeşit atama olarak kabul edeceğimiz bu izni gösteren herhangi bir belgenin varlığı bilinmemektedir.

Bağdat'ta halkalarının büyüklüğüyle ünlü birçok mescit bulunmaktaydı. Bunlar arasında Mansur Câmii, Rusafe'deki Mehdî Câmii, Abdullah b. Mübarek Mescidi, Derb-i Selül'deki Derb-i Kebîr Mescidi sayılabilir. Her bir mescit kendine has bir kütüphaneye sahipti ve âlimlerin kendi kitaplarını bu mescitlerdeki kütüphanelere vakfetmesi adet haline gelmişti.

---

³⁸ Hüseyin Emin, “a.g.m.”, *Dirâsâtün Târîhiyye* S 5, 8.

³⁹ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu, 1. bs., Klasik Yayınları, İstanbul 2012, 47.

⁴⁰ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ İrşâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib*, thk. İhsan Abbas, I, 1. bs., Dâru'l-Gabi'l-İslâmî, Beyrut 1993, 384.

1.4.2. Küttâb

İlk küttâbın* nerede ve ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Emeviler devrinden itibaren yaygın olarak bulunan küttâblar, okuma, yazma gibi temel öğretimin yanında Kur'ân'ın ezberletildiği ibtidâî mekteplerdi.⁴¹ Genellikle bir mescidin bitişiğinde bulunur ve kimi dersler caminin içinde yapılırdı. Mescitlerdeki halka derslerine katılabilmek için küttâblarda verilen temel eğitimi almanın gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İmam Şâfi'den rivayet edildiğine göre, o şöyle söylemiştir:

“Annemin evinde bir yetimdim. O beni küttâba götürdü ve yanında muallime vereceği bir şey yoktu, muallim beni yine de kabul etti. Kur'ân'ı ezberleyince de mescide girdim.”⁴²

Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere, küttâblarda ders veren kimseler bu işi ücret mukâbilinde yapmaktaydılar. Fakihler arasında büyük bir tartışma konusu olan muallimin ücret alma meselesi İmam Mâlik (v. 179/795) gibi kimi müctehidler tarafından caiz görülmüştür.

1.4.3. Beytü'l-Hikme ve Dârü'l-Hikme

Ortaçağ İslâm dünyasında kütüphaneler önemli ilmî etkinliklere ev sahipliği yapan enstitüler konumundaydı. Abbâsî halifelerinden Me'mûn tarafından 214 (830) yılında Bağdat'ta kurulduğu kabul edilen Beytü'l-Hikme, tercüme ve ilmi araştırmaların yapıldığı bir merkezdi. Kökeni itibariyle Mansûr dönemine (136-158/754-775) kadar uzanan bu kurum, Me'mûn tarafından geliştirilerek “Ortaçağ'ın adeta bir ilimler akademisi hüviyetine”⁴³ kavuşturulmuştur. Kimi araştırmacılar bu türden kurumların tarihini Beytü'l-Hikme ve Dârü'l-İlim olarak iki döneme ayırmaktaysa da, bu ayrımın tarihi verilerle pek uyuşmadığı ortaya konmuştur.⁴⁴ Beytü'l-Hikme hem Arapça'ya hem de kaynak diline hâkim, yetkin mütercimlerin yanında müstensihler ve birçok hizmet

---

* En eski İslâm öğretim kurumlarından. “K-t-b” fiil kökünden ism-i fâil olan kâtib kelimesinin cemi sîgasında gelen küttâb kelimesi, temel Kur'ân okuma bilgisiyle, yazının öğretildiği mekanlara verilen isimdir.

⁴¹ Jacob M. Landau, “Küttâb”, *DİA*, XXVII, Ankara 2003, 3.

⁴² Necâh el-Kabbâsî, “El-Meâhid ve'l-Müessesâtü't-Ta'limiyye fi'l-Âlemi'l-İslâmî”, *Mecelletü'l-Müerrihu'l-Arabî*, S 19, Bağdat 1981, 179.

⁴³ Mahmut Kaya, “Beytülhikme”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, 89.

⁴⁴ George Makdisi, *a.g.e.*, 63.

personelinin yer aldığı gerçek bir ilim merkeziydi. Beytü'l-Hikme bünyesinde, Abbâsî halîfelerinin gayretleriyle Grekçe, Süryânice, Sanskritçe, Farsça gibi dillerde kaleme alınmış antik medeniyetlere ait klasik eserler Arapça'ya tercüme edildi. Bu tercüme faaliyetlerinde en dikkat çekici husus, dînî metinlerin yanında coğrafya, tıp, mantık, astronomi, felsefe, edebiyat, matematik, geometri gibi aklî ve tecrübi bilimlere ait eserlerin tercümesine ağırlık verilmesidir. Aristo'nun Organon'u, Porphyrius'un Eisagoge'si, Batlamyus'un Sintaksis'i, gibi eserler bu tercüme hareketleri bağlamında Arapça'ya kazandırılmıştır.⁴⁵

Fâtımî halîfesi Hâkim Biemrillâh'ın, Bağdat'taki Beytü'l-Hikme'ye bir nazîre olarak 394 (395-1004) yılında Kâhire kurduğu Dâru'l-Hikme de, önemli bir ilim ve kültür merkeziydi. Kaynaklarda Dârülilim olarak da geçen bu kurumun bir milyondan fazla kitabı ihtiva ettiği, ayrıca burada ders okutan ve ilmî araştırma yapanlara aynî ve nakdî tahsisatların ayrıldığı kaydedilir.⁴⁶ Önemli miktarda vakıf gelirlerini hâiz bulunduğu kaydedilen bu kurum, ortaçağ İslâm öğretim tarihinde önemli bir yere sahiptir.

1.4.4. Dâru'l-İlim ve Dâru'l-Kütüb

Günümüzdeki modern ilmî araştırmaların yapıldığı enstitüler ve kütüphanelerin muâdili konumundaki Dâru'l-İlim veya diğer adıyla Dâru'l-Kütüb'ler, Ortaçağ İslâm dünyasındaki en önemli eğitim ve öğretim müesseselerindendir. Beytü'l-Hikme kurumunun halka açık ve vakıf destekli bir türü olan Dâru'l-İlimler, muhtelif ilimlerde önemli kitapları ihtiva eden büyük kütüphaneler hüviyetiyle öne çıkmaktadır. Önceleri bu müesseselere Hazânetü'l-Hikme veya Hazânetü'l-Kütüb denilmekteydi. Dâru'l-İlimler, bünyesindeki kütüphanelerin yanında eğitim ve öğretim faaliyetlerini de kapsayan yeni bir kurum olarak ortaya çıktı.⁴⁷ Bilinen ilk Dâru'l-İlim'in Musul şehrinde Şafî fakih Ebü'l-Kâsım Câfer b. Muhammed b. Hamdân el-Mevsîlî (v. 323/934-35) tarafından kurulduğu belirtilir. Kuruluşu hakkında kaynakların herhangi bir tarih vermediği bu kurumda neredeyse bütün ilim dallarına ait kitapların bulunduğu bir kütüphane bulunmaktaydı. Dâru'l-İlim'de okuyuculara bedava yemek ve kâğıt veriliyor, ayrıca konferanslar, dersler ve sohbetler tertip ediliyordu. Bir diğer Dâru'l-İlim, Büst

⁴⁵ Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, VI, İstanbul 1992, 89.

⁴⁶ Mahmut Kaya, "Dârülhikme", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, 537.

⁴⁷ Ali Muhammed es-Sallâbî, *Devletü's-Selçûkiyye*, Dâru'l-Meârif, Beyrut 2007, 315.

şehrinde Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân (Hayyân) el-Büstî (v. 354/965) tarafından kurulmuştu. Bu kütüphanenin de kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte zengin bir koleksiyonu ihtiva ettiği belirtilmektedir.⁴⁸

1.4.5. Zâviye

Zâviyeler İslâm öğretim kurumları tarihinde bir diğer basamağı teşkil eder. Zâviye, köşe, bucak, binanın köşesi anlamlarına gelmektedir. Belirli bir tarikata mensup dervişlerin etrafında toplandıkları şeyhin idâresinde topluca yaşadıkları yer, hacılar, yolcular ve talebelerin her hangi bir ücret ödemedi kalabildikleri mekânlar olarak tanımlanmıştır. Zâviye kelimesi asırlar boyunca, işlevsel, yapısal ve coğrafi bakımdan birbirinden farklı kurumları ifade etmek için kullanıldığından genel bir tarifin yapılması imkânsızdır. Bu sebeple hangâh, hân, savma'a, düveyra, ribât, âsitâne, tekke ve dergâh tabirlerinin bazı mimari nüanslar dışında aynı müesseseyi yani zâviyeyi ifade ettikleri iddia edilmiştir.⁴⁹ Zâviye kelimesi ayrıca namaz için mihrabı bulunan oda, küçük bir mescit, eşraftan bir veli veya sûfinin kubbeli türbesi, Kur'ân okumaya tahsis edilmiş oda, misafirlerin konaklamasına hasredilmiş hücreler anlamında da kullanılmıştır.

Kuzey Afrika'daki zâviyeler ise diğer İslâm beldelerindekilerden daha özel bir anlam taşımaktaydı. Bu zâviyeler için medrese ve meccânî bir ev tanımı yapılmıştır. İbn Merzûk et-Tilimsânî'nin Kuzey Afrika'daki zâviyeleri "Yolcuların konakladıkları ve gelip geçenlerin yemek yedikleri yer" şeklinde tarif ettiği kaydedilmektedir.⁵⁰

Zâviye kelimesinin kullanımındaki anlam karmaşasına örnek olarak, XIV. yüzyılda Bağdat'ta İmam-ı Âzam'ın kabrini ziyaret eden İbn Battûta'nın, burayı gelip gidenlere yemek verilen bir zâviye olarak ifade etmesini gösterebiliriz.⁵¹ Ayrıca Emevî Camii'ndeki ders halkaları ile bazı medreseler için de zâviye kelimesinin kullanılmış olduğunu görmekteyiz.⁵²

---

⁴⁸ İsmail E. Erünsal, "Dârülilim", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, 539, 540.

⁴⁹ A. Y. Ocak, S. Farûkî, "Zâviye", *İA*, XIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, 468.

⁵⁰ Necâh el-Kabbâsî, "a.g.m.", *Mecelletü'l-Müerrihu'l-Arabî*, S 19, 184, 185.

⁵¹ İbn Battûta et-Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, 1.bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, 321.

⁵² Nuaymî, *a.g.e.*, I, 333.

Cami içerisinde muhtelif İslâm ilimlerinin okutulduğu halkalar veya zâviyeler bulunurdu. Bağdat camileri muayyen bir mezhebe göre öğretime devam ederken, Şam ve Kahire’de dört Sünnî fıkıh mezhebine göre öğretimin yapıldığı camiler de bulunmaktaydı. Bu camilerdeki ders halkaları kimi kaynaklar tarafından zâviye bazen de medrese olarak zikredilmiştir. Mesela Emevi Camii’nde bulunan ve medrese olarak ifade edilen Gazâliyye⁵³, Kûsiyye⁵⁴, İzziyye⁵⁵, Sefiniyye⁵⁶ ve Hanbeli fıkının okutulduğu Muncêiyye⁵⁷ adlı yerler basit birer zâviyeden ibaretti.⁵⁸

Zâviyeler İslâmî ilimlerin öğretiminin yanı sıra tasavvufî zikir halkalarının tertip edildiği kurumlardı. Bu yüzden tasavvufî hareketlerin kuvvet bulmasıyla zâviyelerin ortaya çıkışı arasında yakın ilişki bulunur. Kurumun menşei Ashâb-ı Suffa, Hıristiyan manastırları, Maniheizt naguşaklar ve Budist Viharaları gibi temellere dayandırılmaktadır.⁵⁹

1.4.6. Ribât

İslâm öğretim tarihinde değinilmesi gereken bir diğer kurum ribât’tır. İlk devirlerde Suriye ve Kuzey Afrika sahillerinde özellikle Bizans saldırılarına karşı sınır boylarındaki askeri merkezler konumundaki ribâtlar, İslâm öğretim tarihinde müstesna bir yere sahiptir. Kur’ân-ı Kerim’de “cihad için bağlanıp beslenen atlar” manasında geçen kelime, ıstılâhi manada “nöbet tutmak” ve “sınır muhafızları” anlamına gelmektedir.⁶⁰ Sınır muhafız birliğini teşkil eden mücahidlere *murâbit*, içinde yaşadıkları kışlaya da *ribât* adı verilmekteydi. Ribât, içinde odaları, mescit, gözetleme kuleleri ve silah depolarının bulunduğu, büyük ve yüksek duvarlı daha çok kaleye

⁵³ Nuaymî, *Ed-Dâris fî Târîhi’l-Medâris*, thk. İbrahim Şemseddin, I, 1. bs., Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1990, 313. (Emevî Camii’nin kuzeybatı köşesinde bulunur ve Şafîî fıkı üzere eğitim yapılırdı.)

⁵⁴ Nuaymî, *a.g.e.*, I, 333. (Şihâbüddîn el-Kûsî’ye atfedilen bu Şafîî medrese, Emevî Câmii’ndeki bir halkadan ibaretti.)

⁵⁵ Nuaymî, *a.g.e.*, I, 428. (Hanefî fıkı üzere eğitim yapmaktaydı.)

⁵⁶ Nuaymî, *a.g.e.*, I, 406. (Hanefî medresesidir.)

⁵⁷ Nuaymî, *a.g.e.*, II, 94.

⁵⁸ Aydın Sayılı, *a.g.e.*, çev. Recep Duran, 7.

⁵⁹ A. Y. Ocak, S. Farûkî, “a.g.m.”, *İA*, XIII, 468.

⁶⁰ İsmail Yiğit, “Ribât”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 76

benzeyen yapıları.⁶¹ Ağlebî hükümdarı Ziyâdetullah b. İbrahim tarafından 206 (822) yılında yaptırıldığı kabul edilen Sûse Ribâtı günümüze ulaşan en eski ribâtlardandır.⁶² İslâm fetihleriyle birlikte Horasan ve Mâverâünehir’de de birçok ribâtın inşa edildiği görülmektedir. 240 (854-855) yılı öncesinde Beykend sınırları içinde kurulmuş birçok ribâtın bulunduğu kaydedilir.⁶³ Ribâtlarda askerî eğitimin yanı sıra, İslâmî ilimler de tâlim edilmiştir. Bedenen cihada hazırlanan gönüllü mücahitler, aynı zamanda ilimle de meşgul olmuşlardır. III/IX. yüzyıldan itibaren İran ve Mâverâünehir bölgesindeki ribâtların askeri karakterlerini kaybederek tasavvufî bir veche kazandığı ve zamanla tekke ve zâviyeye dönüştüğü kaydedilmektedir.⁶⁴

1.4.7. Han

Eğitim ve öğretimin en önemli problemlerinden birisi konaklamadır. Ortaçağ İslâm dünyasında öğretmen ve öğrenciler, mescitlerde veya buralara yakın hanlarda ikamet etmekteydi. Han, medrese öncesi öğretim müesseselerinin önemli bir ayağını teşkil eder. Mescitlerde ders okutan hocalar genellikle o mescitteki imamlık görevini de yerine getirir ve buraya yakın bir evde ikamet ederdi. Öğrenciler ise, depo ve ticaret merkezi gibi farklı amaçlar için kullanılan hanlardan yurt olarak istifa edebilmekteydi. Hammûdî’nin tespitine göre, medreseleri önceki öğretim müesseselerinden ayırt eden en bariz vasıf, öğretmen ve öğrencilere konaklama imkânı sağlamasıydı.⁶⁵ Hanlar, medreseler öncesi öğretimdeki bu mühim vazifeyi yerine getirdiğinden, Makdisi’nin ifadesiyle Mescit-Han kompleksleri bir çeşit medrese olarak görülmüştür. Mesela kurucusunun adıyla anılan mescitler sınıfında mülâhaza edilen Abdullah b. Mübarek Mescidi’nin bitişiğinde, öğrencilerin konaklaması için bir de yurt bulunmaktaydı.⁶⁶ Yine Bağdat’ta Di’lic b. Ahmed b. Di’lic (v. 351/962-963)⁶⁷ tarafından yaptırılıp, Şâfîî

⁶¹ Necâh el-Kabbâsî, “a.g.m.”, *Mecelletü'l-Müerrihu'l-Arabî*, S 19, 180.

⁶² Kadir Pektaş, “Sûse Ribâtı”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 573.

⁶³ İsmail Yiğit, “Ribât”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 77

⁶⁴ İsmail Yiğit, “Ribât”, *DİA*, XXXV, 77

⁶⁵ Hâlid Halîl Hammûdî, “a.g.m.”, *Âfâkun Arabîyye*, S 4/1, 114.

⁶⁶ George Makdisi, *a.g.e.*, 58.

⁶⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, IX, 1. bs., Beyrut 2001, 372; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, II, Dâru Sâdır, Beyrut 1978, 272.

mezhebi mensubu fıkıh talebelerinin hizmetine vakfedilmiş böyle bir handan bahsedilmektedir.⁶⁸

1.4.8. Sahaflar ve Meclisler

Sahaflar ve kitap istinsah yerleri İslâm eğitim-öğretim tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bağdat'taki ilmî hayatın giderek artan kırtasiye ihtiyacına paralel olarak, kâğıt, mürekkep, kalem gibi malzemelerin îmalı ve istinsah işlemlerindeki profesyonelleşme, mahallî talebi karşılayacak bir piyasanın oluşmasını da beraberinde getirmiştir. Diğer yandan kâğıt îmâlatı ile devrin münevverleri arasında sıkı bir bağın olduğu görülmektedir. Ortaçağ'da yaşamış kimi meşhur müellifler aynı zamanda kâğıt imalatçısıydı. Bunlardan Fihrist sahibi İbnü'n-Nedim'i (v. 385/995) ve Yakut el-Hamevî'yi (v. 626/1229) sayabiliriz.⁶⁹ Hicrî dört ve beşinci asırlarda Abbâsî halîfeliği döneminde yaşanan ilmî inkişafta kâğıt îmâlatçılarının katkıları büyüktür.

İslâm tarihinde şeyh ve âlimlerin evleri birer eğitim kurumu olarak işlev yapmıştır. Evinde ders okutan hocalardan birisi, İbnü'l-Müslime olarak da bilinen Ebü'l-Ferec Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. El-Hasan (v. 415/1024) idi. Evi ilim ehli ve talebelerin ders yeri idi.⁷⁰

Âlimler ve devlet adamlarının muhtelif mekânlarda, belirli aralıklarla tertip ettikleri ilim ve edeb meclislerinin İslâm öğretim tarihinde özel bir yeri bulunmaktadır. Halîfeler, veziler ve ileri gelenlerin sarayları ilmî sohbet ve meclislerin tertip edildiği yerlerdi. Âlimlerin devlet ricaliyle çeşitli vesilelerle bir araya gelip, edipler ve şairlerin de bulunduğu açık hava toplantıları yapmaları bunun güzel örneklerindedir. Abbâsîler'in son veziri İbnü'l-Alkamî 643 senesi Rebûlevvel ayının 9'unda (4 Ağustos 1245) böyle bir toplantı tertip etmişti. Bu toplantıda Kâdı'l-Kudât ve aynı zamanda Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin müderrislerinden olan Abdurrahman b. Abdüsselam el-Lamğânî'nin başına bir güvercinin konmuş ve uzun süre orada kalmıştı. Meclisteki şairlerden birisinin bu durum üzerine irticalen bir şiir inşâd etmesi, bu meclislerin İslâm

---

⁶⁸ George Makdisi, *a.g.e.*, 62.

⁶⁹ Reşad b. Abbas Ma'tuk, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi'l-Irak Hilâle'l-Asri'l-Büveyhî: 334-447/945-1055*, Câmîatü Ümmi'l-Kura, Mekke 1997, 228. (Doktora tezi)

⁷⁰ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin, XV, 1. bs., Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, Kahire 1998, 603.

kültür tarihinde ne derece önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.⁷¹ İlme ve âlimlere olan muhabbetiyle meşhur, Büveyhî veziri Ebû Mansur Muhammed b. El-Hasan b. Salih'in (v. 380/990) tanınmış ilim adamlarının toplandığı bir meclisi vardı. Yine Ebü'l-Kasım İsmail et-Tâkânî'nin, ilme ve ilim ehline olan düşkünlüğü ve onlara olan ikramı dolayısıyla her yıl onların harcamaları için Bağdat'a beş bin dinar gönderdiği rivayet edilir.⁷²

1.5. İLK MEDRESELERE DAİR TARTIŞMALAR

Medresenin ortaya çıkışı ve İslâm öncesi asılları hakkında geniş bir tartışma zemini bulunmaktadır. Kaynaklar ilk medreselerle ilgili birbiriyle çelişen görüşler ileri sürer. Konuyla ilgili tartışmalar başlıca şu noktalar üzerinde yoğunlaşmaktadır. İslâm dünyasında ilk medreselerin nerede, ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu, kurulan bu medreselere ilk olarak kimin vakıfta bulunduğu ve söz konusu medreselerin öğrencileri, müderrisleri ve diğer hizmet personeline ilk defa kim tarafından burs ya da maaş ödendiği hususları. Bunlara medresenin mimari yapısının menşei hakkındaki tartışmaları da ilave etmek gerekmektedir.

Medrese kurumunun kökeni hakkında birçok görüş ortaya atılmıştır. George Makdîsî, *Ortaçağ'da Yükseköğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı* adıyla çevrilen eserinde, medresenin kökenine dair ortaya atılan tezleri ihtisar etmek suretiyle onları tartıştığı bir bölüm ayırmıştır. Makdîsî'nin tenkit ve tartışmalarına burada değinmek yerinde olacaktır. Buna göre medrese, Van Berchem tarafından Şii akideye karşı bir reaksiyon ve devlet müessesesi olarak görülmüştür. Berchem ayrıca medreseleri husûsî ve siyâsî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ignaz Goldziher ise Şia tezini kabul etmekle birlikte, medresenin ortaya çıkışını esas olarak Eş'arîliğin Mûtezile kelâmına karşı bir tepkisi olarak görmektedir. Bu tepki yeni bir itikâdî mezhep olan Eş'arîliğin bir yandan Hanbelîliğe diğer taraftan akılcı mûtezileye karşı bir aksiyondur.⁷³ J. Pedersen'e gelince, o medreseyi bir mescit olarak görür. Yine ona göre medrese ile dârü'l-ilm arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Bu yüzden medresenin dârü'l-ilminden neş'et ettiğini ileri

⁷¹ ....., *Kitâbü'l-Havâdis*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, İmad Abdüsselam Rauf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1997, 226.

⁷² İbn Kesîr, *a.g.e.*, XV, 454.

⁷³ George Makdîsî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, 428.

sürmüştür.⁷⁴ Yusuf Eche ise Berchem'in ortaya attığı özel medreseler görüşünü kabul etmez. Medreselerin Şiiliğe bir tepki olarak doğduğunu kabul eder. Ayrıca Selçuklu devletinin Eş'arîliği dayattığı yönündeki görüşü de tutarlı bulmaktadır.⁷⁵

Makdîsî tüm bu görüşleri sıraladıktan sonra medrese hakkındaki kendi görüşlerini ortaya koyar. Ona göre medrese bir devlet müessesesi değildir. Makdîsî vakıf müessesesinin bağımsızlığına vurgu yaparak, devletin dolaylı olarak müdahale ettiği düşüncesine sıcak bakar. O ayrıca medresenin Şiiliğe tepki olarak doğduğu tezine karşı çıkmaz. Fakat Goldziher ve Eche'nin savunduğu Eş'arî vurgusunu kabul etmez. Zira ona göre Eş'arîler'in XI. yüzyıldan çok sonraları meşrûiyet için mücadele ettiklerini belirtmektedir. Makdîsî, mescitten medreseye geçişte bir ara kurum olarak gördüğü ve mescit-han kompleksi görüşünü ileri sürer.

Arapça 'drs' fiil kökünden bir mekân ismi olarak türetilen 'medrese' kelimesi Sâmi dillerinde ortak bir kullanıma sahipti. Yahudilerin Tevratı okutup öğrettikleri yerlere *Beytülmidrâs* dedikleri tespit edilmiştir.⁷⁶ Da'bel b. Ali el-Huzâî, Câhiz, es-Seâlibî gibi ilk dönem şair ve müelliflerinin eserlerinde muhtelif manalarda geçmekle birlikte, ıstılahi manasıyla medrese kelimesi İslâm'ın ilk devirlerinde bilinmemekteydi.⁷⁷

Medreseler, isimleri, müstakil ve kendine özgü yapıları, öğretim görevlileri, öğrencileri ve onlara sağladığı barınma imkânları gibi özellikleriyle kendilerinden önceki İslâm öğretim kurumlardan ayrılmaktadır. Kurumun mimari yapı karakteristiğinin kökenleri hakkında birçok görüş ortaya atılmıştır. Medreseler kimine göre Budist mabetleri, kimine göreyse Hıristiyan manastırları modelinde gelişmiş yapılarıdır. Geleneksel İslâm öğretiminin esas kurumu olan mescidin, medreselerin mimari yapısına da temel teşkil etmiş olması yönündeki yaklaşım daha makul bir zemine oturmaktadır. İlk mescitler ile medrese arasındaki yapısal benzerlikler, bu tezi kuvvetlendirmektedir. Bununla birlikte özellikle kubbe, tonoz gibi bina örtü tekniklerinin diğer medeniyetlerden iktibas edildiği yadırganamaz bir gerçektir.

⁷⁴ John Pedersen, "Mescid", *İA*, VIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, 51

⁷⁵ George Makdîsi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, 433.

⁷⁶ Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 324.

⁷⁷ Hâlid Halîl Hammûdî, "a.g.m.", *Âfâkun Arabiyye*, S 4/1, 113.

Mescitler medrese mimarisinin ilham kaynağı olmuştur. İlk mescitler, kerpiç ve hurma kütükleriyle yapılmış, bir insan boyu yüksekliğindeki duvarlarla çevrili basit yapılarıdır. Duvarlarla çevrili bu alana avlu (sahn) denilmekteydi. Mescid-i Nebevî, Mescid-i Haram, Mısır'daki Amr Mescidi gibi ilk mescitler bu ibtidâî planla kurulmuşlardı. Sonradan *Revâk* adını alan gölgelikler, “duvarlar boyunca uzayan önü açık sundurmalaradan meydana gelmekteydi.”⁷⁸ Sundurmarların çevirdiği avlu, üstü açık medrese mimarisinin de en belirgin özelliği olmuştur. *Muğattâ* da denilen bu sundurmalar özellikle kible tarafında daha geniş bulunuyordu. İbadet yerleri de çoğu zaman revak sayısını artırmak suretiyle genişletiliyordu. Kahire'deki Tolunoğlu ve Amr Mescitleri çok sayıdaki revaklarıyla bu türden mescitlere örnek gösterilebilir. Amr Camii'indeki sundurmalarda öğrenciler için hücrelerin bulunması, mescitlerin medrese mimarisine ilham kaynağı olduğunu gösteren önemli ipuçlarıdır. Bu hücreli kısımlara maksûre veya zâviye denilmekteydi ki, Şam'da Emevî Camii'ndeki medreselere zâviye denilmesi de bu noktayı aydınlatmaktadır.⁷⁹ Medreselere, imam-hatip, müezzin gibi görevlilerin atanması ve bazı medreselerde minare bulunması, onların mescitle olan yakın ilişkisini göstermektedir. Medreselerin, avluları, revakları, kible tarafında daha geniş hacimdeki üstü kapalı odaları, ders salonu olarak kullanılan ibadethanesi ve diğer birçok yapı unsuru mescit mimarisiyle örtüşmektedir.⁸⁰

Medreselerin Budist Viharaları taklit ederek kuruldukları ihtimalini öne süren Barthold, Belh havalisinde birçok medrese tesis edilmesinin bununla ilgisi olduğunu belirtir.⁸¹ Osman Turan da, ilk medreseler hakkında Barthold'un görüşlerini kabul etmektedir. Turan ayrıca Cüveynî'yi kaynak göstererek Buhara adının putperestlerce ilmin toplandığı yer manasında kullanılan Buhâr'dan geldiğini, Uygurların puthanelerine de bu adı verdiklerini ifade eder.⁸²

Medreselerin mimari menşeleri hakkındaki görüşlere değindikten sonra onların kurucularına veya adına kuruldukları şahıslara ait mezarları ihtiva ettiği belirtilmelidir.

---

⁷⁸ Johs. Pedersen, “a.g.m.”, *İA*, VIII, 25.

⁷⁹ Johs. Pedersen, “a.g.m.”, *İA*, VIII, 29.

⁸⁰ Hâlid Halil Hammûdî, “a.g.m.”, *Âfâkun Arabiyye*, S 4/1, 114.

⁸¹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, hzl. Kâzım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975, 77, 78.

⁸² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm-Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, 2. bs., İstanbul 1969, 257.

Zira bazı medreselerin, büyük âlim, fakih, müctehid yahut bir şehidin mezarının hemen yanında kurulduğu görülür. 382 (992-993) yılında Hanefilerle Şâfiîler arasında patlak veren anlaşmazlıkta öldürülen Ebû Nasr es-Sâbûnî'nin meşhedinin bitişiğine oğlu İsmail tarafından bir medrese inşa edilmişti. Aynı şekilde Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin talebesi olan Ebû Hafs'ın kabri bir medreseye dönüşmüştü. Yine Taşkent'teki Şâfiî fakih Kaffâl eş-Şâşî'nin (v. 507/1113) mezarının bitişiğinde de böyle bir medresenin inşa edildiği kaydedilmiştir. Bağdat'taki Ebû Hanîfe Meşhedi'nin bitişiğinde ise, Meşhed-i Ebû Hanîfe Medresesi'nin tesis edilmiş olması, medrese ile meşhed arasındaki yakın bağları göstermesi bakımından önem taşımaktadır.⁸³

Her zaman olmasa da, bir medresenin kurucusu, vâkıfı ve müderrisi genellikle aynı kişiydi. Âlim yahut fakih ders vereceği medresesini kurar ve burada derslerine devam ederdi. Ölüncü de buraya defnedilmeyi vasiyet ederdi. Meşhur Sâbûniyye ve Sâidiyye ailelerine ait medreseler, aile fertlerinden birçok kişinin mezarını ihtiva etmesi medrese ile kurucu aile arasındaki ilişkiye güzel bir örnektir. Ebû Ali es-Semerkindî, yaptığı uzun ilim seyahatlerinin ardından döndüğü Nisâbur'da kendi medresesini kurarak ölünceye kadar öğretim faaliyetlerine burada devam etmişti. Dikkat çeken bir diğer husus da, kurucu aile ile medrese arasındaki sıkı ilişkilerdir. Kurucu (vâkıf) medrese üzerindeki tasarrufatını kendi soyundan gelenlere tevarüs ettirebiliyordu. Nisâbur'daki el-Medresetü'l-Kuşeyriyye buna örnek gösterilmektedir.⁸⁴

İlk medreseler Horasan-Mâverâünehir bölgelerinde kurulmuştur. Fetihlerle hilafet topraklarına katılan bu bölgelerde Budizm ve Zerdüştlük hâkimdi. Budist tapınakları birçok putu ihtiva ettiğinden, Budistler Arap tarih yazarları tarafından putperest olarak tanımlanmıştır. İslâm fetihleriyle birlikte Müslümanlaşan bölgede, Budizmin izleri kısa zamanda kaybolmuşsa da, İslâmiyete bazı tesirleri olmuştur. İslâmiyetin bölgede hızla yayılmasına ön ayak olmuş kimi ilginç uygulamalara rastlanmaktadır. Mesela İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî, (v. 295/907) Buhara yakınlarında çok büyük bir köy olan Virukşa'da bulunan bin yıldan daha eski bir sarayı 20 bin dirhem karşılığında satın alıp yerine bir mescit yaptırmak istemiş. Fakat köy ahalisi

---

⁸³ Heinz Halm, "Usûlü'l-Medreseti fi'l-İslâm", *el-Fikrû'l-Arabî*, Ar. çev. Rıdvan es-Seyyid, S 2, Ma'hedü'l-İnmai'l-Arabî, Lübnan 1981, 12, 13.

⁸⁴ Heinz Halm, "a.g.m.", *el-Fikrû'l-Arabî*, S 2, 13.

buna karşı çıkmıştır.⁸⁵ Nerşahî'nin ifadesine göre, Buhara şehrinin dışında herbirisinin kapısında kazanmış putlardan oluşan 700 tane köşk bulunmaktaydı ve bu köşklere Budist zenginler oturuyorlardı. Müslümanlarla bu yerli Budist zenginler arasında çıkan anlaşmazlıklarda Müslümanlar, köşkların kapılarını yerlerinden sökerek Cuma mescidine getiriyorlardı. Kaynağın ifadesine göre bu kapıların üzerlerindeki suretlerin yalnızca yüzlerinin tıraşlandığı, geri kalan yanlarının aynı şekilde durduğu belirtilmektedir.⁸⁶ Yine Horasan valisi Kuteybe b. Müslim (v. 96/715) tarafından Buhara kalesinin iç kısmında 94 (712) yılında inşa ettirilen mescit, Nerşahî'ye göre Budist puthanelerinin üzerine inşa edilmişti.⁸⁷ Örneklerden de anlaşılacağı üzere, İslâm fetihlerinin ardından bina edilen ilk dînî yapılarda, yerel yapı ve yapı malzemelerinden istifade edildiği görülüyor. Mimari üslup bakımından da tamamıyla olmasa bile, bazı yapı tekniklerinin bu surette İslâm mimarîsine tesirde bulunmuş olması kaçınılmazdır.

Max Van Berchem tarafından ilk defa öne sürülen ve kabul gören görüşe göre medreselerin ortaya çıkışı, sünîlerin ehl-i sünnet itikadını korumak amacıyla gayri sünî cereyanlara karşı geliştirdikleri eğitimde kurumsallaşma tezine dayanır. Fâtımîler zamanında Kahire'de kurulan ve 361 (972) yılında ibadete açılan Ezher Câmii, cuma mescidi olmasının yanında Şii bâtinî inançların yayılmasını temin eden bir merkez konumundaydı.⁸⁸ Mısır'da Şii İsmâilî inanç temeline dayanarak tesis eden Fâtımî'ler, siyâsî bakımdan güçsüz bir durumda olan Bağdat merkezli Abbâsî halîfeliğinin hâkimiyet sahasında siyâsî ve mezhebi nüfuz mücadelesine girişmiştir. Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirip Abbâsî halîfelerini vesayet altına almalarıyla, ehl-i sünnet yenilgiye uğratılmıştı. Selçukluların Bağdat'a girip Büveyhî hâkimiyetine son vermesi ve Abbâsî halîfesini makamına iade etmesiyle, medreselerin kuruluşu arasındaki paralellik dikkat çekicidir. Medreselerin bir devlet politikası olarak kurulduğu yönündeki iddialar da bu siyâsî hadiseye dayandırılmaktadır.

---

⁸⁵ Nerşahî, *Târih-i Buhârâ*, Ar. çev. Emin Abdülmecid Bedevi, Nasrullah Mübeşşir et-Tarrâzî, 3. bs., Dâru'l-Maârif, Kahire 1965, 35, 36.

⁸⁶ Nerşahî, *a.g.e.*, 78.

⁸⁷ Nerşahî, *a.g.e.*, 78. (Müslim, her Cuma günü burada toplananlara iki dirhem vereceğini tellallar vasıtasıyla halka ilan ettirmişti. Bu çağrıya daha çok fakirlerin icabet ettiğini, zenginlerin hiç rağbet göstermediklerini belirten Nerşahî ayrıca, İslâmiyeti kabul eden ilk Buhara ahalisinin namazda Kur'ân'ı Farsça olarak tilavet ettiklerini, rüku ve secdeye giderken de, cemaatin arkasında duran bir kişinin Farsça olarak ( ) diye nida ettiği kaydeder.)

⁸⁸ Saîd Abdülfettâh Âşûr, "Ezher", *DİA*, XII, İstanbul 1995, 53, 55.

İlk medreseler ve karakteristiklerine ilişkin tartışmaların bir diğer vechesi de, Selçuklulardan önceki devirlerde inşa edilen medreselerin daha ziyade özel şahıslar tarafından inşa edilmiş olduğudur. Selçuklular zamanında kurulan medreseler ise daha çok hükümdarlar ve devlet adamları tarafından kurulmuştur. Bu görüşü tutarsız kabul edenler, Nişabur'da Emir Nasr b. Sebüktegin (v. 386/997) tarafından kurulan Sâidiyye Medresesi'nin şehrin valisi tarafından tesis edilmiş olması gibi örnekleri ortaya koymaktadırlar.⁸⁹

İslâm tarihinde para karşılığında eğitim-öğretimin ilk olarak ne zaman başladığı bilinmemektedir. İslâm tedrisatında, öğretmenin yaptığı iş mukabilinde bir ücret alıp alamayacağı hususu tartışma konusudur. Ancak ilk devirlerden itibaren, ilmi faaliyetlerde bulunanların yaptıkları iş karşılığında para aldıklarına dair haberler kaynaklara yansımaktadır. Muaviye devrindeki kasaslar ve Beytül-Hikme bünyesindeki ücret karşılığı tercüme faaliyetleri, İslâm'da ilmi çalışmaların parayla karşılık bulmasının çok eskilere dayandığını göstermektedir.⁹⁰ Yine İmam Şâfi'nin, (150-204) annesi tarafından küttâba götürülmesiyle ilgili "Annem beni küttâba götürdü ve yanında muallime vereceği bir şey yoktu, muallim beni yine de kabul etti."⁹¹ cümlesi hatırlanacak olursa, günümüzdeki ilkokullar konumundaki küttâblarda dahi eğitimin para karşılığında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Müstakil medreselerden önce, din ilimleri öğreten kimseler yaptıkları iş karşılığında aynî ya da nakdî herhangi bir kazanç elde etmezdi görüşünün tutarsızlığı da ortaya konmuştur.⁹² Zira medrese öncesinde de eğitim için müeddib, özel hoca atamalarının olduğu anlaşılıyor. İbni Haldun'un Mukaddime'de naklettiği, Abbâsî halîfe'si Harun Reşid'in, oğlu Muhammed Emin için Halef (b.) Ahmer'i (müeddib) özel öğretmen olarak ataması bu hususta önemli bir örnektir.⁹³

---

⁸⁹ Tâceddîn es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, 1. bs., Kahire 1968, IV, 314.

⁹⁰ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976, 237.

⁹¹ Necâh el-Kabbâsî, "a.g.m.", *Mecelletü'l-Müerrihu'l-Arabî*, S 19, 179.

⁹² Nâci Ma'rûf, "el-Hayâtü's-Sekâfe fî Bağdâd", *Bağdad*, Edt. Muhammed Mekkiyye, Alwarrak Publishing, London 2005, 172.

⁹³ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, thk. Abdüsselam eş-Şeddâdî, Beytül-Fünûn ve'l-Ulum ve'l-Adab, 1. bs., Dâru'l-Beyzâ (Kazaplanca) 2005, 225; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I, 391.

İslâm dünyasında mescitten bağımsız müstakil medreselerin ortaya çıkmasıyla birlikte, hayatını ilme ve ilim adamı yetiştirmeye vakfeden bilginler, siyâsî bir otorite yahut zengin kimselerin himayesinde eğitim faaliyetlerine devam ettiler. Bundan sonra müderrisler, yetkili merciler tarafından atanan, yaptığı iş karşılığında maaş alan, gerekli görüldüğünde yine aynı kurum tarafından azledilebilen memurlar haline geldi. Bu tezi destekleyen en iyi örneklerden bir tanesi Ebû Abdullah et-Taberî hakkındaki kayıtlardır. Şöyle ki, 483 (1090) senesi Muharrem ayında Nizâmiye Medresesi'ne atanan Ebû Abdullah et-Taberî'nin atama menşuru medresenin vâkıfı Nizâmülmülk tarafından verilmişti. Nizâmülmülk'ün 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) tarihinde vefat etmesinden sonra İbnü't-Taberî'nin 513 (1119) yılında Nizâmiye Medresesi'ne ikinci kez atanması için sâdır olan tevkii kendisine sultan tarafından verilmiştir.⁹⁴

Ortaçağ İslâm tarihçileri ve günümüz tarih araştırmacılarından bazıları, İslâm'da ilk medreseyi kuran ve bu medresenin talebeleriyle hocalarına maaş bağlayan ilk kişinin Nizâmülmülk olduğunu savunurlar. Bu iddia her iki grup tarih yazarlarının çağdaşlarınca reddedilmiştir. Öğretmen ve öğrencilere tahsis edilen ücret meselesinde de Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin ilk olduğunu iddia edenler Keşfü'z-Zünûn'daki şu kayda dayanmaktadır. Mâverâünnehir ulemasının Bağdat'ta medreselerin bina edildiğini duyduklarında şöyle söylemişlerdir;

“İlimle onun şerefi ve kemâlini talep eden, ona yüksek kıymet veren, nefislerini tezkiye eden, kendilerinden ve ilimlerinden yararlanan kimseler iştigâl ediyordu. Ücretli olduğu zaman âcizler ve tembeller bu işin kıymetini düşürür ve ortadan kalkmasına sebep olur.”⁹⁵

Her ikisi de hicrî V/XI. asrın ortalarında kurulan, Ebû Hanîfe Medresesi ve Bağdat Nizâmiye Medreselerinin İslâm tarihindeki ilk medreseler olmadığı artık bilinmektedir. Bağdat'taki bu ilk medreselerden önce de, özellikle hicrî IV. asrın ilk yarısında Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde Sâmanoğulları, Karahanlılar ve Gazneliler devrinde kurulmuş birçok medresenin varlığı bilinmektedir. Buhara'nın Bekkâr mahallesinden bulunan ve 325 (936-937) yılında yanan Farcek adındaki bir medreseden bahsedilir.⁹⁶ Tuğrul Bey'in Nişabur'u ilk işgal ettiğinde, Saraçlar Pazar'ı

---

⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 173.

⁹⁵ Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, nşr. Rifat Bilge (Kilisli), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1941, 22

⁹⁶ Nâci Mâruf, *Medârisü Kable'n-Nizâmiyye*, Matbaatu'l-Mecmai'l-İlmi'l-İrâkî, Bağdat 1973, 8.

mevkiinde bir medrese inşa ettirdiği de kaydedilmektedir. Yine Selçuklu veziri Kündürî'nin de Merv'de bir medrese kurduğunu kaydettiği de kaydedilmektedir.⁹⁷ Şu halde, Selçuklular devrinde dahi ilk medreseyi inşa ettirenin Nizamülmülk olmadığı anlaşılıyor.

İslâm'da ilk medreselerden kabul edilen Nişabur'daki Medresetü Hasan el-Kureşî, Hasan b. Muhammed el-Kureşî tarafından ölüm tarihi olan 349 (960-961) yılından önce inşa edilmiştir. Yine Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî et-Temîmî (v. 354/965) Nişabur'da kendi adıyla bilinen bir medrese inşa ettirmiştir.⁹⁸ Buhara'da kaynakların işaret ettiği ilk medrese Medresetü Ebî Hafs'dır. Sübkî'nin, Hâkim'den naklettiği Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Şâheveyh'e (v. 361/971-972) ait tercemede, Ebû Bekr'in Buhara'daki Fakih Ebû Hafs'ın medresesinde ders verdiğini kaydetmektedir.⁹⁹ 384 (994-995) yılından önce inşa edildiği anlaşılan Medresetü Bâb-ı Büstiyân'ın ise Gazne'deki ilk medrese olduğu sanılıyor.¹⁰⁰ Nâci Ma'rûf, Bağdat Nizamiyesinden önce 349-459 (960-1066) yılları arasında mevcut bulunduğu kaynaklar tarafından işaret edilen toplam 29 medreseden bahsetmektedir.¹⁰¹ Gerek günümüz araştırmalarının neticeleri, gerekse ortaçağ tarihçileri arasındaki medreselerin menşesine dair tartışmalar, İslâm'daki ilk medreselerin Nizâmiyeler olmadığını göstermektedir.

İbni Kesir, Büveyhi veziri Ebû Nasr Sâbur b. Erdeşir'in Bağdat'ın batı yakasındaki Kerh Mahallesinde kurduğu ve içerisine birçok kitabı naklettiği bir Dâru'l-İlim'den bahsederek, bu müessesenin fakihler ve onların hizmetine vakfedilen ilk medrese olduğunu iddia eder.¹⁰² İbni Hallikan ise, İslâm'da ilk medreseyi inşa edenin Nizâmülmülk olduğunu ileri sürer.¹⁰³ Bilindiği üzere Bağdat Nizamiye Medresesi'nin inşasına 457 (1065) yılında başlanmış, iki yılda tamamlanan medresenin açılışı 459

---

⁹⁷ M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1983, 356.

⁹⁸ Nâci Ma'rûf, *Medârisü Kable'n-Nizâmiyye*, 26.

⁹⁹ Tâceddîn es-Sübkî, *a.g.e.*, III, 78.

¹⁰⁰ Nâci Ma'rûf, *Medârisü Kable'n-Nizâmiyye*, 27.

¹⁰¹ Nâci Ma'rûf, *Medârisü Kable'n-Nizâmiyye*, 67,68.

¹⁰² İbn Kesîr, *a.g.e.*, XV, 447.

¹⁰³ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, II, 129.

(1067) yılı 10 Zilkâde Cumartesi günü yapılmıştı.¹⁰⁴ İslâm'da ilk medrese kuran kişinin Nizâmülmülk olduğu noktasında İbni Hallikan'ın görüşlerini paylaşan Zehebî de, Nizâmülmülk'ün Merv, Herat, Belh, Basra, İsfahan, Bağdat, Nişabur ve Tûs'ta inşa ettirdiği medreselerden bahsederek, öğrencilere burs verdiğini de not eder.¹⁰⁵

Tâceddîn es-Sübkî ise Tabakâtü'ş-Şâfiyye'de, Nizamülmülk'ün yaptırdığı medreseleri saydıktan sonra, Zehebî'nin ilk medreselerin kurucuları hakkındaki görüşünü şu sözleriyle reddeder; “Şeyhimiz Zehebî'nin iddiasına göre, İslâm dünyasındaki medreselerin mücidi Nizâmülmülk'tür. Hayır, bu böyle değildir. Çünkü Nişabur'daki Beyhakiyye ve Sâidiyye Medreseleri Nizamülmülk henüz doğmadan önce kurulmuştur. Sâidiyye Medresesi'ni, Sultan Mahmud'un kardeşi Emir Nasr b. Sebüktegin Nişabur valiliği yıllarında yaptırmıştır. Nişabur'da kurulan üçüncü medrese Hatib el-Bağdâdî'nin şeyhi süfî vâiz Ebû Sa'd İsmail b. Ali b. el-Müsennâ el-Esterâbâdî tarafından kurulmuştur. Bir diğer medrese yine Nişabur'da Ebû İshak el-İsferâyinî adına inşa edilmiştir. Hâkim en-Nişâbûrî, Ebû İshak'ın tercemesinde şöyle demektedir: Nişâbur'da onun medresesinden önce hiçbir medrese inşa edilmemiştir. Şurası açıktır ki, Nizâmiye'den önce medreseler kurulmuştur. Benim fikrim bu şekildedir, bunula birlikte zannediyorum ki Nizâmülmülk öğrencilere burs bağlayan ilk kişidir. Fakat ondan yani Nizâmülmülk'ten önce talebelerine burs veren medreseler var mıydı, yok muydu? Bu husus da tarafımızca çok açık değildir. Şunu da belirlemek gerekir ki, daha öncesinde talebelere burs veren bir medreseye rastlanmamıştır.”¹⁰⁶

Makrîzî, medreselerin sahâbe ve tâbiîn devrinde bilinmediğini, onların ortaya çıkışının hicrî dördüncü asırdan sonra olduğunu ve ilk defa Nişâbur halkı tarafından inşa edildiklerini belirtir. Nizâmiye Medreselerinin öğrenciye burs veren ilk kurum olup olmadığı hususundaki Sübkî'nin mülâhazasını değerlendiren Makrîzî ise, İslâm tarihinde öğrenciye ilk defa burs bağlayan en meşhur kurumun Nizâmiye Medresesi olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁷ Makrîzî, Sübkî'nin bu konudaki temkinli yaklaşımını kabullenmekle birlikte, Nizâmiyelerin bu vadiye bir ilk olmasını *meşhur* kelimesiyle

¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, XVI, 1. bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, 102.

¹⁰⁵ Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnaud, XIX, 1. bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, 94-96.

¹⁰⁶ Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, IV, 314.

¹⁰⁷ Nâci Ma'rûf, *Medârisü Kable'n-Nizâmiyye*, Matbaatu'l-Mecmai'l-İlmi'l-İrâkî, Bağdat 1973, 12.

ifade etmiştir. Yani Makrîzî'ye göre, İslâm eğitim tarihinde öğrenciye düzenli ve kurumsal olarak burs bağlayan ilk kurum Nizamiye Medreseleridir.

Yine Makrîzî'ye göre Mısır'daki ilk medreseler, Selahaddîn Eyyûbî tarafından Câmîü'l-Atik yakınında kurulan el-Medresetü'n-Nâsiriyye ve el-Medresetü'l-Gamhiyye'dir. Ancak İbni Hallikan, Süyûtî ve İbn Tağriberdî gibi bir grup tarihçi, Makrîzî'nin bu görüşüne katılmamaktadır. Zira onlara göre Mısır'da Selahaddîn Eyyûbî'den önce de Medreseler bulunmaktaydı. Yine onlara göre Mısır'daki ilk medrese 532 (1137-1138) senesinde İskenderiye şehrinde İbn Avf ez-Zührî tarafından kurulan el-Medresetü'l-Avfîyye'dir.¹⁰⁸ İkinci sırada ise İskenderiye'de, Ebü'l-Hasan Ali b. es-Salâr'ın, 546 (1151-1152) yılında Ebû Tâhir es-Silefî için yaptırdığı el-Medresetü's-Silefiyye gelmektedir.¹⁰⁹

Anadolu'da kurulan V/XI. yüzyıla ait herhangi bir medresenin varlığından haberdar değiliz. Ancak bir sonraki asrın başlarından itibaren, özellikle Dânişmendli ve Artuklu Beyliklerinin hâkimiyet sahalarında ilk medreselerin ortaya çıktığını görüyoruz.¹¹⁰ Esasen ilk İslâm fetihleriyle hilafet topraklarına katılan Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgelerinin, Anadolu'daki İslâmî öğretim tarihine öncülük etmiş olması doğaldır. Osman Turan bu gerçeği şu sözleriyle dile getirmektedir: “İslâm-Bizans savaşları dolayısıyla harab olan Anadolu'da tam bir medenî inhitat söz konusuydu. Şarkî Anadolu'daki İslâmlaşmış beldeler her bakımdan Anadolu'dan daha üstün bir medeniyete sahipti.”¹¹¹ Nitekim bu coğrafyada kurulan Artuklular, Mardin ve Amîd gibi şehirlerde medreseler kurmuşlardır.

Anadolu'daki erken tarihli medreselerden olan Yağlıbasan Medresesi, Danişmendli meliklerinden Nizâmüddîn Yağlıbasan¹¹² tarafından 552 (1157) yılında Niksar'da yaptırılmıştır. Bu medreseye ait olduğu tahmin edilen kitabe, İsmail Hakkı

---

¹⁰⁸ Nâci Ma'rûf, *Medârisü Kable'n-Nizâmiyye*, Matbaatu'l-Mecmai'l-İlmi'l-Irâkî, 12.

¹⁰⁹ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, I, 105.

¹¹⁰ Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, TDV Yayınları, Ankara 2000, 207. (Anadolu'da ilk medreselerin Danişmendli ve Artuklu ülkelerinde ortaya çıktığını ifade etmekle birlikte, medreselerin XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulmaya başladığını belirtir.)

¹¹¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Dergah Yayınları, 3. bs., İstanbul 1980, 357.

¹¹² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, Milli Matbaa, İstanbul 1927, 59 (Kitabeğe göre Yağlıbasan'ın tam adı, el-Melikü'l-Âdil Nizâmüddünyâ ve'd-Dîn Ebü'l-Muzaffer Yağlıbasan b. Melik Gâzî b. Melik Danişmend'dir.

Uzunçarşılı tarafından Niksar'daki Melik Danişmend Gâzî türbesinin iç kapısının yanında rastlanmıştır.¹¹³ Günümüze ulaşan vakfiye senedi sayesinde hakkında daha fazla bilgiye sahip olduğumuz erken tarihli bir diğer yapı ise, Konya'daki Altun-Aba Medresesi'dir. Altun-Aba Medresesi, II. Kılıç Arslan'ın oğlu Rukneddîn Süleyman Şah zamanında, Şemseddin Altun-Aba tarafından 598 (1202) senesinde yaptırılmıştır. Osman Turan'ın, Menâkıbü'l-Ârifin'den aktardığı bir anektoda göre, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin babası Bahaeddin Veled 625 (1228) yılında Konya'ya geldiğinde bu medreseye inmiştir. Eflâkî, Konya'da o zamanlar henüz başka bir medresenin bulunmadığını ifade etmişse de, Altun-Aba vakfiyesinin kaydettiği Medresetü's-Sultaniyye, Eflâkî'nin verdiği bu bilginin doğru olamayacağını göstermek için yeterlidir.¹¹⁴

Hicaz bölgesindeki ilk medrese, Suriye kökenli çok zengin bir tüccar olan, el-Afif Abdullah b. Muhammed el-Arsûfî tarafından 571 (1175-1176) yılında Mekke'de inşa edilmiştir. Bu medrese Harem-i Şerif'in kuzey-batı köşesinde bulunan Bâbü'l-Umre'nin yakınında kurulmuştu.¹¹⁵ Mekke'de kurulan ve Hanefî mezhebi mensupları için tahsis edilen Medresetü'z-Zencebîlî ise 579 (1183) senesine tarihlenir.¹¹⁶ Şifâü'l-Garâm'da geçen bilgilere göre, Hicaz bölgesinde tesis edilen en eski üçüncü medrese,

---

¹¹³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, 59 Yağıbasan Medresesi'ne ait olduğu zannedilen kitabenin Uzunçarşılı tarafından yapılan rekonstruksiyonuna göre kitabe metni şu şekildedir:

¹¹⁴ Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, XI, 42, TTK, Ankara 1947, 201.

¹¹⁵ Richard T. Mortel, "Madrasas in Mecca during the Medieval Period: A Descriptive Study Based on Literary Sources", *BSOAS*, Vol. 60, No. 2, University of London, London 1997, 237, 238.

¹¹⁶ Takiyyüddîn el-Fâsî, *Şifâü'l-Garâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Haram*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1985, 524 (Medresetü'z-Zencebîlî'nin ismi bu kaynakta Medresetü'l-Melekî şeklinde ve kuruluş tarihi 737 senesi Zilkâde ayı olarak geçmektedir. Ayrıca bu medresenin Şâfîlilere hasredildiği belirtilmektedir. Tahkik edenin dipnotunda ise, müellifin bu medreseyle ilgili verdiği bilgilerin Şifâü'l-Garâm'ın müntehabında verdiği bilgilerle çeliştiği zikredilir. Ayrıca medresenin banisinin Aden naibi Emir Fahrüddin Osman b. Ali ez-Zencebîlî olduğunu ve medreseyi 579/1183/1184 yılında Hanefîler için vakfettiği kaydedilmektedir.); Nâci Ma'rûf, *el-Medarisü's-Şerabiyye bi-Bağdad ve Vâsıt ve Mekke*, 3. bs., Dârü's-Şaab, Kahire 1977, 349.

580 (1184) senesinde Abbâsî halîfesi Mustansır Billâh'ın hanımlarından Tâbe'z-Zaman el-Habeşîyye tarafından Şâfiî ashâbı için yaptırılan Medresetü Tâbe'z-Zaman'dır.¹¹⁷

Kuzey Afrika'da, camiden bağımsız olarak kurulan ilk medrese örneklerine, doğudaki muadillerinden yaklaşık üç asırdan daha uzun bir zaman sonra rastlıyoruz. İlk medrese, Tunus'ta 647 (1249) yılında Hafsî Meliklerden I. Zekerîyya'nın hanımı ve Mustansır Billâh'ın annesi Melike Âtîf tarafından inşa ettirilen el-Medresetü's-Şemmâiyye'dir. Merrâkeş'teki ilk medrese ise, Sultan Yakub b. Abdülhak el-Merînî (v. 689/1286) tarafından inşa ettirilmiştir.¹¹⁸

Endülüs'te 750 (1349-1350) yılına kadar müstakil bir medresenin varlığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu ülkede tedrisat çok uzun yıllar camiler ve mescitlerde devam etti. Nâci Ma'rûf, George Marsiye'nin *Kitabu Mûcezi'l-Fenni'l-İslâmî* adlı eserinden naklettiği bilgiye göre göre, Endülüsteki ilk müstakil medrese, Beni Ahmer meliklerinden I. Yûsuf'un, veziri Rıdvan en-Nâsirî (v. 760/1358) vasıtasıyla inşa ettirdiği medresedir.¹¹⁹

İslâm beldelerinde muhtelif asırlarda birçok medreseler kurulmuştur. Müstakil bir öğretim müessesesi olarak medreseler hicrî III. asrın sonu, IV. asrın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. Bu sahada yapılan araştırmalar, medreselerin coğrafi bakımdan sırasıyla, Horasan, Mâverâünnehir, Irak, Şam, Mısır, Anadolu, Hicaz, Tunus, Mağrib ve Endülüs bölgelerinde ortaya çıktığını göstermektedir. Yukarıdaki mülâhazalar neticesinde anlaşılmaktadır ki, medreseler Selçukluların icad ettiği kurumlar olmasa da, kurumsallaşma sürecini Selçukluların elinde tamamlamıştır. V/XI. yüzyılda Selçukluların siyâsî himaye ve destekleriyle yaygınlık kazanan medreseler, İslâm dîninini öğretildiği yükseköğretim kurumları olarak büyük bir şöhret kazandı.

---

¹¹⁷ Fâsî, *a.g.e.*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, I, 524 (Dipnot); Nâci Ma'rûf, *el-Medarisü's-Şerabiyye*, 349. (Ma'rûf, buradaki ibaresinin olarak tahrif edilmiş olduğunu belirtmektedir. Buna göre, Tâbe'z-Zaman, Halife Mustansır'ın değil, Müstadi'in hanımlarındandır.)

¹¹⁸ Nâci Ma'rûf, *Medârisü Kable'n-Nizâmiyye*, Matbaatu'l-Mecmai'l-İlmi'l-İrâkî, Bağdat 1973, 13.

¹¹⁹ Nâci Ma'rûf, *Medârisü Kable'n-Nizâmiyye*, 13.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT İMÂM-I ÂZAM EBÛ HANÎFE MEDRESESİ

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin türbesinin içinde bulunduğu mescit, medrese ve türbeden oluşan yapılar topluluğu Âzamiye Külliyesi diye adlandırılmaktadır. Âzamiye Külliyesi, Bağdat'ın kuzeyinde, şehir surlarının dışında, İmâm-ı Âzam'ın kabri merkezinde gelişmiş yapılar topluluğudur. Muhtelif devirlerde yapılan ilaveler ve yıkılıp yeniden inşa edilen yapılarıyla gelişerek günümüze kadar gelmiştir. İnsanların bu yapılar etrafında yerleşmesiyle Âzamiye Mahallesi ortaya çıkmıştır. Âzamiye Mahallesi, Bağdat'ın kuzeyinde, üç tarafı Dicle Nehri tarafından kuşatılmış yarımada görünümündedir. Rutubetli havası ve doğal güzellikleriyle, tarih boyunca Bağdat zenginlerini cezbetmiştir. Özellikle yaz aylarında, Âzamiye'nin Dicle sahilindeki köşklere taşınan havas için burası, şehir merkezinin hemen yanı başında bir mesire alanı gibidir.

Âzamiye Külliyesinin en eski kısmı Hayzurân, yahut bir diğer ifadeyle Hayzurâniyye mezarlığıdır. İslâm kabristanı ittihaz edilen Hayzurâniyye'nin yerinde, önceden Ateşperestlere ait bir mezarlığın olduğu iddia edilir.¹²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, adı geçen mezarlığın Bağdat'ın en eski mezarlığı olduğunu, buraya ilk defnedilenler arasında, el-Mehdî'nin (775-785) kızı Bânuka, sonra hanımı Hayzurân, el-Megâzî müellifi Muhammed b. İshak, Hasan b. Zeyd ve Nu'man b. Sâbit gibi isimleri zikreder. Hatîb el-Bağdâdî, Hayzurân Mezarlığı'nın, Abbâsî halîfesi el-Mehdî'nin hanımı, Musâ ve Hârûn'un anneleri Hayzurân'a nispet edildiği için bu isimle anıldığını nakleder.¹²¹ Hayzurân Kabristanı, Müstevfî Şerefü'l-Mülk'ün, İmâm-ı Âzam'ın kabrinin üstüne bir türbe ve yanına bir medrese inşa ettirmesiyle yeni bir veçhete bürünmüştür.

Âzamiye Külliyesi'nin bölümlerinden bir diğeri İmâm-ı Âzam'ın kabridir. Çünkü İmâm-ı Âzam'ın vefatı (150/767), Bağdat şehrinin tamamlanmasından 149 (766) yalnızca bir yıl sonradır. Ayrıca, İmâm-ı Âzam'ın Hayzurân Mezarlığına defnedilmiş

---

¹²⁰ M. Streck, "Bağdat", *İA*, II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, 196; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf, I, 1. bs., Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001, 448; Jacob Lassner, Salih Ahmed el-Ali, *Hitatu Bağdâd fi'l-Uhûdi'l-Abbâsiyyeti'l-Ûlâ*, Matbaatu Mecmâi'l-İlmi'l-İrâkî, Bağdat 1984, 135.

¹²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf, I, 448.

olması, Dicle'nin doğu yakasında bir yerleşimin olduğunu göstermektedir. Bu da mezarlık yakınındaki bir mescidin varlığını akla getirir.

İmâm-ı Âzam'ın kabrinin üstündeki yapıların ilk defa kimin tarafından bina edildiği bilinmemektedir. Ulaşabilen en erken bilgi, Makdîsî'nin naklettiği kısacık bir cümledir. Vefatı 150 (767) yılından 379 (989-990) yılına, 200 yıldan fazla bir zaman içinde, İmâm-ı Âzam'ın kabrinin üzerinde veya çevresinde bazı yapılanmaların olması ihtimali yüksektir.

İmam-ı Âzam'ın kabri kaynaklarda meşhed kelimesiyle ifade edilmiştir.¹²² Şehitlik anlamına da gelen meşhed kelimesi genel olarak, dînî özelliği olan meşhur bir zât, âlim veya şehit gibi topluma mal olmuş kişilerin defnedildiği yerlere denilmiştir.¹²³ Bu mekânlarda insanlar dua amacıyla toplanır, mezar veya türbedeki zatın kutsiyetinin kendilerine tesir ettiğine inanarak mezarın yanında ibadet ederlerdi. İmâm-ı Âzam'ın mezarı da bu tür kabirlerden olduğu için meşhed kelimesiyle ifade edilmiştir. Zira o, büyük bir müctehid olmasının yanında, Hanefî mezhebinin kurucusu ve imamıdır. Bu yüzden özellikle Orta Asya'dan Hicaz'a giden hacı kabilelerinin, Bağdat'taki İmâm-ı Âzam'ın kabrini ziyaret ederek yollarına devam etmeleri bir gelenek haline gelmişti.¹²⁴

İbnü'l-Mühtedî'den nakledilen habere göre, İmâm-ı Âzam'ın kabri zaman içinde kaybolmuştu. Ona göre imamın kabrinin yeri kesin olarak bilinmemektedir. Hacca giden kabileler İmâm-ı Âzam'ın kabri diye bir mezarın ziyaret ediyor, etrafında dönüyorlardı. Ebû Sa'd tarafından yaptırılan kubbe, işte yeri tam olarak bilinmeyen ve hacılar tarafından ziyaret edilen herhangi bir kabrin üzerine yapılmıştı. Bu yüzden meşhedin yerinin hatalı olduğu iddia edilmiştir.¹²⁵

Ebû Hanîfe'nin kabrinden ilk defa el-Makdîsî söz ederek, Ebû Cafer ez-Zümmâm adlı şahsın Ebû Hanîfe'nin kabrinin üzerine 379 (985) yılında¹²⁶ bir suffe bina

---

¹²² Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, ed. M. J. De Goeje, 1. bs., E. J. Brill, Leiden 1877, 130.

¹²³ Mustafa Öz, "Meşhed", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 362-363.

¹²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 101.

¹²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 101.

¹²⁶ Hâşim el-Âzamî, *Târîhu Câmiî'l-İmâmi'l-Âzam ve Mesâcidi'l-Âzamiyye*, Matbaatu'l-Ânî, Bağdat 1964, 31. (Ahsenü't-Tekâsim sayfa 130'da böyle bir tarihe rastlanmamaktadır.)

ettirdiğini kaydetmektedir.¹²⁷ Hâşim el-Âzamî bu kaynaktaki suffe ibaresini revak şeklinde yorumlamıştır.¹²⁸ Âzamî, suffe kelimesinden, kabrin yanında önce bir mescidin olduğunu, Ebû Câfer'in buradaki mescidi revaklarla genişlettiği sonucunu çıkarmıştır. Velîd el-Âzamî ise Makdîsî'nin kaydettiği suffe ibaresini, İmâm Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanında, âlimler için bina edilmiş bir tür medrese olarak yorumlanmıştır.

Makdîsî'nin nakletmiş olduğu kısacık mâlûmattaki suffe kelimesi, İmâm'ın kabrinin yanındaki mescit ya da türbeye ilave edilmiş bir yapıyı işaret etmektedir. Çünkü İbnü'l-Cevzî aynı pasajın devamında Ebû Hanîfe'nin kabrinin üstünde bir çatının olduğunu bunu da bazı Türkmen ümeranın yaptırdığını ifade eder. Zira mescidin inşasıyla ilgili pasajın devamında İbnü'l-Cevzî, İmâm'ın kabrinin üzerindeki yapılar hakkında çok mühim bilgiler verir. Muntazam müellifi İbn Akîl'den naklettiği bu haberde, Selçuklular henüz Bağdat'a girmeden dokuz ya da on yıl önce, İmâm'ın kabrinin üzerine bazı Türkmen ümera tarafından çatı yapıldığını aktarır. Bu çatının yapılış tarihi olarak da 437 veya 438 (1046) yılını vermektedir. Müellifin ilgili pasajda temas ettiği en önemli noktalardan bir tanesi de, adı geçen 437 (1045-1046) yılından önce de, İmâm'ın kabrinin üzerinde *harbeşet* şeklinde ifade ettiği bir çeşit yapının bulunduğuyla ilgili kayıttır.¹²⁹ İbnü'l-Cevzî'nin bahsettiği bu yapılar Makdîsî'nin verdiği haberi teyit etmektedir.

¹²⁷ El-Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 130.

¹²⁸ Hâşim el-Âzamî, *a.g.e.*, 31; Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebir*, hzl. Ahmet Kırkkılıç-Yûsuf Sancak, TDK, Ankara 2009, 892. (Sofa (Suffet) ; Seki dedikleri yüksek yer ki üç taraftan duvar olup önü ve üstü açık ola. Cem'i sıfâf ve sufûf gelir. Ve dahi vasat manasına da gelir. (suffe; eğerin ortası);

(Ön eyerin ortasına, oturma yeri yaptım.); İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, VII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. bs., Beyrut 1997, 324, (Suffe: el-Leys; uzun çatılı geniş bir salona benzer bir yapıdır. Hadiste Ehl-i Suffe şöyle zikredilir: Onlar, Muhacirlerin fakirleridir. Onların kalacak evleri yoktur, bu yüzden Medine Mescidi'nde bir gölgelik onların barınağıdır. Suffe: Mescitte, miskinlerin barındığı gölgelik yeridir.); Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mustafa Hicâzî, XVI, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 26. (el-Leys şöyle dedi: es-Suffe yapılarıdır: Çatısı uzun, geniş bir salona benzer. Bu ikinci anlamı mecazdır. Ehlü's-Suffe: Hadiste "Onlar İslâm'ın misafirleridir." denir. Muhacirlerin fakirlerindendirler. Oturacakları evleri yoktur. Bu yüzden onlar Peygamberin mescidinde konaklarlar. Burası mescitte bir gölgeliktir...)

¹²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 101. (Buradaki harbeşet ibaresiyle tam olarak neyin kastedildiğini açıklığa çavuşturamadık. fiili, tırmalamak; kötü bir şekilde yazmak, karalamak, yazıvermek; hışırdatmak, bozmak, sıkboğaz etmek, mahvetmek gibi anlamlara gelen kelime, cümle içerisinde bir isim olarak kullanılmıştır.

cümlesindeki harbeşet bir çeşit yapı olarak anlaşılmakta. Fakat şu kadarı var ki, İmâm'ın kabrinin üzerindeki yapılar mazumesi Selçuklular devrinden çok daha öncelere dayanmaktadır.)

Kaynaklarda meşhed şeklinde ifade edilen kelimenin doğrudan İmam'ın kabrini mi, medreseyi mi yoksa mescidi mi işaret ettiği açık değildir. İmâm-ı Âzam'ın kabri mescide dâhil olduğu için, mescit de meşhed ismiyle ifade edilmiştir. Bu sebeple, 604 (1208) yılına ait müderris tayin belgesindeki “*meşhed ve medresenin müderrisliği*” ibaresi, hem medresede hem de mescitte devam eden iki ayrı dersin varlığına işaret ediyor.¹³⁰ *Meşhedü Ebî Hanîfe'de ders verdi*¹³¹, *Meşhedü'l-İmâm Ebî Hanîfe'nin müderrisiydi*¹³² veya *Medresetü Ebî Hanîfe'de ders okuttu*¹³³ şeklindeki cümleler, meşhed ve medresedeki derslerin bütününe ifade ediyor olmalıdır. Dolayısıyla meşhed müderrisliği, mescitteki derslerin müderrisliği olabileceği gibi medresedeki derslerin müderrisliği anlamına da gelebilmektedir.

Müderrislik kadrosuna atanan fakihler, müderrislik vazifelerine ilave olarak medresenin vakıflarının nazırlığını da yürütmüşlerdir. Ebû Hanîfe Medresesi müderrislerinden Nûru'l-Hüdâ Zeynebî, tedris vazifesine ek olarak medresenin vakıflarının nazırlığını da üstlenmişti.¹³⁴ Netice olarak, Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders verdiği ifade edilen şahısların, mescitte ve medresede devam etmekte olan tedrisatın bütününe başına getirildiği anlaşılmaktadır.

Sa'd el-Harezmî tarafından yaptırılan İmâm-ı Âzam meşhedinin kubbesi, meşhur sûfi Şeyh Ömer es-Sühreverdî'nin bu günde mevcut bulunan kabri üzerindeki kubbeye benzeyen, mahrûti (konik) tarzda inşa edilmişti.¹³⁵ Ebû Ca'fer el-Beyâzî'nin¹³⁶ İmâm-ı Âzam'ın kabrini ziyaret için gittiğinde irticalen söylediği şu beyitlerin kubbenin üzerine yazıldığı çeşitli kaynaklar tarafından aktarılmaktadır:

¹³⁰ İbnü's-Sâî, *Câmiü'l-Muhtasar fî Unvâni't-Tevârîh ve Uyunü's-Siyer*, nşr. Mustafa Cevâd, Matbaatü's-Süryaniyye el-Katolikiyye, Bağdat 1934, 234.

¹³¹ Ebü'l-Vefâ el-Kureşî, *el-Cevahirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, I, 2. bs., Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, Kahire 1993, 443.

¹³² Kureşî, *a.g.e.*, I, 413.

¹³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 225, m. 4313.

¹³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 166.

¹³⁵ Hâşim el-Âzamî, *a.g.e.*, 28.

¹³⁶ Velîd el-Âzamî, *Medresetü'l-İmam Ebî Hanîfe; Târihuhâ ve Terâcimi Şüyühîhâ ve Müderssihâ*, Dâru'l-Arabiyyeti'l-Mevsûât, Beyrut 2005, 11. (Dipnot 13; eş-Şerîf Ebü Ca'fer b. Abdülaziz b. el-Muhsin b. el-Hasan b. Abdürrezzâk b. el-Beyâzî el-Hâşimî, meşhur bir şairdir. Çok zarif şiirlerden oluşan bir divanı vardır. 468 senesi 16 Zilkâde Salı günü Bağdat'ta vefat etmiş, Bâbu Ebrâz Mezarlığına defnedilmiştir.)

Görmedin mi, ilim parça parça olmuştu   Şu lahitteki zât onu bir araya getirdi

Aynen onun gibi ölü bir topraktı burası   Onu Amîd Ebû Sa'd'ın ihsanı
diriltti.¹³⁷

Ne zaman yıkıldığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Selçuklu tarzı kubbe, günümüze ulaşmamıştır. XIII. yüzyılda Bağdat'ı ziyaret eden İbn Cübeyr'in "Rusafe'nin karşısındaki bu mahallede ise içinde İmam Ebû Hanîfe'nin kabrinin bulunduğu beyaz, yüksek kubbeli görkemli bir türbe vardır."¹³⁸ şeklindeki ifadesine bakılacak olursa, orijinal kubbenin bu yüzyılda mevcut bulunduğu anlaşılır. Bir sonraki asırda İbn Battûta tarafından ziyaret edilen türbe hakkındaki kayıtlara bakacak olursak, kubbenin bu yüzyılda da ayakta olduğu anlaşılır.¹³⁹ Bağdat 1534'te Kânûnî tarafından Safevîlerin elinden alınarak Osmanlı Devletine katıldığında, İmam'ın türbesi harap bir vaziyetteydi. Evliyâ Çelebi'ye göre, İmâm-ı Âzam türbesi Safevîler tarafından büyük bir yıkıma uğramıştı. Kânûnî Sultan Süleyman tarafından esaslı bir inşaya tabi tutulan yapılar arasında türbe de bulunmaktadır. Türbe yeniden inşa edilerek üzerindeki kubbenin yerine Osmanlı tarzı yeni bir kubbe inşa edilmiştir. Günümüze ulaşan soğan şeklindeki kubbe ise 1639'da Sultan Murad tarafından yaptırılmıştır.¹⁴⁰

604/1208 tarihli müderris atama belgesi vasıtasıyla haberdar olduğumuz İmâm-ı Âzam Mescidindeki derslerin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir.¹⁴¹ Suffe kelimesinin İslâm tarihindeki rolünü dikkate alınırsa, imamın kabrinin bir tür mescit-medreseye dönüşmüş olduğu anlaşılır. Nitekim medrese henüz kurulmadan evvel, 436

---

¹³⁷ İbnü'l-Cevzî, *a. g. e.*, XVI, 100;

El-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî el-İsfehânî, *Kitâbu Târîhu Devleti Âl-i Selçuk*, Mısır, Şirketü Tab'î'l-Kütübi ve'n-Neşr, 1900, 32.

¹³⁸ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara Seyahatname*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, 165.

¹³⁹ İbn Battûta, *a.g.e.*, çev. A. Sait Aykut, 321.

¹⁴⁰ Hâşim el-Âzamî, *a.g.e.*, 46.

¹⁴¹ İbnü's-Sâî, *Câmiü'l-Muhtasar*, nşr. Mustafa Cevâd, 234.

senesinde burada bir mescit inşa edilmişti. Bu mescitte ders okutulmuş olması, imamın kabrinin hemen yanındaki öğretim faaliyetlerinin çok daha erken devirlerde başlamış olduğuna işaret etmektedir.

Tarihi olarak Âzamiye Külliyesi'nin bir diğer bölümü mescittir. İbnü'l-Cevzî, 436 (1044-1045) senesinde Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanındaki mescidin kireç ve diğer maddelerle temelini atıldığını aktarır. Yine İbn Akîl'den nakledilen haberde, kendisinin henüz 5 yaşında ya da bundan birkaç ay küçük iken İmâm-ı Âzam Mescidi'nde ilk cumanın kılındığını ve mescidin inşa masraflarını üstlenen kişinin de hacdan dönen bir Türk olduğunu belirtir.¹⁴² Bu tarihten önce Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanında mescit bulunduğu dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Mescidin temeli İmâm-ı Âzam'ın kabrinin hemen karşısına atılmıştır. Medrese ve meşhedle ilgili pasajda İbnü'l-Cevzî, Şerefü'l-Mülk'ün, buradaki mescit, onu kuşatan kabirler ve etrafındaki yapıların tamamını yıktırıldığını nakleder. Şu halde, 436 senesinde inşa edilen İmâm-ı Âzam Mescidi, bundan 23 yıl sonra Şerefü'l-Mülk tarafından yıktırılmıştır. Yerine yeni bir mescidin yapılıp yapılmadığı hakkında İbnü'l-Cevzî sükût etmekteyse de, mescidin yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Meşhed-i Ebû Hanîfe kaynaklarda Meşhedü Ebû Hanîfe¹⁴³, Medresetü'l-İmâm Ebû Hanîfe¹⁴⁴, Medresetü Şerefî'l-Mülk¹⁴⁵ ya da el-Medresetü'ş-Şerefîyye¹⁴⁶ adlarıyla geçmektedir. Meşhed-i Ebû Hanîfe V/XI. yüzyılda Bağdat'ta kurulan ilk medresedir.¹⁴⁷ Müstevfî Ebû Sa'd el-Harezmî tarafından Ebû Hanîfe Meşhedi'nin yanında kurulan bu medrese, özelde Irak, genelde ise İslâm eğitim tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. İmâm-ı Âzam Medresesi, 27 Cemâziyelâhir 459 tarihinde (15 Mayıs 1067),

---

¹⁴² İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 101.

¹⁴³ Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 117; Muhammed Adülhay el-Leknevî el-Hindî, *EL-Fevâidü'l-Behîyye fî Terâcimi'l-Hanefîyye*, 1. bs., Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1998, 106.

¹⁴⁴ Velid el-Âzamî, *Medresetü'l-İmam Ebî Hanîfe; Târihuhâ ve Terâcimi Şüyühihâ ve Müderssîhâ*, Dâru'l-Arabîyyeti'l-Mevsûât, Beyrut 2005, 54.

¹⁴⁵ Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaud, XIX, 1. bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, 354.

¹⁴⁶ Nâci Ma'rûf, "el-Hayâtü's-Sekâfe fî Bağdâd", *Bağdad*, Edt. Muhammed Mekkiyye, Alwarrak Publishing, London 2005, 153.

¹⁴⁷ Velid el-Âzamî, *a.g.e.*, Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuûn, Bağdad 1983, 3.

Nizâmiye'den beş ay önce eğitime açılmıştır.¹⁴⁸ Ebû Hanîfe Medresesi'nin vakıflarının vâridâtı Nizâmiye'nin gelirlerinden daha önemli bir yekûn tutmaktaydı.¹⁴⁹ İmâm-ı Âzam Medresesi, mimari yapısı itibariyle olmasa bile, kurum olarak yaklaşık bin yıllık mazisiyle günümüze ulaşan, dünyadaki en uzun ömürlü eğitim müesseselerinden biri olmuştur. Medresenin kuruluşuna geçmeden önce kuruma adını veren Hanefî Mezhebinin kurucusu İmâm-ı Âzam'ın hayatına kısaca değinmek istiyoruz.

Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit, 80 (699) yılında Kûfe'de doğdu. 150 (767) senesi Şaban ayında Bağdat'ta vefat etti.¹⁵⁰ Dedesi Zûfî'nin Kâbil, Bâbil, Anbar, Nesa ve Tirmiz'den olduğuna dair muhtelif rivayetler vardır.¹⁵¹ Ebû Hanîfe'nin babasının Hz. Ali vasıtasıyla Müslüman olmuş bir Hıristiyan olduğu kaydedilmiştir.¹⁵² Adına nispet edilen Hanefî Mezhebi'nin de kurucusu olan Ebû Hanîfe, ilimle iştigalinin yanında uzun yıllar baba mesleği olan ipek ticareti yaptığı bilinmektedir.

Abbâsî Halîfe'si Ebû Câfer el-Mansur tarafından kendisine teklif edilen Bağdat kadılığını kabul etmeyince, hapsedilmiş, dövülmüş ve işkence edilmişti.¹⁵³ Ebû Hanîfe'nin öldürülmesine giden süreç, onun, Hz. Ali evladından İbrahim ve Muhammed b. Abdullah b. Hasan'ın halîfe Mansur'a karşı giriştiği kalkışmaya verdiği destek ve sonuçlarıyla alakalıdır. Buna göre Ebû Hanîfe, Ali evlâdından Abbâsîlere karşı harekete geçen Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile kardeşi İbrahim'i destekliyordu.¹⁵⁴ Durumdan haberi olan halîfenin kadılık teklifi de, İmamın kendisine bağlılığını test etmek amacını taşıyordu.¹⁵⁵ Kûfe'de derslerine devam eden imam, halîfenin emriyle Bağdat'a getirilerek hapsedildi. 15 gün kaldığı hapisanede 150 senesi Recep ayının 12'sinde

¹⁴⁸ Salih Ahmed Ali, *el-Irak fi't-Tarih*, Dârü'l-Hürriyye, Bağdad 1983, 508; Abdüsselâm Uluçam, "Âzamiye Külliyesi", *DİA*, IV, İstanbul 1991, 301.

¹⁴⁹ Salih Ahmed Ali, *a. g. e.*, 508.

¹⁵⁰ Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, I, 2. bs., Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 53. (Ebû Hanîfe'nin doğum tarihi için 61 ve 63 seneleri de zikredilmektedir. Ebû Hanîfe 150/767-768 senesinde vefat etmiştir. Vefatın, bu yılın Recep, Şaban ve Şevval aylarına olduğuna dair muhtelif rivayetler vardır.)

¹⁵¹ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan*, thk. İhsan Abbas, V, 405.

¹⁵² İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan*, thk. İhsan Abbas, V, 406.

¹⁵³ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe; Hayatı ve şahsiyeti", *DİA*, X, İstanbul 1994, 133.

¹⁵⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Abbâsiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, 64.

¹⁵⁵ Hâlim Sâbit Şibay, "Ebû Hanîfe", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, 25.

vefat etti (13 Ağustos 767). Zehirlenerek öldüğü veya hapisten çıkarıldıktan sonra göz hapsindeyken vefat ettiğine dair rivayetler bulunmaktadır.¹⁵⁶ Vasiyeti üzerine, Hayzurân¹⁵⁷ Kabristanı'nın doğu kısmına defnedildi.¹⁵⁸ Hayzurân Mezarlığı İmam'ın buraya defnedilmesinden sonra, sevenleri ve müntesipleri tarafından Hanefî kabristanı haline getirilmiştir. Öyle ki, meşhur fakihler, şeyhler, müderrisler vefat ettiklerinde buraya defnedilmeyi vasiyet ediyordu. Bu yüzden Ebû İshak et-Taberî, Süfyânü's-Sevrî, Ebû Bekir eş-Şiblî, es-Sîre sahibi Muhammed b. İshak b. Yesâr¹⁵⁹ gibi birçok meşhur, müfessir, muhaddis, fakih ve tasavvuf şeyhlerinin kabirleri burada bulunmaktadır.

1.1. MEDRESE'NİN KURULUŞU VE TÂRİHİ SEYRİ

Meşhed-i Ebû Hanîfe, diğer adıyla Şerefiyye Medresesi İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanında kurulmuştur. İmam'ın kabrinin yanında bir medresenin kurulmasına dayanak olabilecek herhangi bir müessesenin, yani mescit veya ders halkasının varlığı bilinmemektedir. Fakat İmâm'ın vefatından sonra sevenlerinin onun kabri civarına yerleşmeye başladıkları rivayet edilmektedir. İmâm-ı Âzam 150 (767) yılında Bağdat'ta vefat ettiğinde ders halkası Kufe'de bulunuyordu. Kufe'den Bağdat'a getirilmiş ve tutukluluğu sırasında vefat etmişti.

Selçuklular eliyle başta Bağdat olmak üzere, Abbâsî halîfeliğine bağlı beldelerde medrese kurma fikrinin meşhur vezir Nizâmülmülk'e ait olduğu hususunda kaynaklar ittifak halindedir. Bu düşüncenin, nüfuzlu Selçuklu emirleri ve hanedan mensupları arasında bir rekâbet unsuru ve saygınlık kazanma aracı haline geldiği anlaşılıyor. Medrese kurma düşüncesine destek verenler arasında Selçuklu Devletinin mâlî işlerinden sorumlu Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd el-Harezmi de vardır. Bu bağlamda Ebû Sa'd'ın çeşitli beldelerde Hanefîler için medrese inşa ettiği görülmektedir. Şerefü'l-Mülk, Bağdat'ın doğu yakasındaki mahallelerden Bâbu't-Tâk'taki Ebû Hanîfe türbe ve

¹⁵⁶ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, T.D.V. Yayınları, Ankara 2006, 4.

¹⁵⁷ Nâci Ma'rûf, "Mukaddime fi Târîhi Medresti Ebî Hanîfe ve Ulemâihâ", *Mecelletü Külliyyeti's-Şeria*, S 1, Bağdat 1965, 14. (ya da Halife Mehdî'nin hanımı, Halife el-Hâdî ve er-Râşid'in anneleri, el-Hayzurân el-Cürayşîyye'ye (v. 173/789-790) nispet edilir. Kendisi vefat ettiğinde buraya defnedilmiştir.); Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, 411. (el-Hayzurân: Kendisine nispet olunan bir köydür. Mecmû'n-Neseb'te bahsedilmektedir.)

¹⁵⁸ Mustafa Uzunpostalcı, "a.g.m.", *DİA*, X, 133.

¹⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *a. g. e.*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf, I, 448; Jacob Lassner, Salih Ahmed el-Ali, *Hıtatu Bağdâd fi'l-Uhûdi'l-Abbâsiyyeti'l-Ûlâ*, Matbaatu Mecmâ'i'l-İlmi'l-İrâkî, Bağdat 1984, 132.

medresesinden başka, Merv’de Hanefîler için bir medrese daha inşa ettirmiştir. Yâkut el-Hamevî’nin verdiği habere göre Merv’deki bu Hanefî medresesinin büyük bir de kütüphanesi vardı.¹⁶⁰

Meşhed-i Ebû Hanîfe, Şerefü’l-Mülk Ebû Sa’d el-Harezmi¹⁶¹ tarafından 459 (1067) yılında inşa ettirilmiştir. Ebû Sa’d, Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan’ın müstevfîsidir.¹⁶² İbnü’l-Cevzî, Ebû Sa’d’dan mutaassıp bir Hanefî’ydi şeklinde söz eder.¹⁶³ Nizâmülmülk, Şerefü’l-Mülk lakabını, devlete bağlı amîdlere, has kölelere ve mutasarrıflara mahsus ünvanlar arasında zikreder.¹⁶⁴ Bündârî’nin Ebû Sa’d hakkındaki kayıtları, onun devlet içerisindeki kudret ve azametini ortaya koymaktadır. Devlet adamları arasındaki eğitim seferberliği yarışına katılmış olmasına bakarak, en kudretli devlet adamlarından birisi olduğunu çıkarabilir. Ebû Sa’d’ın kurduğu bu medrese Nizamiye medresesinden farklı olarak Selçuklu sultanlarının mensup oldukları mezhebi de temsil ediyordu. Bündârî’nin ilgili kayıtlarından anlaşıldığına göre, Nizâmülmülk’ün Ebû Sa’d’ı aşamadığı ima edilmektedir.

Şerefü’l-Mülk Ebû Sa’d, Büyük Selçuklu Devleti’nin bütün mâlî işlerine nezaret eden en yüksek rütbeli devlet adamlarından biri, Nizâmülmülk’ten sonra devlette en nüfuzlu kişiydi. Aynı zamanda devletin en zenginleri arasındaydı. Bündârî, onun zenginlik ve ihtişamını şu sözlerle ifade etmektedir; “Yılın her günü için toplam 360 elbisesi vardır. Dört mevsime göre münasip olan elbiselerini giyer, onlardan birisini

---

¹⁶⁰ Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, V, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, 114.

; Nâci Ma’rûf, *Ulemâu’n-Nizâmiyyât ve’l-Medârisi’l-Meşriki’l-İslâmî*, 1. bs., Matbatü’l-İrşâd, Bağdat 1973, 79, 80.

¹⁶¹ Bündârî, *Kitâbu Târihu Devleti Âl-i Selçuk*, Şirketü Tab’î’l-Kütübi ve’n-Neşr, Mısır 1900, 31. (Şerefü’l-Mülk Ebû Sa’d Muhammed b. Mansûr b. Muhammed)

¹⁶² Abbas Sabbâğ, Nebi Bozkurt, “Müstevfi”, *DİA*, XXXII, 147. “Selçuklular zamanında beytûlmale ait işlere bakan divana Dîvânü’z-Zimâm ve’l-İstîfâ, başkanına da müstevfi adı verilmiştir. Selçuklular’da bugünkü maliye bakanına tekabül eden bir görev üstlenen müstevfinin, devlet hiyerarşisinde bazı dönemlerde vezirden hemen sonra geldiği, bazı müstevfilerin Dîvân-ı İstîfâ’yı vezirliğe yükselmek için bir basamak olarak kullandığı görülmektedir... Dîvân-ı İstîfâ devletin bütün mali işlerinden sorumluydu. Vilayet veya eyaletlerdeki vergi ve tahsil memurları müstevfiye bağlıydı. Mestevfinin ayrıca bir nâibi olurdu; yokluğunda ona vekâlet eder, ölüm veya bir başka sebeple görevden ayrılması durumunda nâibi onun yerine geçerci.”

¹⁶³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 101.

¹⁶⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme (Siyerü’l-Mülûk)*, çev. Nurettin Bayburtlugil, 5. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, 182.

hediyeye ederse, hâzinine onun yerine yeni bir tanesini temin etmesini emrederdi.”¹⁶⁵ Ebû Sa’d, Alp Arslan’ın vefatından sonra da istîfâ makamında görevine devam etmekteydi, fakat Nizâmülmülk’ün ve sultanın öldürülmesinden bir müddet önce görevinden istifa etti. Ardından 494 (1100-1101) senesinde İsfahan’da döndü ve burada öldü.¹⁶⁶

459 (1067) senesi Safer ayında Sultan Alp Arslan, Şerefü’l-Mülk’ü, halîfe Kâim Bi-Emrillah’a (1031-1075) gönderdi. Ebû Sa’d 459 senesi Safer ayının 12. günü Beytü’n-Nevbe’ye giderek sultanın mektubuyla kıymetli bir örtü içine sarılmış nefis bir Mushaf ve kırmızı yakuttan oluşan armağanları halîfe’ye sundu (2 Ocak 1067).¹⁶⁷ Kaynakların ifadesine göre, Ebû Sa’d Bağdat’a geldiği zaman Nizâmülmülk’ün naiplerinin Nizâmiye Medresesi’nin inşasına başladıklarını duymuş, bunu örnek alarak bir medrese inşa etme düşüncesine kapılmıştı. Bağdat’ta bulunma fırsatını da ganimet bilerek, şehrin doğu yakasındaki Bâbu’t-Tâk’ta Ebû Hanîfe’nin kabrinin üzerine bir türbe yaptırdı. Türbe’nin hemen yanında Hanefî Mezhebi mensuplarına tahsis ettiği medreseyi inşa ettirdi.

Bağdat Nizâmiye Medresesi’nde olduğu gibi Ebû Hanîfe Medresesi’nin inşasında da, bir takım arsa ve evlerin istimlâk edildiği anlaşılmaktadır. Gerek bu istimlâk sebebiyle, gerekse Selçuklu yönetimi tarafından iltifat gören Hanefî ve Şafîlilere olan muhalefet sebebiyle, Ebû Hanîfe ve Nizâmiye Medreseleri’ne mağsûb, yani gasbedilmiş malzemelerle bina edildiği şekilde yakıştırmalar yapılmıştır.¹⁶⁸ Medresenin inşa edildiği arsada mezarlar ve bir takım evler bulunuyordu. Bu yüzden medresenin inşası için bir takım evler istimlâk edildi. Ayrıca inşaat sahasının mezarlık kısmındaki temel kazı çalışmaları dolayısıyla, buraya daha önce defnedilmiş bulunan kişilerin mezarları yerlerinden kaldırılarak boş bir araziye nakledildi.¹⁶⁹

Medresenin inşa süresi Ebû Sa’d’ın Bağdat’a girişi, 459 (1067) senesi Safer ayının 12’si ile Bağdat’tan çıkış tarihi olan, aynı yılın 27 Cemâziyelâhiri arasını kapsar

---

¹⁶⁵ Bûndârî, *a.g.e.*, 31.

¹⁶⁶ Abbas İkbâl Aştîyani, *el-Vezare fî Ahdi’s-Selâcika*, trc. Ahmed Kemâleddin Hilmi, el-Matbuatü’l-Câmîiyye, Kuveyt 1984, 84.

¹⁶⁷ Bûndârî, *a.g.e.*, 31; Abbas İkbâl Aştîyani, *a.g.e.*, 84.

¹⁶⁸ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 101. (İbnü’l-Akil’den naklettiği pasajda, Meşhed-i Ebû Hanîfe’nin kapı ve çitlerinin Sâmerâ’daki bazı pazarlardan gasp edildiğini kaydeder.)

¹⁶⁹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 101.

ki, bu süre dört buçuk ay geçmemektedir. Nâci Mârûf, Meşhed-i Ebû Hanîfe'de inşaatın 18 Safer Pazartesi günü (8 Ocak 1067) başladığını söylemekteyse de, bu bilginin kaynağını göstermemektedir.¹⁷⁰ Medresenin açılışı ise 27 Cemâziyelâhir 459 tarihinden sonra olmalıdır (15 Mayıs 1067). İnşaatın dört buçuk ay gibi kısa bir zamanda tamamlanması, Ebû Sa'd'ın başlattığı çalışmaların bir yenileme yahut tamir olabileceğini akla getirmektedir. Fakat ücretli işçilerin binlerle ifade edilmesine, bunların arasında, mühendislerin ve mimarların bulunduğu¹⁷¹ bakarak, inşaatın bu kadar kısa bir sürede bitirilmiş olabileceği hiç de imkânsız görünmemektedir. Nitekim İbnü'l-Cevzî, kubbenin temelini sağlam temine oturtmak için 17 zira¹⁷² (13,5-14 metre) derinliğindeki kazı çalışmasının 16 günde yapıldığını haber veriyor. Kubbe temeli ile kastedilen, türbe ve medresenin temeli olmalıdır. Çünkü Ebû Sa'd türbe ve medresenin inşası için burada bulunan mescit ve etrafındaki çeşitli yapıları sırf türbe için değil aynı zamanda medrese için istimlak etmişti. Ayrıca temel kazı çalışmalarından bahsedilmesi binanın yeniden inşa edildiğinin açık göstergesidir. Türbe ve medresenin 17 zira' derinliğindeki temel kazı çalışmalarının 16 günde tamamlanmış olması, aslında inşaatın ne derece süratle devam ettiğine de işaret etmektedir.¹⁷³

Türbe ve Medresenin kurulduğu yer Dicle Nehri sahilinde olduğu için, yapıların taşkınlardan ve çeşitli afetlerden zarar görmemesi amacıyla ciddi bir mimârî gayret ve mâlî emeğin sarfedildiği anlaşılıyor. Makdîsî'nin, "Selçuklu hükümetinin özel şahıslar olarak kendi adlarına hareket eden iki yüksek düzey memuru" olarak ifade ettiği Nizâmülmülk ve Ebû Sa'd'ın, inşaat masraflarını kendi mülklerinden harcayıp harcamadıkları hususu pek açık değildir. Bu kadar külfetli bir inşaatı Şerefü'l-Mülk'ün sırf kendi hazinesinden sarf ederek yaptırmış olması pek muhtemel görünmemekteyse de, imkânsız da değildir.

Ebû Hanîfe Medresesi'nin inşa faaliyetlerinin Nizamiye Medresesi'nden sonra başladığı hususunda kaynaklar ittifak halindedir.¹⁷⁴ Bununla birlikte Ebû Hanîfe

---

¹⁷⁰ Velid el-Âzamî, *a.g.e.*, 12.

¹⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 101.

¹⁷² Walther Hinz, *Islamische Masse und Gewichte: Umgerechnet ins Metrische System*, E.J. Brill, Leiden 1955, 59.

¹⁷³ Hâşim el-Âzamî, *a.g.e.*, 90.

¹⁷⁴ Bûndârî, *a.g.e.*, 31.

Medresesi, Nizâmiye'den yaklaşık 5 ay önce faaliyete geçmiştir.¹⁷⁵ Bu da inşaatın gayet hızlı bir şekilde tamamlanmış olduğunu göstermektedir. Makdîsî'nin de ifade ettiği gibi, inşaat süresinin kısa olması, onun Nizamiye'den daha küçük olduğu anlamına gelmez.¹⁷⁶ Fakat İbn Cübeyr'in, Nizamiye'den *Bağdat'taki en büyük medrese*¹⁷⁷ şeklinde bahsetmesi, Ebû Hanîfe Medresesi'nin ondan daha küçük olduğunu ortaya koymaktadır.

Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin açılışında olduğu gibi, Ebû Hanîfe Meşhed ve Medresesinin de inşası sırasında bazı tatsızlıklar yaşanmıştır. Şöyle ki, İbnü'l-Akîl bu inşaat hakkında, "Bilmiyorsunuz belki de Nu'man'ın kemikleri, nakledilen kemiklerle taşındı, bu kubbe boş ve amaçsız bir şekilde buraya inşa edildi" şeklinde konuşmuştu.¹⁷⁸ Ebû Sa'd bunu duyunca Ebû Mansûr b. Yûsuf'a¹⁷⁹ İbnü'l-Akîl hakkında şikâyetle bulunarak, İbnü'l-Akîl'in yapılanlar hakkında iyi temennilerde bulunmasını istemişti. Ebû Mansûr onu تنها bir yerde görüp mevzuyu kendisine açmış, İbnü Akîl'i yumuşatmaya çalışmış fakat o yine söylediğinde yanlış bir yaklaşımın olmadığı meyanında sözler söylemiştir. İbnü'l-Akîl, 459 (1067) yılında medresenin inşası tamamlanınca, bu sefer de binanın kapılarının ve duvarlarının Samerra'daki evlerden gasp edildiğini söylemiştir. Mâlikî fakihi Abdülcebbar es-Sayrafi'den naklettiği bir haberde İbnü'l-Cevzî, Ebû Hanîfe'nin kabrinin doğru yerde bulunmadığını, hacca giderken onu ziyarete gelen hacıların, onun gerçek yerini bilmeden gelip teberrükte bulunmalarının amacına ulaşmadığını iddia etmiştir.¹⁸⁰ Fakat İbnü'l-Cevzî'nin bu husustaki haberleri özenle aktarmasını ihtiyatla karşılanmalıdır. Çünkü Mâlikîlerin mezhebî bir taassuptan dolayı, Selçuklu devlet adamlarının hanefî ve şâfiî mezheplerine

---

¹⁷⁵ Nâci Ma'rûf, "Mukaddime fî Târîhi Medrestî Ebî Hanîfe ve Ulemâihâ", *Mecelletü Külliyyeti'ş-Şerîa*, S 1, Bağdat 1965, 20; Hâşim el-Âzamî, *a.g.e.*, 90. (...Buradan hareketle İmâm Ebû Hanîfe Medresesi'nin Nizâmiye Medresesi'nden en az 4 ay 13 gün önce açılmış olduğunu tespit edebiliriz. Zira, Nizâmiye Medresesi 10 Zilkâde 459'da açıldı...)

¹⁷⁶ George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, 1. bs., Klasik Yayınları, İstanbul 2007, 213

¹⁷⁷ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Dâru Sâdır, Beyrut 1964, 204.

¹⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 101.

¹⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 44. Bağdat Mâlikîlerinin büyüğü olduğu anlaşılıyor. 451/1059 senesi havadisinde İbnü'l-Cevzî, Kâdî'l-Kudât Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî gibi büyük alimler arasında Ebû Mansûr b. Yusuf'u da zikretmektedir.

¹⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 101.

olan teveccühlerini içlerine sindirememiş olmaları ihtimali bulunmaktadır. Zira İbnü'l-Cevzî referans olarak daima mâlikîlerin sözlerini kaydetmektedir.

Medreselerin gasp edilmiş bir arazide inşa edilmesi ya da inşaatında kullanılan malzemelerin haksız bir kazançla elde edilmiş olması, fakih ve talebelerin o medreseyi tercih edip etmemelerinde belirgin bir rol oynamıştır. Mesela, Nizâmiye Medresesi'nin müderrisliğine ilk olarak Ebû İshâk eş-Şîrâzî tayin edilmişti. Adet olduğu üzere açılış dersini medreseye atanan ilk müderris verirdi. 10 Zilkâde 459 Cumartesi¹⁸¹ günü tertip edilen törende, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin açılış dersi vermesi kararlaştırılmıştı (22 Eylül 1067). Şîrâzî bu törene giderken yolda rastladığı bir gencin “Efendim, gasp edilmiş bir arazide kurulan medresede nasıl ders okutursunuz!” şeklindeki ikazı üzerine açılış dersine katılmamış,¹⁸² bu sözün tesiriyle niyetini değiştirmiş ve ortadan kaybolmuştur. Devlet erkânı ve ulemâdan birçok ileri gelen açılış dersi için Nizâmiye'ye gelmişti. Ebû İshâk eş-Şîrâzî ilk derse katılmayınca, onun yerine Ebû Nasr b. Sabbâğ getirilmiş, böylece Nizâmiye Medresesi'nde ilk ders, açılış dersini İbnü's-Sabbâğ vermiştir. İbnü'l Akîl'in gasp edilmiş arazi olarak nitelediği arsa üzerinde kurulan Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin açılışında benzer bir kriz yaşanmamıştır. Bu da Hanefî âlimlerin medresenin ve kurulduğu arazinin meşruiyeti hususunda sözü edilen fikre katılmadıklarına işaret etmektedir.

İbn Cübeyr, 580 (1184) yılında ziyaret ettiği Bağdat'ı betimleyici ifadelerle etraflı bir şekilde anlatır. O, Bağdat'ın önemli mimari yapıları, doğal güzellikleri ile halîfe ve devlet adamları hakkında da önemli notlar tutmuştur. Otuzaya yakın medresenin varlığını haber veren seyyah, Bağdat'ta eğitim alanındaki canlılığa dikkat çekmektedir. Bağdat'taki meşhur şahısların kabirlerinden söz ederken Bâbu't-Tâk'taki Ebû Hanîfe Meşhedi'ne sözü getirir. Fakat buradaki medrese hakkında hiçbir mâlûmât vermez. Türbenin, beyaz kubbeli, yüksek ve görkemli olduğunu, Bâbu't-Tâk Mahallesi'nde bulunduğunu, bu mahallenin ise Bağdat'ın doğu yakasında ve şehrin dışında olduğunu kaydeder.¹⁸³

---

¹⁸¹ Hâşim el-Âzamî, *a.g.e.*, 90.

¹⁸² İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 103.

¹⁸³ İbn Cübeyr, *a.g.e.*, 202.

Medrese'nin inşa edildiği tarihten sonra Bağdat birçok gailerler atlatmıştır. Bunlardan en önemlisi Moğollar'ın 655 (1258) yılında Bağdat'ı işgalidir. İmâm-ı Âzam Medresesi'nin bu işgalden ne derece etkilendiğini tam olarak bilinmemektedir. Fakat istiladan yaklaşık yüz yıl sonra Bağdat'ı ziyaret eden İbni Battûta medreseden bahsetmese de, Rusâfe'nin yakınında, üzerinde büyük bir kubbenin bulunduğu İmâm-ı Âzam'ın kabrinden ve buradaki zâviyede, gelip geçenlere yemek ikram edildiğinden bahsediyor.¹⁸⁴ Battuta ayrıca, o dönemde Bağdat'ta bu zâviyeden başka yemek veren bir yerin bulunmadığını da ilave ediyor. Moğolların Bağdat işgali sonrası Nizâmîye ve Mustansiriye Medreselerinde derslerin devam ettiği bilinmektedir. Şu halde İbn Battûta'nın vermiş olduğu bilgiden, Âzamiye Külliyesi'ndeki hizmetlerin kesintiye uğramadan devam etmiş olduğunu çıkarılabilir.

Cengiz Han'ın büyük oğlu Hülâgu'nun 655 (1258) yılında Bağdat'a girmesi ve Abbâsî Hilâfetine son vermesinden, 941 (1534) yılına kadar Bağdat'ta önemli bir siyâsî şekillenmenin olmadığı görülmektedir. Siyâsî istikrarsızlıklar Bağdat'ı birçok hanedanın savaş alanı haline getirmiştir. 803 (1401) yılında Bağdat'a giren Timur, şehrin tarihindeki ikinci büyük istilayı gerçekleştirmiştir. 1401-1411 arasında Timur'un kurduğu Celayirler, 1411-1469 arasında Karakoyunlular, 1469-1508 arasında Akkoyunlular, 1508-1534 arasında ise Safevî'lerin yönetiminde kalan Bağdat, Kânûnî Sultan Süleyman'ın 941 (1534) yılındaki fethiyle, yeni bir sükûnet ve istikrar dönemine kavuşmuştur.

Kânûnî Sultan Süleyman'ın 941 (1534) yılındaki fethiyle Osmanlı hâkimiyet sahasına dâhil olan Bağdat, tarihi boyunca siyâsî istikrarsızlıklara paralel olarak gelişen Şii-Sünnî çatışmasında yeni ve sakin bir döneme girmiştir. Safevîler tarafından tahrip edilen İmâm-ı Âzam Külliyesi¹⁸⁵, Kânûnî tarafından esaslı bir şekilde yeniden ihya edilmiştir. Külliyenin etrafı surlarla çevrilmiş ayrıca cami, imaret, ribât ve hamam ilâvesiyle yeniden mamur bir hale getirilmiştir. Bir kayda göre Safevîler Bağdat'ı işgal edince, İmâm-ı Âzam'ın türbesine saldırmışlar, sandukasını kırarak İmam'ın cesedini çıkarıp yakmışlardır.¹⁸⁶ Evliya Çelebi tarafından menkıbevi olarak anlatılan bu olayın

¹⁸⁴ İbn Battûta, *Rihletü İbni Battûta; Tuḥfetü'n-Nuzâr fi Ğarâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır 1958, 142.

¹⁸⁵ Hâşim el-Âzamî, *a.g.e.*, 29.

¹⁸⁶ Evliya Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, çev. Zuhurî Danışman, VII, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1970, 166. "İmâm-ı Âzam kalesi: 941 târihinde bizzat Sultan Süleyman Han, Allah rahmet eylesin, Hazretleri

tarihi değeri bir yana, her şeyden önce Şii-Sünnî münâferetinin boyutlarını göstermektedir. Sultan Süleyman, İmâm-ı Âzam mescit ve türbesini yenilemiş, camiye bir minare ekleterek İmâm-ı Âzam Medresesi'ni yeniden inşa ettirmiştir. Bir imâret ve bir medrese yaptırıp etrafını kale ile çevirmiştir. Bir câmi, bir han, kırk elli adet dükkân, kale dizdarı ve 150 adet askere yetecek kadar cephane ve toprakla kaleyi teçhiz etmiştir. Mamur bağ ve bahçeler arasında bulunan Âzamiye Kalesi dikdörtgen yapıda olup, Evliyâ Çelebi'nin kaydına göre sekiz bin adım uzunluğunda ve tuğladan yapılmış surlarla çevriliydi.¹⁸⁷ Âzamiye Kalesi'nin aşağı ve yukarı olmak üzere iki kapısı bulunmakta ve burçlarıyla Bağdat kalesini andırmaktaydı.

Mensup oldukları mezhebin kurucusunun kabri ve medresesine büyük önem veren Osmanlılar, külliye için, devlet kontrolünde yönetilen geniş vakıflar tesis etmişlerdir. Külliye'deki muhtelif hizmetler için mütevellî, müfettiş, müderris, vâiz, hatip, imam ve kârî gibi görevliler tayin ederek her bir müstahdeme mahsus maaşlar bağlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin sonlarına doğru, medresede müderris-i evvel ve müderris-i sâni olmak üzere iki müderris görev yapmaktaydı. İlki müdür makamında olup daha çok idari görevleri yürütür, diğeri ise onun yardımcısı konumunda bulunurdu.¹⁸⁸

1623-1638 arasında Şah Abbas Bağdat'ı işgal etmiş, bu işgal sırasında Âzamiye Külliyesi yine hasar görmüştür. Sultan IV. Murad'ın 1638'de Bağdat'a girmesiyle Fars

---

yaptırmışlardır. Hattâ evvelce Bağdad Uzun Hasan'ın elinde iken İmâm-ı Âzam, türbedarının rüyasına girip: 'Benim mezârım üzere sandukamı falan yerdeki mezara koy ki, orada cehennem ateşine müstahak bir kâfir gömülüdür' deyince, türbedâr uykudan uyanıp, imâmın öğrettiği gibi yapar. Meğer o sırada imâmın nurlu mezarında kubbe gibi bir şey yokmuş.. Ancak kendileri Mansur'un habsinde iken vasiyet edip, kadılığı kabul etmediği için hapiste, seksen yaşında vefat edip, dostları kendisini sünnet üzere gömdüler. Sonra sultanlardan biri üzerine bir sanduka yaptırır. Adı geçen türbedâr da, imâmın rüyadaki öğretilmesine uyarak sandukayı kâfirin üzerine koyup, az zamanda Şah İsmail Bağdad'ı istilâ eder. Bu imam ne şekildir? diye savaşın başında imâm-ın mezarı üzerine hücum edip adı geçen sandukayı kırıp, mezarı açar, içinden pis bir ceset bulur. Ateşe yakarlar. Ve imâmı yaktım zannederler. Sonunda Süleyman Han Bağdad üzerine gelirken, bir çavuş İmâm-ı Âzam için bir rüya görür. Fetih'ten sonra imâmın eski mezarını (Taşkın Hoca) adlı yaşlı birisi bilirmiş, o kişi, imâmın eski mezârının yerini gösterir. Kazarlar. Hakikaten eski temel görünür ve büyük bir taş çıkar. O taşı kaldırır. Güzel bir koku yayılır ki, herkesin dimağı kokulanır. Hemen Süleyman Han, o büyük taşı olduğu gibi bırakıp toprakla dodururlar. O mezarın bir başka tarafına esas binaya başlayıp, imâmın mezarı üzerine bir nurlu kubbe yapmışlardır ki dil ile tarif olunmaz."

¹⁸⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, trc. Zuhurî Danışman, VII, 167.

¹⁸⁸ Velid el-Âzamî, *a.g.e.*, 15.

şubeleri Bağdat'tan kalıcı olarak atılmıştır.¹⁸⁹ Sultan Murad Han İmâm-ı Âzam'ın kabrinin alt ve üst eşliğini, kapı kanatlarını ve kabrin saf gümüşten olan şebekelerini yaptırmış, ayrıca kabri çinilerle süsletmiştir. Bu tarihten sonra bazı vekiller, vezirler, âyân ve büyükler tarafından verilen hediyeler ve avizelerle türbe süslenmiştir.¹⁹⁰

Külliyeye zaman zaman önemli tadilat ve tamirat görmüştür. Mesela 1802 yılında Bağdat Valisi Süleyman Paşa tarafından, külliye'nin dökülen çinileriyle, minarenin altın külâhı yenilenmiş, 1816'da ise Vali Davud Paşa tarafından caminin tamirâtı yapılmıştır. Ebû Hanîfe'nin türbesi ise 1839 senesinde Sultan Abdülmecid tarafından yenilenmiştir.¹⁹¹

Bu kısmi tamiratlardan başka 1871 senesinde Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Vâlide Sultan külliye'nin tamamını kapsayan bir yenileme başlatmıştır. Valide Sultan, yakalandığı hastalıktan kurtulması halinde İmâm-ı Âzam Mescidini restore edeceğine söz verir. 1871 yılında şifa bulunca bu vaadini yerine getirmek amacıyla inşa ve genişletme işlemleri için ferman çıkarttırır. Bağdat valisi nezaretinde yapılan çalışmalar için, nahiye müdürü, müderris-i sâni ve cami mütevellisi iki zattan bir komisyon teşkil edilir. Komisyonun hazırladığı ayrıntılı rapor sonucunda eksiklikler tespit edilip tamir işleri Bağdat'taki meşhur bir mimara verilir.¹⁹² Kaynakların ifadesine göre bu iş için 80000 Osmanlı lirası tahsis edilmiş ve ilk taksit 20000 lira olarak acilen gönderilmiştir. Sultan Abdülaziz dönemindeki bu kapsamlı tamirattan başka, yapılar 1903-1910 yıllarında Sultan II. Abdülhamid tarafından yeniden elden geçirilmiş ve bir Rüşdiye binası ilave edilmiştir.¹⁹³ Osmanlı dönemi sonrası tadilatlarda, klasik Türk medrese geleneğine göre inşa edilmiş revaklı iki katlı medrese yıkılarak yerine yeni usülle bir ilahiyat fakültesi binası inşa edilmiştir. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in inşa ettirdiği rüşdiye binası yıkılarak yerine misafirhane yapılmıştır.

---

¹⁸⁹ Hâşim el-Âzamî, *a.g.e.*, 29

¹⁹⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, trc. Zuhurî Danışman, VII, 167.

¹⁹¹ Abdüsselam Uluçam, "Âzamiye Külliyesi", *DİA*, IV, İstanbul 1991, 301.

¹⁹² Hâşim el-Âzamî, *a.g.e.*, 31.

¹⁹³ Abdüsselam Uluçam, "a.g.m.", *DİA*, IV, 301.

1.2. MEDRESE'DE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Bu bölümde Meşhed-i Ebû Hanîfe'de okutulan dersler hakkında bilgi verilecektir. Öncelikli olarak Meşhed-i Ebû Hanîfe'de okutulduğu bilinen *Menâkıb-ı Ebî Hanîfe* ile *Şerhu'l-Âsâr* dışındaki eserlerin bu medresede okutulduğuna dair kesin bir bilginin bulunmadığının belirtilmesi gerekmektedir. Biyografileri incelenen Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrislerinin veya onların yardımcılarının okuttukları dersler, mezun ettikleri talebeler, ihtisas alanları ve telif ettikleri eserler gibi ipuçları dikkate alındı. Böylece medresede okutulan dersler bahsindeki açık, benzer çalışmalarda takip edilen metotlarla kurgulanmaya çalışıldı.¹⁹⁴ Zira Meşhed-i Ebû Hanîfe'de temel olarak Hanefî fikhî okutuluyor ve burada öğrenim gören talebeler hocalarının ders ve münazara meclislerinde hazır bulunuyorlardı. Mütefakkih (fıkıh öğrencisi) öğrenim süresi boyunca hocasının yolundan gidiyor, onun eserlerinden istifade ediyordu. Netice olarak öğrenci hocasının düşünce yapısına uygun bir eğitim sürecinden geçiyordu.¹⁹⁵

Her ikisi de hadis eseri olan, Ebû Abdullah Hüseyin el-Belhî'nin *Menâkıb-ı Ebî Hanîfe*'si¹⁹⁶ ile İmam Tahâvî'nin *Şerhu Meâni'l-Âsâr*'ının (*Şerhu'l-Âsâr*)¹⁹⁷ Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders kitabı olarak okutulduğu kaynaklar tarafından ifade edilmektedir.¹⁹⁸ Ebû Saîd Şuayb b. İbrahim en-Nesefî'nin 566 (1170-1171) yılında *Menâkıb-ı Ebî Hanîfe*'yi, 568 (1172-1173) yılında ise Abdülaziz el-Harezmî'nin *Şerhu'l-Âsâr*'ı Meşhed-i Ebû Hanîfe'de okutmakta oldukları, ilgili şahısların biyografilerinden anlaşılmaktadır.

¹⁹⁴ M. Asad Talas, *Nizâmiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Etüt Yayınları, Samsun 2000, 51.

¹⁹⁵ Nâci Ma'rûf, "Mukaddime fi Târîhi Medreseti Ebî Hanîfe", *Mecelletü Külliyyeti's-Şeria*, S 1, Bağdat 1965, 19.

¹⁹⁶ El-Kureşî, *a.g.e.*, II, 128; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1828. (Katip Çelebi, Ebû Abdullah Muhammed b. Hüsrev el-Belhî'nin "el-Müsned" adlı eserini, İmâm-ı Âzam'ın menakıbını kitaplarının başında veya sonunda kaydeden müellifler arasında saymaktadır. Bu yüzden Cevâhir müellifinin bahsettiği Menâkıb-ı Ebî Hanîfe'nin aslında el-Müsned'in başındaki bir bölümden ibaret olduğu anlaşılıyor. Böylece Cevâhir müellifinin "Menâkıb-ı Ebî Hanîfe'yi Meşhed'de tahdis ediyordu." cümlesini, Belhî'nin "el-Müsned"ini Meşhed-i Ebû Hanîfe'de okutuyordu şeklinde yorumlamak mümkün oluyor.)

¹⁹⁷ Kureşî, *a.g.e.*, I, 271; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1728. (Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî'nin *Meâni'l-Âsâr* adlı eserine kendisi tarafından yapılan şerhtir.)

¹⁹⁸ Abdülkâdir et-Temîmî, *a.g.e.*, IV, 349, 350; Kureşî, *a.g.e.*, II, 250.

Meşhed-i Ebû Hanîfe’de okutulduğu kaynaklar tarafından belirtilen eserler bir önceki paragrafta ifade edildi. Şimdi medresede okutulmuş olması kuvvetle muhtemel eserler üzerinde durulacaktır. Bu eserler Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrislerinin ağırlıklı olarak Hanefî fikhî ve usûlî üzerine yazılmış meşhur eserlere yaptıkları şerhler ve bu sahalarda telif ettikleri müstakil eserler olmak üzere iki türden telifatı içermektedir. Ebû Hanîfe Medresesi müderrisleri arasında meşhur Hanefî müctehidlerinin eserlerine şerh yazanlar bulunduğu bakarak, Meşhed-i Ebû Hanîfe’de okutulan fikhî derslerinin hangi kaynaklara dayandığını çıkarabiliriz. Muhammed eş-Şeybânî’nin Câmîü’s-Sağîr adlı eserine, *et-Taksîm ve’t-Teşcîr fî Şerhi Câmîü’s-Sağîr* adlı bir şerh yazan Ebü’l-Hasan el-Yezdî¹⁹⁹ ve Müteahhirun ulemanın Hanefî Mezhebi’nin dört temel metninden kabul ettiği Mevsilî’nin *el-İhtiyâr li-Ta’lîlî’l-Muhtâr*’ının, Meşhed-i Ebû Hanîfe Medresesi müderrislerince yazılmış olması, medresede okutulan fikhî derslerinin içeriği noktasında bir fikir vermektedir.²⁰⁰

Meşhed-i Ebû Hanîfe’deki öğretime kaynak teşkil ettiği düşünülen eserler ve bu eserler üzerine müderrisler tarafından yazılan şerhler kronolojik olarak şunlardır:

1. ***Câmîü’s-Sağîr, Câmîü’l-Kebîr***²⁰¹, (Fürû’) İmâm Müctehid Muhammed İbni’l-Hasan eş-Şeybânî (v. 187/ 802-803)²⁰²
  - a) *el-İzâh*, Kâdî’l-Kudât Ebü’l-Kâsım ez-Zeynebî (v. 543/1148)²⁰³
  - b) *et-Taksîm ve’t-Teşcîr fî Şerhi Câmîü’s-Sağîr*, Ebü’l-Hasan Mes’ûd b. el-Hüseyn b. Sa’d el-Kâdî el-Yezdî, (v. 571/1175)²⁰⁴
  - c) *Şerhu’l-Câmîi’l-Kebîr*, Mecdüddîn Ebü’l-Fazl Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd b. Mahmud İbni Beldecî el-Mevsilî (v. 683/1284)²⁰⁵

---

¹⁹⁹ Katip Çelebi, *a.g.e.*, I, 562.

²⁰⁰ Muhammed Adülhay el-Leknevî el-Hindî, *El-Fevâidü’l-Behiyye fî Terâcimi’l-Hanefiyye*, 1. bs., Dâru’l-Erkâm, Beyrut 1998, 180, m. 226.

²⁰¹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 567.

²⁰² Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 561.

²⁰³ Zirikli, *El-A’lâm Kâmûsu Terâcim li-Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ mine’l-Arab ve’l-Müsta’ribîn ve’l-Müsteşrikîn*, Kahire 1955, 90.

²⁰⁴ Katip Çelebi, *a.g.e.*, I, 562.

²⁰⁵ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 570.

d) *Şerhu'l-Câmi'î'l-Kebîr*, İbnü's-Sebbâk Tâcüddin Ebü'l-Hasan Ali İbni Kutbuddin Ebi'n-Necîb Sancar el-Bağdâdî (v. 750/ 1349)²⁰⁶

2. ***Kenzü'l-Vüsûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl***, Fahrü'l-İslâm Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerim b. Musa el-Bezdevî, (v. 482/ 1089-1090)²⁰⁷

a) *el-Kâfi Şerhi'l-Bezdevî*, Hüsâmüddin Hüseyin b. Ali es-Siğnâkî (v. 714/1314)²⁰⁸

b) *eş-Şâmil fî Şerhi Usûli'l-Pezdevî*, Kıvâmüddîn Lütfullâh Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. el-Amîd Emîr Ğâzî Ebû Hanîfe el-Fârâbî el-İtkânî el-Hanefî (v. 758/1357)

3. ***El-Mufasssal***, (Nahiv) Allâme Cârullah Ebi'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşeri el-Harezmi, (v. 538/1143-1144)²⁰⁹

a) *el-Muvassal*, (nahiv) Hüsâmüddin Hüseyin b. Ali es-Siğnâkî (v. 714/1314)²¹⁰

4. ***El-Hidâye***, (Fürû') Şeyhu'l-İslâm Bürhânüddin Ali İbni Ebî Bekr el-Merğînânî el-Hanefî, (v. 593/1196-1197)²¹¹

a) *En-Nihâye fî Şerhi'l-Hidâye*, Hüsâmüddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc b. Ali es-Siğnâkî (v. 714/1314)²¹²

b) *Ğâyetü'l-Beyân ve Nâdiretü'l-Akrân fî Âhiri'z-Zaman*, Kıvâmüddîn Lütfullâh Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. el-Amîd Emîr Ğâzî Ebû Hanîfe el-Fârâbî el-İtkânî el-Hanefî (v. 758/1357)²¹³

5. ***Ferâizü's-Secâvendî (Ferâizü's-Sirâciyye)***, İmam Sirâcüddîn Muhammed b. Mahmud b. Abdürreşîd es-Secâvendî, (v. 596/1199-1200)²¹⁴

---

²⁰⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 569, 570.

²⁰⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknûn fî Şerh alâ Keşfi'z-Zünûn*, II, 388.

²⁰⁸ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 112.

²⁰⁹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1774.

²¹⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1775.

²¹¹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 2031, 2032.

²¹² Hüsâmüddin Hüseyin b. Ali es-Siğnâkî, *el-Kâfi Şerhi'l-Bezdevî*, thk. Fahrüddin Seyyid Muhammed Kânit, I, 1. bs., Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2001, 60.

²¹³ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftahü's-Saade ve Misbahü's-Siyade fî Mevzuati'l-Ulûm*, thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvehhab Ebü'n-Nur, II, Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire 1968, 268.

²¹⁴ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1247.

a) *Nazmü's-Sirâciyye*, İbnü'l-Fasîh El-İmam Fahrüddin Ebû Tâlib Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Hemedânî el-Kûfî el-Hanefî en-Nahvî (v. 755/1354)²¹⁵

b) *Dürer Manzûmetü Dürer*, Kıvâmüddîn Lütfullâh Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. el-Amîd Emîr Ğâzî Ebû Hanîfe el-Fârâbî el-İtkânî el-Hanefî (v. 758/1357)²¹⁶

6. ***El-Müntehab fî Usûli'l-Mezheb***, Hüsâmüddin Muhammed İbn Muhammed b. Ömer el-Ahsîkesî, (v. 644/1246)²¹⁷

a) *El-Vâfi fî Usûli'l-Fıkh*, Hüsâmüddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc b. Ali es-Sıgnâkî (v. 714/1314)²¹⁸

7. ***En-Nâfi'***, (Fürû') İmam Nâsırüddin Ebi'l-Kâsım Muhammed b. Yûsuf el-Hüseyinî el-Medenî es-Semerkindî, (v. 656/1258)²¹⁹

a) *Nazmü'n-Nâfi'*, İbnü'l-Fasîh El-İmam Fahrüddin Ebû Tâlib Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Hemedânî el-Kûfî el-Hanefî en-Nahvî (v. 755/1354)²²⁰

b) *et-Tebyîn*, Kıvâmüddîn Lütfullâh Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. el-Amîd Emîr Ğâzî Ebû Hanîfe el-Fârâbî el-İtkânî el-Hanefî (v. 758/1357)²²¹

8. ***El-Muhtâr li'l-Fetavâ***, Mecdüddîn Ebü'l-Fazl Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd b. Mahmud İbni Beldecî el-Mevsilî (v. 683/1284)

a) *el-İhtiyâr li-Ta'lîli'l-Muhtâr*, Mecdüddîn Ebü'l-Fazl Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd b. Mahmud İbni Beldecî el-Mevsilî (v. 683/1284)²²²

9. ***Mecmaü'l-Bahreyn ve Mülteka'n-Neyyireyn***, (Fürû') İbnü's-Sââtî Muzafferüddîn Ahmed b. Ali b. Sa'leb, (v. 694/1294-1295)²²³

a) İbnü's-Sebbâk Tâcüddin Ebü'l-Hasan Ali İbni Kutbuddin Ebi'n-Necîb Sancar el-Bağdâdî (v. 750/1349)²²⁴ (İbnü's-Sââtî'den fıkıh okumuştur.)

²¹⁵ Bayezid Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 001593'te Osmanlıca nüshası, Süleymaniye Ktp. Amcazade Hüseyin, nr. 000264'te kayıtlı Arapça nüshaları bulunmaktadır.

²¹⁶ Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1328/1, müellif hattı

²¹⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1848.

²¹⁸ Rahmi Yaran, "Siğnâkî", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 165.

²¹⁹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1921.

²²⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1921.

²²¹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1849.

²²² Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1622.

²²³ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1599, 1600.

10. ***Kenzü'd-Dekâik***, (Fürû') el-İmâm Ebi'l-Berekat Abdullah b. Ahmed Hâfızüddîn en-Nesefî, (v. 710/1310-1311)²²⁵

a) *Müstahsenü't-Tarâik fî Nazmi Kenzi'd-Dekâik*, İbnü'l-Fasîh El-İmam Fahrüddin Ebû Tâlib Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Hemedânî el-Kûfî el-Hanefî en-Nahvî (v. 755/1354)²²⁶ Kenz'in nazma çekilmiş halidir.

Bunların dışında, Hanefî fikhının temel metinlerinden kabul edilen İmâm Ebi'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî'nin (v. 328/940) fikh ilmine dair meşhur eseri *Muhtasarü'l-Kudûrî*²²⁷, nin de Meşhed-i Ebû Hanîfe'de okutulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Medreseler fikh öğretimi yapılan yüksekokullardı. Meşhed-i Ebû Hanîfe'de de temel olarak Hanefî fikhının usûlü ve fürûu okutulmaktaydı. Bunun yanında Kur'ân ve Hadis ilimleri, Arapça, Edebiyat, Riyâziyat ve ferâiz gibi ilimlerin de okutulduğu anlaşılmaktadır. Özellikle mezhepler arası farklıları bilme ilmi olan hilaf, hadis ve usûlü, kelim, kıraat, şiir, belağat, münâzara ve cedel gibi muhtelif İslâm ilimlerinin öğretildiğini burada görev yapan müderrislerin biyografilerinden anlıyoruz. Meselâ, Ebû Yakub Yûsuf b. İsmail el-Lamğânî'nin (v. 606/1209) Mûtezile kelamı üzerine çok uzun yıllar çalışmalar yaptığı, zamanında Halku'l-Kur'ân'ın ispatı üzerine çeşitli münazaralarda bulunduğu ve bu sahada rakiplerine üstünlük sağladığı bilinmektedir.²²⁸

Dînî metinleri düzgün okuma, onları yorumlama, onlardan hüküm çıkarma, metinleri dil bilimsel ve anlamsal kullanabilme gibi beceriler, fikha yardımcı ilimleri yeterli miktarda tahsil etmekle mümkün olabiliyordu. Mesela İbnü'l-Fasîh (v. 755/1354), fikh, hadis, kıraat, Arap dili ve Edebiyatı alanında kendisini yetiştirmiş olmakla birlikte, özellikle Arapça, kıraat ve ferâiz ilimlerinde temayüz etmişti. Nazımda o kadar maharetliydi ki, İmam Sirâcüddin Muhammed b. Mahmud b.

²²⁴ İbni Kutluboğa el-Hanefî, *Tâcü't Terâcim fî men Sannefe mine'l-Hanefiyye*, 1. bs., Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dimaşk 1992, 152, 153, m. 172.

²²⁵ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1515.

²²⁶ Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kamusu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ*, Dâru'l-İlm li'l-Melayin, I, 6. bs., Beyrut 1984, 175.

²²⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1631.

²²⁸ İbni Kesir, *a.g.e.*, XVII, 7; Kureşî, *a.g.e.*, III, 620, m. 1836.

Abdürreşid es-Secâvendî'nin, (v. 596/1199-1200) *Ferâizü's-Secâvendî (Ferâizü's-Sirâciyye)*²²⁹ adlı eserini *Nazmü's-Sirâciyye*, adıyla nazma çekmeyi başarmıştı.²³⁰

Medreselerdeki öğretimde kitap merkezli bir metod takip edilmekteydi. Muayyen eserler, önceden tayin edilmiş zaman dilimlerinde işlenmekteydi. Nasıl bir içeriği olduğunu bilmesek de, mübtedi, mütavassıt ve müntehi olarak üç gruba ayrılan talebelerin tümünün istifade edebileceği bir programdan bahsedilmektedir. Ayrıca bu derslerin mezheb öğretileri ve müfredatına uygun olarak icra edilmesinin kararlaştırılmış olduğu anlaşılmaktadır.²³¹

Günlük öğretime Kur'ân tilaveti ve bunun ardından yapılan dua ile başlanır, böylece dersin bereketli ve uğurlu geçmesi istenirdi. Bu, mescit ve medreselerdeki derslerde cârî bulunan bir gelenektir. Söz konusu gelenek vakfiye senedinde belirtilmiş ise, bir kural olarak uyulurdu. Duada kurumun vâkıfına, yaptığı hayırdan ve amaçladığı hasenattan dolayı güzel temennilerde bulunulurdu.²³² Gün içerisinde yapılan dersler müteaddid ise, burada önemli olandan daha az önemli olana doğru bir sıra takip edilirdi. İbn Cemâa'nın kaydına göre derslerdeki önem sırası şöyledir: Önce Kur'ân ve tefsiri, sonra hadis, sonra usûlü'd-dîn, sonra usûlü'l-fıkıh, sonra mezheb, sonra hilaf yahut nahiv veya da cedel gelmekteydi.²³³

Öğrencilerin günlük kısaca, semâ' (dinleme), imla, tashih, ezber ve müzakereden oluşan ders programları bulunmaktaydı. Öğrenci öncelikli olarak hocası tarafından anlatılan dersi çok iyi dinler, hocasının dikte ettirdiği metni önceden hazırladığı materyaller üzerine imla ederdi. İmla ettiği bu metinleri ezberlemeden önce mutlaka kaynağından yahut şeyhinden tashih eder, daha sonra ezber için en uygun zaman dilimi olan seher vaktinde metni hıfzederdi. İbareyi ezberledikten sonra, gece yapılması tavsiye edilen müzakerelere katılır ve böylece bilgi kalıcı hale getirilirdi. Söz konusu

---

²²⁹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1247.

²³⁰ Bayezid Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 001593'te Osmanlıca nüshası; Süleymâniye Ktp. Amcazade Hüseyin, nr. 000264'te kayıtlı Arapça nüshaları bulunmaktadır.

²³¹ İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, thk. Mustafâ Cevâd, 235. (

²³² İbn Cemâa, *Tezkiretü's-Sâmi' ve'l-Mütekekellim fî Edebi'l-Âlimi ve'l-Müteallim*, 3. bs., Dâru'l-Meâlî, Amman 1998, 69.

²³³ İbn Cemâa, *a.g.e.*, 71.

müzakerelerin çoğunlukla yatsı namazından sonra yapıldığı kaydedilir.²³⁴ Bilginin elde edilme yöntemleri ve bu sırada sakınılması gereken şeyler hakkında birçok mâlûmât bulunmaktadır. Mesela, gece ezberinin gündüzden, açken yapılanın tokken yapılandan daha kalıcı olduğu belirtilmiştir.²³⁵

Müdrislerin çoğunlukla birden fazla görevi bulunmaktaydı. Örneğin Meşhed-i Ebû Hanîfe müdrisi iken, Câmîü'l-Kasr'daki hadis halkasına devam eden Ziyâüddin Ahmed et-Türkistânî, medresedeki dersler için kendisine bir naib atamıştır. Buna göre Türkistânî, haftanın iki günü kendisi ders veriyor, kalan günlerde ise, naibi sıfatıyla atadığı Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şücâ' derslere devam ediyordu.²³⁶ Nûru'l-Hüdâ ez-Zeynebî'nin de, Meşhed-i Ebû Hanîfe'deki tedris ve vakıflarının nazırlığı görevlerine ek olarak, Bağdat Nakîbü'n-Nükebâlığı, Bağdat Hanefilerinin reisliği ve elçilik gibi vazifeler üstlendiği bilinmektedir.²³⁷

1.3. MEDRESE'NİN BÖLÜMLERİ

Selçuklu medreseleri ve sonradan onlardan esinlenerek kurulan medreselerde, derslikler, avlu, kütüphane, yemekhane, öğrenci hücreleri, mescit gibi kısımlar medrese mimarisinin zorunlu öğeleri olarak görülmüştür. Selçuklular ve Atabegler zamanında medrese fikri ve mimarisi Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'da yaygın bir uygulama alanı buldu. Medreselerin Türklerin elinde bu kadar çabuk yayılıp gelişmesinin Türklerin İslâm öncesi manastır hayatı ve mimarisine aşına oluşlarına bağlanmıştır.²³⁸

Selçuklular tarafından kurulan İmâm-ı Âzam Medresesi'nin inşasında da yukarıda bahsedilen kısımların uygulanmış olduğunu varsayılabilir. Çünkü bu medresede ders okutulmakta, öğrenciler geceleri burada kalmakta ve maişetleri kurum tarafından sağlanmaktaydı. Öğretim ve diğer hizmet personelinin görev sahaları da düşünüldüğünde kurumun bu hizmetlere mahsus kısımlara sahip olması kaçınılmazdır. Fakat özellikle XI. yüzyılda kurulan Meşhed-i Ebû Hanîfe binasında ders okutulan yere

---

²³⁴ İbn Cemâa, *a.g.e.*, 201.

²³⁵ İbn Cemâa, *a.g.e.*, 118.

²³⁶ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu Tarihi Medineti's-Selam*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, II, 1. bs., Darü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2006, 395, m. 876.

²³⁷ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III, 162.

²³⁸ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, 1. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, 86.

ve öğrenci hücrelerine dair herhangi bir haber bulunmamaktadır. Ancak Kânûnî Sultan Süleyman tarafından yeniden inşa edilen medresenin mimarisi hakkında bilgi bulunmaktadır ki, bu da kurumun ilk mimarisi hakkında bir yargıya varmamız için sağlıklı bir dayanak noktası değildir.

Kânûnî tarafından yeniden yaptırılan Meşhed-i Ebû Hanîfe Medresesi, İmâm-ı Âzam'ın kabrinin hemen yanından başlayıp, kible duvarı boyunca uzanan geniş bir avlu içinde yer almaktaydı. Ön cephesini sivri kemerli revakların çevirdiği medresenin, Türk medrese mimarisine uygun ve iki katlı olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır.²³⁹

1.3.1. Kütüphâne

Ortaçağ İslâm kütüphaneleri genel olarak, kapıları uzunca bir hole açılan karşılıklı hücrelerden oluşmaktaydı. Kütüphanede kitapların bulunduğu odalardan başka, mücellithane, derslik gibi farklı etkinlikler için kullanılabilen odalar da mevcuttu. Dolaplarda ve raflarda muhafaza edilen kitaplar, konularına göre farklı odalara taksim edilmekteydi. Kitaplar raflara yatay olarak üst üste konulurdu.²⁴⁰ Muhtemelen aynı usul Meşhed-i Ebû Hanîfe kütüphanesinde de tatbik edildi.

İmâm-ı Âzam'ın kabri bir meşhed haline gelince ziyaretçileri de artmaya başladı. Buraya uğrayan âlimler ders halkaları tertip ediyor ve ilmi münazaralarda bulunuyordu. Öyle anlaşılıyor ki, kütüphanenin çekirdeği burada tertip edilen ders halkalarına paralel bir seyirde oluşmaya başladı. Sonra bir kısım hayırseverler tarafından meşhed genişletildi. 375 (985) yılında bir Türk hacı kabrin yanına suffe inşa ettirdi.²⁴¹ Meşhed-i Ebû Hanîfe Medresesi'nin 459 (1067) yılında Ebû Sa'd el-Harezmi tarafından kurulmasıyla, bu kez kütüphane medrese bünyesinde kurumsal bir yapı kazandı. Sonra, ilim tahsil eden talebelerin istifadesine sunmak amacıyla âlimler kitaplarını buraya vakfetmeye başladılar. Çok kıymetli kitaplar vakfedildi. Câhız'ın çoğu eseri bu kütüphanede mevcuttu. Birçok tarihçinin haber verdiğine göre el-Minhâc sahibi, meşhur tabip İbni Cezle (v. 493/1100)²⁴², vefatından hemen önce, kitaplarının

²³⁹ Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimârî Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, 26.

²⁴⁰ Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, çev. Ali Yardım, 143.

²⁴¹ Velid el-Âzamî, *a.g.e.*, 43.

²⁴² İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan*, VI, 268. (Ebû Ali Yahya b. İsa b. Cezle et-Tabîb)

tamamını Meşhed-i Ebû Hanîfe'ye vakfetmiştir.²⁴³ Kitaplarını Meşhed-i Ebû Hanîfe Kütüphanesine vakfedenler arasında büyük âlim, meşhur müfessir Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (v. 538/1144) de bulunmaktadır. O, elinde kalan tek bir Kur'ân nüshası dışındaki bütün kitaplarını Meşhed-i Ebû Hanîfe Kütüphanesine bağışlamıştır.²⁴⁴ Kütüphane, yapılan bağışlarla hızla büyüdü. Meşhed-i Ebû Hanîfe Kütüphanesi zamanla, nadide nüshaların bulunduğu büyük bir hazine haline geldi. Medresenin kütüphanesi birçok tarihçinin dikkatini çekmiştir. İbnü'l-Cevzî (v. 597/1200-1201) kendi zamanında Meşhed-i Ebû Hanîfe Hazânesi'nin kitaplarla dolu olduğu ifade eder. Kâtip Çelebi, Meşhed-i Ebû Hanîfe Kütüphanesinde dünyanın başka hiçbir yerinde olmayan nadide eserlerin bulunduğunu, ez-Zemahşerî'nin Keşşâf'ının müellif hatlı bir nüshasını burada gördüğünü bildirmektedir.²⁴⁵

Kütüphanenin idâre ve hizmet kadrosu hâzin, müşrif, mütercim ve münâvil gibi personelden oluşmaktaydı. Görevliler hâzinin uhdesinde bulunuyordu. Hâzin ise her bakımdan müderrise karşı sorumluydu. Dolayısıyla hâzin, müderrisin emirlerini yerine getirmek ve yaptığı işlerden dolayı müderrise hesap vermek durumundaydı. Müderris, kütüphanenin ıslah edildikten sonra bakımının yapılmasına, bu hizmetlere ara verilmeden devam edilmesine dikkat edilmesi, eskiyen eşyaların yenilenmesi, kütüphaneden hiçbir surette kitapların çıkarılmaması gibi hususlarda kütüphane müdürüne tâlimatlar vermekteydi. Kütüphaneden bir kitabı emaneten alabilmek, güvenilir bir kimse olmak şartının yanında, alınan kitabın karşılığında kütüphaneye bir rehin bırakmayı da gerektiriyordu.²⁴⁶ Kütüphanede bulunan ciltlerin tespiti ve bunların kaydının tutulması kütüphane müdürünün görevlerindendi. Müşrif yani kütüphane müdürü her bakımdan müderrise karşı sorumluydu. Bu husus 604 (1208) yılına ait atama belgesinde de açıkça ifade edilmiştir. Müderris ayrıca, aranan kitabın kolayca

---

²⁴³ Velid el-Âzamî, *a.g.e.*, 43; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 61; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, IX, 4. bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, 30.

²⁴⁴ Velid el-Âzamî, *a.g.e.*, 44.

²⁴⁵ Hâşim el-Âzamî, *a.g.e.*, 192.

²⁴⁶ İbnü's-Sâî, *Câmiü'l-Muhtasar fi Unvâni't-Tevârih ve Uyûnü's-Siyer*, nşr. Mustafa Cevâd, Matbaatü's-Süryaniyye el-Katolikiyye, Bağdat 1934, 236.

bulunabilmesi için kitapların yerlerini gösteren fihristler hazırlattırır, kitapların tamir ve bakımının yapılmasını da emrederdi.²⁴⁷

Kütüphane, vakfedilen yeni kitaplarla zamanla büyümüş ve zengin bir koleksiyon ortaya çıkmıştır. Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrislerinden Ziyâüddin Ahmed'in atama belgesinde, kütüphanede bulunan kitapların fihristlerini hazırlatma görevinin hatırlatılmış olması, kütüphaneye mütemadiyen yapılan kitap bağışlarının hicrî VII. yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir. Meşhed-i Ebû Hanîfe Kütüphanesi çağdaşı diğer kütüphanelerde olduğu gibi kitapların yerlerini gösteren bir fihriste sahipti. Fihristlerin büyük kütüphaneler ve bu kütüphanelerin işlevselliğiyle yakından ilgili olduğu bilinmektedir. Çünkü bu fihristler sayesinde mahzenlerde saklanan kitaplar, hızlı ve doğru bir şekilde araştırmacıların istifadesine sunuluyordu. Aksi takdirde binlerce cilt kitap arasından ihtiyaç duyulanı bulmak mümkün olmazdı. Meşhed-i Ebû Hanîfe Kütüphanesindeki fihristlerin hazırlanmasında nasıl tasnif yönteminin belirlendiği bilinmemektedir. Fakat ortaçağda yaygın olarak uygulanan, konularına göre tasnif yönteminin²⁴⁸ bu kütüphanede de kullanılmış olduğunu tahmin edilebilir. Kütüphanelerde, bu genel fihristlerin yanında bir de kitap dolaplarında bulunan, kitapların isim ve numaralarını gösteren listeler de hazırlanırdı.²⁴⁹

Abbâsî halîfesi Mustansır, kurduğu ve kendi adını verdiği medresenin kütüphane çalışanlarının bazı şartları taşımasını istemişti. Buna göre, hâzin, günlük 10 rıtl ekmek, 4 rıtl et ve aylık 10 dinar, müşrif, günlük 5 rıtl ekmek, 1 rıtl et ve aylık 3 dinar, münavil ise günlük 4 rıtl ekmek, tek öğünlük pişmiş aş ve aylık 1 dinar alacaktı.²⁵⁰ Meşhed-i Ebû Hanîfe Kütüphanesi çalışanlarının aldıkları aynî ve nakdî tahsisatların miktarını gösteren bir belge bulunmasa da, Mustansırıye Kütüphanesi örneği bu konuda en azından bir fikir vermektedir.

---

²⁴⁷ İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, 236

²⁴⁸ Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, çev. Ali Yardım, 147.

²⁴⁹ Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, çev. Ali Yardım, 147.

²⁵⁰ Korkis Avvâd, "Medresetü'l-Mustansırıye bi-Bağdâd", *Sumer*, S 1, Bağdat 1945, 97.

Meşhed-i Ebû Hanîfe Kütüphanesi'nde işraf²⁵¹ vazifesi üstlenen büyük fakih Abdülaziz b. Ali İbni Ebî Saîd el-Harezmî (v. 568'den sonra), Harezm'den gelmiş ve Bağdat'ta yerleşmişti. Meşhed-i Ebû Hanîfe'de kalıyor ve Hazânetü'l-Kütüb'de görev yapıyordu. Kütüphanede işraf görevi üstlenen bir diğer kişiye Şeyh İbnü'l-Ehvâzî (v. 569)'dir.²⁵²

Haşim el-Âzamî, 1964 yılında Meşhed-i Ebû Hanîfe kütüphanesinde, Tarih, siyer, edebiyat, tefsir, hadis, akaid, tıp, felsefe, hendese ve dil gibi muhtelif ilim dallarında 1203 yazmanın bulunduğunu kaydetmektedir. Kitap sayısının hayli düşük olması, istila dönemlerinde kütüphanenin ciddi hasarlar gördüğüne işaret etmektedir. Âzamî, 1929 yılında Irak hükümeti'nin, vakıflar tavassutuyla 140 adet mükemmel yazmayı İmâm-ı Âzam Kütüphanesi'nden gizlice almak suretiyle genel kütüphaneye naklettirdiğini kaydeder.²⁵³

1.3.2. Yemekhâne

Medreseleri camilerdeki halka derslerinden ayıran en önemli özelliklerden bir tanesi de öğrencilere yemek ve yatak imkânı sağlamasıydı. Bağdat İmâm-ı Âzam Medresesi'nde de öğrenci, öğretmen ve diğer personelin yemek ihticâmı karşılayan bir bölümünün olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Meşhed-i Ebû Hanîfe'de öğrenci ve müderrislerin yanı sıra fakirlere de, ücretsiz yemeğin dağıtıldığı bilinmektedir. VIII/XIV. yüzyılda Bağdat'ı ziyaret eden İbn Battûta, İmâm-ı Âzam'ın kabrinden bahsederken ilginç bir noktaya da temas eder. İbn Battûta'nın "Zâviyesinde gelip gidenlere yemek veriliyor. Bugün Bağdat'ta bundan başka yemek verilen zâviye yok."²⁵⁴ kaydı dikkate alınacak olursa, Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin hemen yanında zâviye olarak adlandırılan kurumun, Osmanlı devrindeki imâretlere benzer bir müessese olduğu anlaşılır.

---

²⁵¹ Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, çev. Ali Yardım, 152. (Müşriflik daha çok büyük kütüphanelerde bulunan bir mansaptı. Kadro olarak hâzinden hemen sonra geliyor ve kütüphanenin denetimini yapıyordu. Ayrıca müşrif terfi ederek hâzin olabiliyordu.)

²⁵² Velîd el-Âzamî, *Medresetü'l-İmam Ebî Hanîfe; Târîhuhâ ve Terâcimi Şüyühîhâ ve Müderssîhâ*, Vizâretü'ş-Evkâf ve'ş-Şüün, Bağdat 1983, 11.

²⁵³ Haşim el-Âzamî, *a.g.e.*, 194.

²⁵⁴ İbn Battûta, *a.g.e.*, çev. A. Sait Aykut, I, 321.

Medresenin kuruluşuyla ilgili çeşitli kaynaklardaki pasajlarda, yemekhane bölümünün bulunduğu dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin vakıf gelirlerinin hayli yüksek olması, öğrencilerin yemek ihtiyaçlarının karşılanması ve ayrıca Orta Asya ve Türkistan'dan hacca giden kabilelerin İmam'ın kabrini ziyaret ederek yollarına devam etmeleri gibi tarihi kayıtlar dikkate alındığında, yemekhanenin mevcudiyetini çok erken dönemlerden itibaren kabul etmek gerekmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT İMÂM-I ÂZAM EBÛ HANÎFE MEDRESESİ'NİN MÜDERRİSLERİ

Bu bölümde Bağdat İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi'nin müderrisleri ve öğrencilerinin hayat hikâyeleri ele alınacaktır. İlk kısımda, özelde İmâm-ı Âzam Medresesi, genelde ise diğer sünnî öğretim kurumlarına yapılan müderris atamalarında takip edilen usûl hakkında bilgi verilecektir. İkinci kısımda, İbnü's-Sâî tarafından bir nüshası *Câmiü'l-Muhtasar*'da kaydedilmiş olan, İmâm-ı Âzam Medresesi müderrislerinden Türkistânî'nin atama belgesi ve bu belgedeki bilgilerden atama usûlüne ilişkin dikkat çekici noktalar üzerinde durulacaktır. Üçüncü kısımda ise müderrislerin biyografileri vefat tarihleri esas alınarak, kronojik bir düzen içinde sunulacaktır.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'de görev yapmış fakihlerin birkaçı hariç tutulursa diğer bütün müderrislerin atama tarihleri bilinmemektedir. Esasında müderrislerin söz konusu medreseye atanma tarihlerine göre bir metin inşa edilmesi gerekmektedir, fakat kaynaklar daha fazla ayrıntı sunmamaktadır. Bu sebeple metnin kurgulanmasında müderrislerin vefat tarihlerini esas alan bir sıralama takip edilecektir.

1.1. MÜDERRİSLERİN ATAMA VE AZİLLERİ

Medreseler, ilk defa Selçuklularla birlikte devlet himayesinde gelişen bir kurum niteliğini kazandığından, İslâm eğitim-öğretim terminolojisinde atama kavramını özel olarak Selçuklu ve sonrası için kullanmak daha uygun olacaktır. Medrese öncesinde de mescitlerdeki ders halkalarına atamaların halîfeler tarafından yapıldığı bilinmekle birlikte, söz konusu bu atamaların bir izin belgesiyle yapılıp yapılmadığı hususu bilinmemektedir. Mesela, Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071) Bağdat'taki Mansur Camii'nde hadis imla ettirmek için halîfe Kâim bi-Emrillah'tan izin istemiş, bu isteği üzerine Mansur Camii'ndeki ders halkasında hadis okutmasına izin verilmiştir.²⁵⁵ Halîfenin iznini gösteren bir belgenin varlığı bilinmese de, büyük camilerde ders okutmanın halîfenin onayı ile mümkün olabildiği anlaşılmaktadır. Camilerde ders okutma hakkı halîfenin verdiği izinle elde ediliyordu. Ancak kurumu sahiplenmiş

²⁵⁵ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, I, 384.

mezhep mensuplarının tepkileri halifenin bu kararına tesir edebiliyordu. Mesela bir defasında halîfe, Ebû Mansûr el-Cîlî'ye Bağdat camilerinin birinde halka hocalığı vermiş, bu atamaya itiraz edenler ise tepkilerini bizzat halîfeye göstermişlerdir.²⁵⁶ Müderrislerin mescitlerdeki ders halkalarına çoğu zaman birileri tarafından tayin edilmeksizin, ders vermek üzere orada kendi halkalarını oluşturdukları görüşü tutarsızdır. Henüz Muaviye döneminde, kassasların mescitlerde para karşılığında Emevî propagandası yapması²⁵⁷, Beytû'l-Hikme'deki tercüme faaliyetlerinin para ile yürütülmesi gibi örnekler, öğretim faaliyetlerinin para ve siyâsî otorite ile sıkı bir ilişkisinin olduğunu gösteriyor. Aksi mümkün olsaydı, isteyen her müderris istediği mescitte ders okuturdu.

Kaynaklarda atamalar genel olarak, “kallede”²⁵⁸, “tevellâ”²⁵⁹, “veliye”²⁶⁰, “eclese”²⁶¹ gibi hepsi de atama, tayin anlamına gelen kelimelerle ifade edilmiştir. Müderris atamaları için daha çok “veliye” kelimesi kullanılmıştır. “Nâbe”²⁶² kelimesi ise, birden fazla kadroyu elinde tutan kadı yahut müderris adına *niyâbeten* ders okutan kişilerin atamaları için kullanılmıştır. Zeynü'l Eimme el-Hanefî²⁶³, Ebû Hanîfe Medresesi'nde Kâdı'l-Kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'ye niyâbeten bir müddet ders okutmuştur.²⁶⁴

Müderris atamaları, medresenin vakfiyesindeki şartlara uygun olarak gerçekleşmekteydi. Medresenin bânîsi yahut vâkıfı, medreseyi belirli bir mezhebin

---

²⁵⁶ George Makdisi, *a.g.e.*, 52.

²⁵⁷ Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, çev. Ali Yardım, 237.

²⁵⁸ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, 725. ((*b-i göreve, makama, mevkiye*) getirmek, atamak...); İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, nşr. Mustafa Cevâd, 1.

²⁵⁹ Velid el-Âzamî, *a.g.e.*, 56.

²⁶⁰ İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, nşr. Mustafa Cevâd, 233.

²⁶¹ George Makdisi, “Autography Diary of an Eleventh-Century Historian of Bağhdâd – IV”, *BSOAS*, Vol., 19, No. 2, B. J. Brill, Leiden 1957, 288

²⁶² Ebü'l-Fazl Kemâleddin Abdürrezzâk b. Ahmed İbnü'l-Fuvâtî, *Mecmâü'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed Kazım, I, 1. bs., Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslâmî, Tahran 1416, 218.

²⁶³ Ebü'l-Vefâ el-Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III, 321; İbnü'd-Dübeysi, *Zeylu Tarihi Medineti's-Selam*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, II, 1. bs., Darü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2006, 15; Ebü's-Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Helmut Ritter, I, 2. bs., Wiesbaden 1981, 161.

²⁶⁴ Ebü'l-Vefâ el-Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III, 321.

mensuplarına tahsis etmiş ise, atamalarda buna riayet edilir, şartları taşıyan müderris adayını ancak, bu hakkı elde ederdi. Bir medresenin muayyen bir mezheb ve mensuplarına hasredilmesi demek, müderrisin o medresede okutacağı dersleri genel anlamıyla medresenin kurucusunun mezhebine uygun olarak yapması gerektiği anlamına gelmekteydi. Bu yüzden, müderris kadrolarına atamalarda mezheb aidiyeti önemli bir ölçüt olmuştur. Meşhur medreselerde ders vermek için mezhebini değiştiren müderrisler dahi olmuştur. Müderrisler, kendi uzmanlık alanında yeterliğe sahip, deneyimli ve meşhur âlimler arasından seçilmekteydi. Meşhed-i Ebû Hanîfe'ye atanan müderrislerin birçoğu camilerde, medreselerde veya çeşitli resmi kadrolarda daha önce görev almış kişilerdi. Mesela, Yûsuf b. İsmail el-Lamğânî, Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders okutmadan önce Câmîü's-Sultan'da ders vermiştir.²⁶⁵ Abdülmelik b. Abdüsselam el-Lamğânî'de Muvaffakiye Medresesi'nde devam eden müderrisliğine ilave olarak, Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrisliğini de üstlenmişti.²⁶⁶ Abdullah b. Mahmud b. Mevdud b. Mahmud el-Mevsîlî, Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrisliğine atanmadan önce Kûfe kadılığı yapmıştır.²⁶⁷ Atamalarda ilmi ehliyete sahip olmanın yanında başka âlimlerin tavsiyesi de etkili oluyordu.

İlk dönem medreselerine yapılan müderris atamalarının tek bir merciden olmadığı görülür. Nizâmiye Medresesi örneğinde olduğu gibi, kurucusu güçlü bir devlet adamı olan Nizâmülmülk, yaptırdığı medresenin müderrislerini tayin etme yetkisini ömrünün sonuna kadar kendi elinde tutmuştur.²⁶⁸ Nizâmiye Medreselerine atanan müderrisler, Dîvân-ı Vezâret'ten Nizâmülmülk imzasıyla çıkan menşurlarla görev başına gelirdi.²⁶⁹ Nizâmülmülk'ten sonra ise müderrislerin tayini sultanların ve halifelerin tevkileriyle yapılmıştır.²⁷⁰ 483 (1090) yılı Muharrem ayında Nizâmiye Medresesi'ne atanan Ebû Abdullah et-Taberî'nin atama menşuru Nizâmülmülk tarafından verilmişken, Nizâmülmülk'ün 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) tarihinde vefat etmesinden sonra İbnü't-Taberî'nin 513 (1119) senesindeki Nizâmiye

²⁶⁵ Ebû'l-Vefâ el-Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III, 620, m. 1836.

²⁶⁶ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 61.

²⁶⁷ Ebû'l-Vefâ el-Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 449, 450, m. 738.

²⁶⁸ Ahmet Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Malatya 193, 71.

²⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, XVI, 283.

²⁷⁰ Nebi Bozkurt, "Müderris", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, 467; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 173.

Medresesi'ne atama tevki sultan tarafından verilmiştir.²⁷¹ Sultan tarafından yapılan bir atama örneği de Muhammed b. Yahyâ'nın (v. 548/1153) Nişabur Nizâmiye Medresesi'ne Sultan Sencer tarafından atanmasıdır.²⁷² Diğerlerinde olduğu gibi bu atama belgesinde de, medrese, vakıflar ve buna bağlı birimlerin eğitim ve idâre vazifelerinin tümü müderrisin uhdesine veriliyordu.

Müderrisin medresedeki müteveli heyeti tarafından atandığı da oluyordu. Ebû Hanîfe Medresesi'ndeki bir heyet²⁷³, ilk müderris İlyas b. Nâsır b. İbrahim ed-Deylemî'den (v. 21 Cemâziyelâhir 461) boşalan müderris kadrosuna 461 senesi Recep ayının 4'ünde (29 Nisan 1069), Ebû Tâlib Hüseyin b. Muhammed b. Ali ez-Zeynebî'yi (v. 11 Safer 512) atamıştır.²⁷⁴ Ebû Tâlib, 50 yıl²⁷⁵ gibi çok uzun bir süre bu görevde kalmıştır.

Müderris atamalarında zamanla belli bir usûl oluşmuştur. Buna göre atamalar, Dîvânü'l-İnşâ'dan çıkan tevkî²⁷⁶ adlı belgeyle resmîyet kazanıyordu.²⁷⁷ Tevkî geniş anlamıyla hükümdarın kararı, tayin beratı, hükümdara mahsus alamet, tuğra, ferman anlamlarına gelen belgedir. Öğretimle ilgili olanlarını diğerlerinden ayırmak için *Tevkî' bi-Tedris* yahut *et-Tevkîâtü't-Tedrisiyye*²⁷⁸ olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla, müderrislerin tayiniyle ilgili atama belgeleri *Tedris Tevkîleri* diye adlandırılır.²⁷⁹ Bu

²⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 173.

²⁷² Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 73.

²⁷³ George Makdisi, *a.g.e.*, 100.

²⁷⁴ George Makdisi, "Autography Diary of an Eleventh-Century Historian of Bağhdâd – IV", *BSOAS*, Vol., 19, No. 2, B. J. Brill, Leiden 1957, 288 ( ); Buradaki 'eclesû': yerine geçirdiler, yerine oturtular, yerine tayin ettiler anlamına gelen ibâre, if'al bâbında ve geçmiş zamanın çoğul kalıbında geldiği için, atamayı yapan mercînin birden fazla şahıs olduğu ve bunun da müteveli olduğunu işaret etmektedir.); İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 166. (Bağdat'ta Ebû Hanîfe Mezhebi riyaseti kendisine tevdi edildi. Nûru'l-Hüdâ olarak lakaplandırıldı, Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd'ın inşa etmiş olduğu medrese'nin tedris ve nazırlığını halen sürdürmektedir.)

²⁷⁵ Ebû'l-Vefâ el-Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 133; Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, XIX, 1. bs., Beyrut 1984, 354.

²⁷⁶ Nejat Göyünç, "Tevkî", *İA*, XII. I, İstanbul 1979, 217.

²⁷⁷ Kalkaşendî, *a.g.e.*, II, 197.

²⁷⁸ Nâci Ma'rûf, "et-Tevkîâtü't-Tedrisiyye", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, S 6, Bağdat 1963, 5.

²⁷⁹ Nejat Göyünç, "a.g.m.", *İA*, XII. I, İstanbul 1979, 218. (Kalkaşandî'ye göre, müderrislerin tayinleri münâsebeti ile verilen beratlarla da *tavkî' bi-tadris* deniliyordu.)

ayrım Kalkaşendî tarafından yapılmaktaysa da kelimenin Abbâsiler devrinde bu anlamda bir ıstılah olarak kullanıldığını gösteren kayda rastlanmamaktadır. Nitekim 483 (1090) yılında Nizâmülmülk tarafından Bağdat Nizâmiye'sine atanan Ebû Abdullah et-Taberî'nin bu ataması için *menşûr* kelimesi kullanılmışken, Nizâmülmülk'ün vefatından sonra, Selçuklu sultanı tarafından 513 (1119) yılında Bağdat Nizâmiye'sine atanan İbnü't-Taberî'nin atama belgesi için *tevkî'* tabiri kullanılmıştır.²⁸⁰ Bu iki kayıttan şu anlaşılmaktadır; V/XI. yy.'ın sonu ile XII. yy.'ın başlarında, Abbâsiler'de *tevkî'* ve *menşûr* kelimeleri biri diğerinin yerine kullanılabilirdi.

Tevkî' belgeleri Dîvânü'l-İnşâ'dan çıkar, bu divana ise Sâhibü Dîvâni'l-İnşâ adı verilen yetkili nezâret ederdi. Ebû Hanîfe Medresesine atanan müderrislerin atamalarıyla alakalı ulaşabildiğimiz biricik atama belgesinde, Dîvânü'l-İnşâ tabiri değil, Mahzenü'l-Ma'mûr* ibaresi geçmekte, bu kelime ise şüphesiz Beytü'l-Mâl yerine kullanılmaktaydı.²⁸¹ Dîvânü'l-İnşâ ve başkanı, Kalkaşendî tarafından etraflı bir şekilde ele alınmış, başkanın vazifeleri ve emrindeki kâtibin sorumlulukları açıklanmıştır.²⁸² Beytü'l-Mâl'in sorumlusu *sadr*, makamı ise *sadriye* kelimeleriyle ifade edilmiştir. 604/1208 senesine ait belge, Ziyâüddîn Ahmed et-Türkistânî'nin, Bağdat Ebû Hanîfe Medresesi'ne müderris olarak atandığını gösteren tayin beraatıdır. Mahzenin o günkü kâtibi olan Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Cemîl tarafından kaleme alınan *tevkî'* belgesi, İbnü's-Sâi tarafından Câmiü'l-Muhtasar'da aslından kopya edilerek kaydedilmiştir.²⁸³

Atanacak âlimin bu kadroyu isteyip istemediği önceden kendisine sorulur, bu konuda onun onayı alınırdı. Nitekim Ebû İshak eş-Şirâzî, Nizâmülmülk tarafından

²⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 173.

²⁸¹ İsmail Yiğit, "Mahzen", *DİA*, XXVII, Ankara 2003, 401. (Bu terimin IV. (X.) yüzyılın başlarından itibaren Abbâsî Devleti'nde para, mücevherat ve kıymetli eşyanın saklandığı, bazan vezirliğe de vekâlet eden sâhibü'l-mahzen tarafından yönetilen hazineyi ifade ettiği görülmektedir.)

* İbnü's-Sâi, *Câmiü'l-Muhtasar fî Unvâni't-Tevârih ve Uyûnü's-Siyer*, nşr. Mustafa Cevâd, Matbaatü's-Süryaniyye el-Katolikiyye, Bağdat 1934, 2, 81, 233, 387; Nâci Ma'rûf, "et-Tevkiâtü't-Tedrisiyye", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, S 6, Bağdat 1963, 33. (Abbâsiler'de Beytü'l-Mâl, mahzen diye isimlendiriliyordu. Hazine, bu kelimeye bir de mâmûr sıfatı izâfe edilerek Mahzenü'l-Ma'mûr şeklinde ifade ediliyordu. Günümüzde Mağrib'de bu kelime el-mahzen şekliyle mâliye bakanlığını ifade ediyor.)

²⁸² Kalkaşendî, *a.g.e.*, II, 197.

²⁸³ İbnü's-Sâi, *a.g.e.*, nşr. Mustafa Cevâd, 233.

Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne henüz müderris olarak atanmadan, bu kadro için muvafakatı alınmıştı.²⁸⁴

Atama işlemi, tevkînin sâdır olması, müderrise hil'at (şeref cübbesi) giydirilmesi ve müderrisin açılış dersi vermesiyle tamamlanırdı. Tevkî çıktuktan sonra, müderrise vezirin evinde tedris hil'ati giydirilir, buradan üstünde hil'at olduğu halde bir binek üzerinde, medreseye giderdi. Müderrisin bu yolculuğu esnasında kendisine sâhibü'd-dîvân onun yanında valiler, hacipler, komutanlar ve ileri gelen kimseler eşlik ederdi. Medresede bütün makam sahipleri ona tebriklerini sunar, vereceği açılış dersinde, imamlar, fakihler hazır bulunurdu. Müderris çoğunlukla bu açılış dersinde bir konuyu ele alır ve şerh ederdi. Müderrislik alâmeti olarak, başlığının üzerinde tarha yahut taylasan denilen bir bez parçası bulunur. Müderris açılış dersini vermek için genellikle ahşap ve üstü kubbeli bir kürsünün üzerinde bulunan mindere oturur ve ilk dersini verirdi. Müderrisin görevden azledilmesi durumunda başlığının üzerindeki tarha alınır, evine tarhasız dönerdi.²⁸⁵

Atamalar kaydı hayat usulüne göre yapılırdı. Fakat görev süresi yolsuzluk ve mezhep tartışmaları gibi gelişmelerle son bulabilirdi. Örneğin, Nûru'l-Hüdâ ez-Zeynebî, selefi ve Ebû Hanîfe Medresesi'nin ilk müderrisi olan, İlyas ed-Deylemî'nin vefatı sonrasında müderrisliğe getirilmişti.²⁸⁶ Azil sebeplerinden bir diğeri yolsuzluktur. 523 (1129) yılında Ebû Hanîfe Medresesi'nin vakıf malları, bir yolsuzluk neticesinde, Sultan tarafından mühürlendirildi. Yolsuzluk suçlamasıyla medrese vükelâsı hesaba çekildi, ardından Ebû Hanîfe Medresesi'nde fıkıh hocalığı yapan Kâdı'l-Kudât Ebû Tâlib ez-Zeynebî görevinden uzaklaştırıldı.²⁸⁷ İşlediği suç gerekçesiyle Zeynebî göz hapsine alındı.²⁸⁸ İddiaya göre, seksen bin dinarı bulan Ebû Hanîfe vakfi gelirlerinin on bin dinarının dahi medrese için harcanmadığı tespit edilmişti.²⁸⁹ Bir diğeri yolsuzluk

---

²⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, 102. ( )

²⁸⁵ Nâci Ma'rûf, *Târîhu Ulemâi'l-Mustansiriyye*, I, 3. bs., Dârü's-Şa'b, Kahire 1976, 84.

²⁸⁶ George Makdisi, *a.g.e.*, 236.

²⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 252.

²⁸⁸ George Makdisi, *a.g.e.*, 250.

²⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 252.

örneği ise, aynı yıl, ikinci kez²⁹⁰ atandığı Nizâmiye Medresesi'nden azledilen Es'ad el-Mîhenî'nin azledilme sebebi, zimmetine para geçirmektir. Bağdat Nizâmiye'sindeki görevinden azledilen Mîhenî, bundan sonra Câmîü'l-Kasr'da ders vermeye başladı.²⁹¹

Bir başka azledilme sebebi de, mezhepler arası şiddeti körükleyebilecek tartışmalar başlatmaktır. Hanefî mezhebine taassup derecesine varan bağlılığı sebebiyle Ebû Hanîfe diye de isimlendirilen İtkânî'nin (v. 758/1357), müderrislikten azledilme sebebi, Şâfiî âlimlerle yapmış olduğu tartışmadır. Bağdat Ebû Hanîfe Medresesi'nde de müderrislik yapan İtkânî²⁹², 747 senesi Recep ayının 10'unda²⁹³ ikinci defa gittiği Dımaşk'ta, Zehebî'nin vefatının ardından Zâhiriye Dâru'l-Hadîsi ve Genciyye Medresesi'nde ders vermeye başlamıştı (27 Ekim 1346).²⁹⁴ İtkânî bir gün, himayesine girdiği Dımaşk nâibi Yelboğa ile bir akşam namazı kılıyordu, imam rükûdan sonra iki elini kaldırıp dua etti. İtkânî namaz sonrasında nâibe, Ebû Hanîfe Mezhebi'ne göre namazının geçersiz olduğunu söyledi.²⁹⁵ Bu olay meşhur Şâfiî kadısı Takıyyüddin es-Sübki ve diğer Şâfiî ileri gelenlerin tepkisini çekmiş olmalı ki, Sübki, İtkânî'nin bu sözüne reddiye sadedinde bir risale kaleme almıştır.²⁹⁶ İtkânî de görüşünü ispat etmek için en-Nesefî'nin *Mekhûl* adlı eserine dayandığı, *Kitâb fî Ademi Ref'i'l-Yedeyni fî's-Salâh* adında bir risale kaleme aldı.²⁹⁷ İbni Hacer, İtkânî'nin bu konu hakkındaki görüşünün yalnız Şâfiîler değil bazı Hanefîlerin dahi tepkisini çektiğini belirtir. Bu olaydan sonra İtkânî Şam'daki müderrislik görevlerinden azledilmiş ardından 751

---

²⁹⁰ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 633. (Zehebî, el-Mîhenî'nin Nizâmiye Medresesine ilk atamasının 507/1113-1114 senesinde olduğunu, altı yıl bu görevde kaldıktan sonra azledildiğini, 517/1123-1124 senesinde ikinci kez bu göreve atandığını belirtir. Şu halde, Mîhenî'nin 523/1128/1129 senesindeki azli, ikinci kez atandığı müderrislikten uzaklaştırılması anlamına gelmektedir.)

²⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 252.

²⁹² İbn Kutluboğa el-Hanefî, *a.g.e.*, 68.

²⁹³ İbn Hacer el-Askalânî, *Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, I, 1. bs., Dâru'l-Cil, Beyrut 1993, 414

²⁹⁴ Ahmet Akgündüz, "İtkânî", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, 464.

²⁹⁵ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 222.

²⁹⁶ İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-Zehab fî Ahbari men Zehab*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, VIII, 1. bs., Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1986, 316, 317.

²⁹⁷ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 222; İbn Tağrîberdî, *Delilü's-Şâfi Ale'l-Menheli's-safi*, thk. Fehim Muhammed Şeltut, I, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1980, 156.

senesi²⁹⁸ Safer ayının 8'i Cumartesi günü Şam'dan ayrılarak Kahire'ye gitmiştir (17 Nisan 1350).²⁹⁹

1.2. XIII. YÜZYILA AİT BİR ATAMA BELGESİ ÖRNEĞİ (TEVKÎ')

Bir tür tayin beraatı olan tevkî' ve/veya menşur, genellikle halife veya sultan tarafından verilen yetkilendirme belgeleridir. Tedris tevkî'lerinde atanacak olan müderrisin adı, sıfatları ve meziyetleri, atanacağı medrese ve bu medresede yapacağı vazifenin sınırları izah edilmektedir. Kimi tevki belgeleri asıl amacından saparak, ağdalı edebi bir kıtaya dönüşür. Özenle seçilen kelimelere yeni anlamlar yüklenir. Ardından, tevkî' belgesi müderrisi öven kelimelere boğulur.

604 senesi 24 Zilkâde Salı günü (10 Haziran 1208), Beytü'l-Mâl kâtibi Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Cemîl tarafından kaleme alınan ve İbnü's-Sâî tarafından Câmîü'l-Muhtasar adlı eserde bir nüshası kopya edilmiş olan tevkî' belgesi kısaca; besmeleyle başlayıp, verdiği nimetlerden dolayı Allah'a hamd, şükür, ona övgü ile devam eder. Bundan sonra halife ve ailesi zikredilerek, halife ve devletin devamı sadedinde bir dua yer alır. Ardından kelime-i tevhid ve şehadet gelir. Bundan sonra ise Allah'ın elçisi Hz. Muhammed'e, ailesine, ashabına, en uzak ceddinden en küçük torunlarına kadar salat ve selamın ardından dört büyük halifeye ve zamanın halifesine duayla övgü kısmı tamamlanmaktadır. Bundan sonra atanacak olan müderris, onun sıfatları, ismi, nesebi, lakabı ve künyesi zikredilmekte, ünvanları ve ilmi üstünlükleri sıralanarak, bu görevin, kendisine güvenildiği için verildiği beyan edilmektedir. Tevkî' belgesi öğretimin kapsamı belirler. Ziyâeddin et-Türkistânî'nin Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrisliğine atanması ile ilgili belge, müderrisin tereddüt etmeden ve duraksamadan çalışmaya başlamasını emretmesiyle sonlanır. Gün, ay ve hicrî yılın kaydedilmesiyle belge tamamlanır. Belgeye son olarak "el-Mahzenü'l-Ma'mûr" ibaresi zeyledilmiştir. Hicrî 604/1208 tarihli Ziyâüddîn Ahmed et-Türkistânî'nin Meşhed-i Ebû Hanîfe'ye atanmasına dair olan bu tevkî' örneği, Ebû Hanîfe Medresesi müderrislerinin atamalarına dair yegâne belgedir.³⁰⁰ Bu belgeyle, tedris vazifesi ve medresenin vakıflarına nezaret etme görevi müderrisin sorumluluğuna tevdi edilmiştir.

²⁹⁸ İbn Hacer el-Askalani, *a.g.e.*, I, 414.

²⁹⁹ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 221-224,

³⁰⁰ İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, nşr. Mustafa Cevâd, 233.

Tedris tevkîleri genel olarak, müderrislerin öğretim pozisyonları ile akademik ve ahlaki nitelikleri gibi bilgileri ihtiva ederdi. Ayrıca, tayin edilen müderrisin, ilmî şöhreti, namusu, görüşlerinin tutarlılığı, takvası, Allah'tan korkması ve onun emirlerine itaat etmesi, ibadetlerine dikkat etmesi, gizli ve açık bunu bir yaşam şekline getirmiş olması gibi meziyetlere sahip olduğu için bu makamı hak ettiği dile getirilir.³⁰¹ Tevkî belgeleri, müderrislerin ne tür öğretim yöntemi takip edeceğini, medresenin vakfiyesinde bu hususa taalluk eden şartları da ihtiva eder. Dersleri tam ve şartlara uygun olarak işlemesi, aksatmadan, savsaklatmadan ve ara vermeden devam etmesi, öğretimde en açık ve anlaşılır yol, yöntem ve prosedürü takip etmesi gibi tembihlerde bulunur.³⁰²

Müderris, maaşını tahsil edilen vakıf gelirlerinden alırdı.³⁰³ Gelirinin nitelik ve nicelikleri ayrıntısıyla tevkî' belgelerinde kayıt altına alınırdı. Maaş miktarı genel olarak, bir önceki müderrisin maaşına göre belirlenirdi. Mesela 604 senesi 24 Zilkâde Salı günü (10 Haziran 1208), Ziyâüddîn Ahmed b. Mes'ûd et-Türkistânî'nin, Ebû Hanîfe Medresesi müderrisliğine ve vakıflarının nazırlığına atandığına dair olan tevkî' belgesinde Ziyâüddîn Ahmed'in maaşı, bir önceki müderris Abdülatîf b. Keyyâl'in 599 (1202-1203) yılında Ebû Hanîfe Medresesi'ne atanmasında karşılaştırılan miktar üzere belirlenmiştir.³⁰⁴

Müderrise, öğretim vazifesi dışında, kendisine tevdi edilen medresenin vakıflarına nazırlık, hesap işleri, vakıfların varidatını artırma ve gelirlerini değerlendirme, harcamalarını kontrol etme, vakıf çalışanlarının teftiş ve kontrolü gibi fazladan mükellefiyetler yüklenmişse bu husus tevkî belgesinde belirtilir. Müderris tüm bu vazifeleri yerine getirebilmek için, birimlerin başına yetkili memurlar atamada tam bir yetki sahibiydi. Bu idâreciler her yönüyle müderrise bağlı ve yaptıkları işte ona karşı sorumluydu. Otrarlı Sirâceddin Ahmed'in, Aksaray'daki Muzafferiyeye Medresesi müderrisliğine atanmasına dair belgede, vakıf çalışanlarından, müstahdem, mütevellî, mülâzım, muhassıl ve talebelerin vakfiyedeki şartlara göre göre aylık tahsisatlarını

---

³⁰¹ Nâci Ma'rûf, "el-Hayâtü's-Sekâfe fi Bağdâd", *Bağdad*, Edt. Muhammed Mekkiyye, Alwarrak Publishing, London 2005, 172

³⁰² Nâci Ma'rûf, "et-Tevkiâtü't-Tedrisiyye", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, S 6, Bağdat 1963, 29.

³⁰³ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, 48.

³⁰⁴ İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, nşr. Mustafa Cevâd, 235.

almaları ve tüm çalışanların müderrisi sayması ve ona hürmet gösterilmesinin emredildiği ifade edilmiştir.³⁰⁵

Atama belgelerinde ayrıca, medrese ve kütüphane binalarının bakımının da müderrisin sorumluluğuna verildiği belirtilmiştir. Müderris bu yetkisinden ötürü kütüphane görevlisine, kitapların bakımını aksatmadan yapıp kitapları düzene sokması, araştırmacıların istifadesini artırmak amacıyla kitapların fihristlerini hazırlaması, herhangi bir surette kitapların dışarı çıkarılmaması gibi hususlarda emirler verirdi. Ancak kendisine güvenilen kimselerin, karşılığında bir rehin bırakmak şartıyla, kitabı dışarı çıkarmasına izin verilirdi.³⁰⁶

Atamalarda, vakıf kurucusunun şartlarının belirleyici bir rol oynadığını ifade etmiştik. Öyle ki vâkıf, kurduğu medreseye atanacak müderrisleri, şart koştuğu muayyen bir aileyle sınırlayabilirdi. Nahcivan'da bulunan ve Azerbaycan Atabegleri'nin inşa ettirdiği bir medresenin eğitim faaliyetleri Efdaleddin ve onun neslinden gelen müderrislere tahsis edilmişti.³⁰⁷ Efdaleddin'in evlatlarından Kıvameddin'in İlhanlı veziri Şemseddin Muhammed Cüveynî tarafından bu medreseye müderris olarak atanmasına dair menşurda, müderrisin öğrencilerini mânevî evlatları kabul etmesi, öğrencileri bir araya toplayarak münazara yapması, ayda bir gün okuttuğu derslerden onları imtihana tabi tutması, öğrencilerin tartışmalara fazla girmemeleri, derslerinde tembellik göstermemeleri, hocalarına saygıda kusur etmemeleri gibi hususlar yer almıştır.³⁰⁸

İki ayrı atama vesikası ışığında tarif edilmeye çalışılan atama işlemleri, kısaca müderrisin hakları, vazifeleri ve uyması gereken kuralları ihtiva eden bir tür sözleşmedir. Müderris bu sözleşmeyle medreseye mahsus tüzüğü kabul etmiş olmaktadır. Müderrisin nizamnamede belirtilen maddelere muhalif eylemleri, sorgulanmasına veya görevden azledilmesine temel teşkil edebilmekteydi. Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi Es'ad el-Mihenî ile Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrisi

---

³⁰⁵ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 48.

³⁰⁶ İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, nşr. Mustafa Cevâd, 236; Nâci Ma'rûf, "el-Hayâtü's-Sekâfe fi Bağdâd", *Bağdad*, Edt. Muhammed Mekkiyye, Alwarrak Publishing, London 2005, 172.

³⁰⁷ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 47. (XLI. vesika)

³⁰⁸ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 47.

Nûru'l-Hüdâ Zeynebî'nin ilgili medreselerdeki müderrislikleri sırasında zimmete para geçirmek suçuyla hapsedilip, görevlerinden uzaklaştırıldıkları bilinmektedir.

1.3. MÜDERRİSLER, HAYAT HİKÂYELERİ VE ESERLERİ

Müderrislerin hayat hikâyelerini ele almadan önce, konuyla ilgili mâlûmâtın temel olarak tabakât kitapları ve kroniklerde bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Kaynaklarda, müderrislerin doğum ve vefat tarihleri, nereli oldukları, kimlerden ders aldıkları, nerelerde ders verdikleri, kendilerinden kimlerin ders okuduğu, varsa telifleri gibi bilgiler not edilmiştir. Tabakât kitaplarının müderrislerin terâcimi hakkında verdiği bilgiler kroniklerden daha tafsilatlıdır. Kimi müderrislerin renkli hayat hikâyeleri ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

Ortaçağ'da birçok âlimin yetiştiği büyük aileler mevcuttu. Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrisliğine de aynı aileden birçok müderrisin atandığı görülmektedir. Lâmgânî, Zeynebî, Beldecî gibi aileler çeşitli ilim dallarında önemli âlimler yetiştirmiştir. Bu ailelerin ekserisi Irak bölgesindeki Musul, Vâsıt, Hît³⁰⁹ gibi muhtelif şehirler ve nahiyelerindedir. Fakat müderrisler arasında özellikle Orta Asya ve Türkistan'dan gelerek Bağdat'a yerleşenler de bulunmaktadır. Mesela, Ziyâüddin Ahmed b. Mes'ud b. Ali et-Türkistânî Bağdat'a ilim tahsili için gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Yine Lâmgânîler de Bağdat'a yerleşen Afganistan kökenli bir ailedir.³¹⁰ Beldecî ailesi ise Musul asıllı bir Türk ailedir.³¹¹ Hanefî fihhının en meşhur kitaplarından *el-İhtiyar li-Ta'lîli'l-Muhtâr*'ın müellifi Ebû'l-Fazl Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd b. Mahmud el-Mevsılî bu aileye mensuptur. Mevsılî aynı zamanda Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin müderrislerindedir. Mevsılî'nin üç kardeşi de ilimde yükselmiş şahsiyetlerdi. Abdüddâim, Abdülkerim ve Abdülaziz adındaki kardeşlerinin tamamı din ilimlerinde ehliyet sahibi bingün kimselerdi. Bunlar arasında özellikle Abdülkerim, fakih, farazî (miras hukukçusu) ve müfessirdir. Kaynaklarda Mevsılî'nin bu kardeşinin, babası

³⁰⁹ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, I, 220, m. 66. (Hît: Fırat üzerinde, Anbar'ın üst tarafında, hurması ve geniş hayratları olan Bağdat'ın nahiyelerinden bir beldedir.)

³¹⁰ İsmail b. el-Abbas el-Gassani Melikü'l-Eşref, *Ascedü'l-Mesbuk ve'l-Cevherü'l-Mahkuk fî Tabakati'l-Hulefa*, thk. Şakir Mahmûd Abdülmün'im, II, Dârü't-Türâsi'l-İslâmî, Beyrut 1975, 584 (Lâmgân yahut Lâmeğân'a nispettir. Bu ise Cibal Gazne'de birkaç köyün meydana getirdiği köyler topluluğudur.)

³¹¹ Ebû'l-Vefâ el-Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III, 452. (Cevâhir müellifi, Mahmud b. Mevdud b. Mahmud İbni Beldecî'nin isim ve nesebinden sonra et-Türkî nisbesini kullanmıştır. Bu nisbe açıkça göstermektedir ki Mevsılî'ler Türk bir ailedir.)

Mahmud b. Mevdûd'dan sonra Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders okuttuğu kaydedilmektedir.³¹² Bu kayda göre Beldecî ailesinden en az üç kişi Meşhed-i Ebû Hanîfe'de müderrislik yapmıştır. Fakat Cevâhir sahibinin verdiği bilgiler çelişkilidir. Ayrıca diğer Hanefî tabakât kitaplarında bu konuya açıklık getiren bilgi bulunmamaktadır.

---

³¹² Ebû'l-Vefâ el-Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 453.

1.3.1. İlyas ed-Deylemî (v. 461/1069)

Tam adı Ebû Tâhir İlyas b. Nâsır b. İbrahim ed-Deylemî'dir.³¹³ Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin ilk müderrisidir.³¹⁴ Hanefî fakih, önce Saymerî'nin³¹⁵ (v. 436/1044-1045) ardından Dâmeğânî'den fıkıh okudu. Deylemî, zekâsı ve kolay kavrama yeteneği sayesinde din ilimlerinde özellikle fıkıhta büyük bir maharet kazandı. İlk olarak Vâsıt'ta ders okuttu. Ardından Bağdat'a geldiği anlaşılıyor. Çünkü Bağdat'taki Mansûr Camii'nde devam ettiği bir ders halkası vardı. Bağdat'ta ayrıca Derbû'z-Zerrâdîn'deki Mescid-i Saymerî'de de ders okutmuştur. Son olarak 459 (1067) yılında Sa'd el-Harezmî tarafından inşa ettirilen Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin müderrisliğine getirilmiştir. Meşhed-i Ebû Hanîfe'ye atanalı henüz iki yıl olmuştu ki, 461 senesi 22 Cemâziyelâhir Perşembe günü Bağdat'ta vefat etti (18 Nisan 1069). Ertesi gün Meşhed-i Ebû Hanîfe'de Cuma namazını müteakip kılınan cenaze namazından sonra Hayzuran Kabristanı'na defnedildi.³¹⁶

---

³¹³ Ahmed Ateş, "Deylem", *İA*, III, İstanbul 1986, 567. (Deylem: İran'ın şimalinde bugünkü Gilân eyaletinin bir kısmını teşkil eden dağlık arazinin ve orada yaşayıp, bilhassa IX. – X. Asırlarda İslâm tarihinde çok mühim rol oynamış bir kavmin adıdır.);

³¹⁴ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 217, m. 545; Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, I, 443, m. 366; Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 49.

³¹⁵ Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 116, 117, m. 508. (Tam adı, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer es-Saymerî'dir. Hanefî fakihlerinin büyüklerindedir. Hatîp el-Bağdâdî onun, Ebû'l-Hasan ed-Dârakutnî'den ders aldım dediğini duydum diye nakilde bulunmuştur. Meşhur Kâdî'l-Kudât Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî onun öğrencilerindedir. Ömrünün sonuna kadar Bağdat'ın batı yakasındaki Rub'u Kerh'te kadılık yapmıştır. Hicrî 436 senesi, 21 Şevval Pazar gecesi vefat etmiştir.

³¹⁶ Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, I, 443, m. 366; Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 217, m. 545; George Makdisi, "Autography Diary of an Eleventh-Century Historian of Baghdâd – IV", *BSOAS*, Vol., 19, No. 2, B. J. Brill, Leiden 1957, 288. (Müderrisin vefat tarihiyle ilgili kaynaklarda geçen bilgiler tutarsızdır. İbnü'l-Bennâ'nın günlüğü, Deylemî'nin vefat tarihini 22 Cemâziyelâhir 461 Cuma kaydeder. Fakat Cemâziyelâhir'in 22'si Cuma değil, Cumartesi gününe gelmektedir. Yine, Kureşî ve Temîmî'nin verdiği bilgide de 22 Cemâziyelâhir, Perşembe olarak verilmiştir. Hâlbuki biraz önce de ifade ettiğimiz gibi 22 Cemâziyelâhir, Cumartesi gününe denk düşmektedir. Deylemî'nin Cuma günü defnedildiği hususunda kaynaklar ittifak ettiklerinden, müderrisin vefat tarihi 21 Cemâziyelâhir 461 Cuma, yani 18 Nisan 1069 tarihi olmalıdır.)

1.3.2. Nûru'l-Hüdâ ez-Zeynebî (420-512/1029-1118)

Tam adı El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Muhammed b. Abdulvahhab, Ebû Tâlib ez-Zeynebî'dir. Nûru'l-Hüdâ³¹⁷ ez-Zeynebî diye meşhurdur. 420 (1029-1030) senesinde dünyaya geldi. 11 Safer 512 Pazartesi günü vefat etti (3 Haziran 1118).³¹⁸ Kur'ân'ı Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Berevî (v. 442/1050-1051)³¹⁹ ve Ali b. Ömer el-Kazvînî ez-Zâhid'den³²⁰ öğrendi. Ebû Tâlib b. Ğılân³²¹, Ebü'l-Kasım et-Tenûhî³²², Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Mühtedî³²³, Ebü'l-Kâsım el-Ezherî, Hasan b. Muktedir ve diğerlerinden hadis dinledi. Ayrıca Bağdat'ta Merveziye'nin kızı Kerîme'den hadis dinleyip rivayette bulunan yegâne kişidir.³²⁴ Fıkıhı, meşhur Kâdı'l-Kudât Ebû Abdullah

³¹⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 183; Kureşî, *a.g.e.*, II, 133, m. 525. (Cevahir'in A nüshasındaki haşiyede "Târih-i İbni Ebi'd-Dem" in müellif nüshasında müderrisin isminin şu şekilde kaydedilmiş olduğu aktarılır: el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Abdu'l-Vehhâb b. Süleyman b. Muhammed b. Süleyman b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-İmam b. Muhammed b. Ali İbn Abdullah b. el-Abbas b. Abdumuttalib, Ebû Tâlib ez-Zeynebî, Nûru'l-Hüdâ; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb fî Ahbari men Zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, V, Dâr İbn Kesir, Beyrut 1986, 55; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, II, 1. bs., Beyrut 1985, 399; Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III, 162, m. 775; Zehebi, *Kitâbu Tezkiretü'l-Huffâz*, IV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1956, 1249; Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali Fâsî, *İkdü's-Semin fî Tarihi'l-Beledi'l-Emin*, thk. Fuâd Seyyid, IV, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire 1965, 206; Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 355, m. 209; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, V, 1. bs., Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1992, 212; Muhammed el-Hay el-Leknevî el-Hindî, *Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye; et-Ta'likatü's-Seniyye ale'l-Fevaidi'l-Behiyye*, 1. bs., Dâru'l-Erkam, Beyrut 1998, 463; Haşim Âzamî, *a.g.e.*, 91; Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 49.

³¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 166; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, V, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1992, 212.

³¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 166. (Tam adı, Ahmed b. Ali b. el-Hüseyn el-Muhtesib'dir.)

³²⁰ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III, 162, m. 775; Takıyyüddin Fâsî, *İkdü's-Semin fî tarihi'l-Beledi'l-Emin*, thk. Fuâd Seyyid, IV, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire 1965, 206.

³²¹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 166; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb fî Ahbari men Zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, V, Dâr İbn Kesîr, Beyrut 1986, 55; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1985, c. 2, 399 (Burada İbnü'l-Ğılân şeklidir.); Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 1. bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, 353; Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 49.

³²² İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 166; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 353; Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 49.

³²³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 166; Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 49.

³²⁴ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 353.

Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî'den okumuştur.³²⁵ Fıkıh alanında mükemmel bir meleke kazanarak, zamanın en üstün fakihlerinden olmuştur. Bundan sonra fetva vermiş ve ders okutmuştur. Zeynebî ilmi ve idâri olmak üzere birçok görevler üstlenmiştir. Deylemî'nin vefatının ardından Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin tedrisine ve vakıflarının nazırlığına atanmıştır. Burada 50 yıl gibi çok uzun bir süre görev yapmıştır. Ayrıca Bağdat Hanefileri'nin reisliği³²⁶ ve Hâşimîler'in nakipliği vazifesi de kendisine verilmiştir. Zeynebî, 452 (1060-1061)³²⁷ senesinde hem Tâlibîler'in hem de Abbâsîlerin kendi özel nakiplerinin üstünde bulunan Bağdat genel nakipliği yani Nakîbü'n-Nükebâlığı'na getirilmişti. Hususi nakiplerde ilim şartı pek aranmazken, umumi nakiplikte, aile yani soy, fazilet, rey, riyaset ve siyaset gibi şartlar aranıyordu. Ayrıca Peygamber soyundan gelenler hakkında hüküm ve ceza verme onların salahiyetinde olduğundan İslâm hukukuna da vakıf olmaları gerekiyordu.³²⁸ Nûru'l-Hüdâ zaten Abbas b. Abdülmuttalib soyundan yani Abbâsîlerdi. İbnü'l-Cevzî'nin ifade ettiğine göre Zeynebî, bu görevde birkaç ay kaldıktan sonra istifa etmiş, o vakit Kûfe'de bulunan kardeşi Tarrâd ez-Zeynebî'yi Bağdat'a çağırarak Tâlibîler'in nakipliğini üstlenmesini istemiştir. İbnü'l-Cevzî, Nûru'l-Hüdâ'nın bu görevden ayrılma sebebiyle ilgili oldukça ilginç bir olayı nakleder. Hâşimîlerden cinayet işleyen bir şahıs, cezalandırılması maksadıyla kendisine getirilir. Zeynebî, buna benim kalbim dayanmaz, artık ne bunları duymak, ne de görmek istiyorum diyerek görevinden istifa etmiştir.³²⁹ Zeynebî bunun dışında elçilik vazifesinde de bulunmuştur. Halîfe Muktedir Billah onu çeşitli bölgelerin valileri ve hükümdarlarına devlete mahsus bazı vazifeler için göndermiştir.³³⁰ Hacca ilk defa 458 (1065-1066) yılında gitmiştir. Harem'de hadis dersi okutan Ahmed el-Merveziyye'nin kızı Kerime'nin hadis halkasına devam ederek "Buharî"den naklettiği

---

³²⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 166; Temîmî, *a.g.e.*, III, 162; Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 49; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 353; Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 399.

³²⁶ George Makdisi, *a.g.e.*, 289. Reislik, bir mezhepteki ilmi ve şöhreti bakımından en üst vasıflara sahip âlimlere verilen bir çeşit başkanlıktı. Bu başkanlık seçimle oluyor ve seçimlere yalnız reisin kendi mezhebinden olanlar değil, şehirdeki tüm grupların liderleri konumundaki âlimler katılıyordu.

³²⁷ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III, 162.

³²⁸ Murat Sarıçık, *Osmanlı İmparatorlu'nda Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, 25.

³²⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 166.

³³⁰ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 49.

rivayetler dinlemiştir.³³¹ 468 (1075-1076) yılında ikinci defa hacca gittiğinde, Haremeyn'deki işlere nezaret görevi de kendisine verildi. Mekke ve Medine'de uzun zamandır Mısır'daki Şii halife adına okutulan hutbeyi Abbâsî halîfesi Muktedî Bi-Emrillah adına çevirmek ve iki yıldan daha uzun süredir kesilen hac vazifesini tekrar nizâma koymakla görevlendirildi.³³² Nûru'l-Hüdâ Zeynebî, 11 Safer 512 Pazartesi günü Dâru'l-Hilâfet'te vefat etti (3 Haziran 1118). Oğlu Ebü'l-Kâsım Ali ez-Zeynebî'nin kıldırıldığı cenaze namazının ardından, ulemâ ve devlet erkânının da katıldığı büyük bir tören eşliğinde, naaşı Ebû Hanîfe Meşhedine götürüldü. Burada Ebû Hanîfe'nin hemen yanına, kubbe dâhiline defnedildi.³³³ Birçok talebe yetiştirmiştir. Abdülkadir el-Kaşgari, kardeşinin oğlu Ali b. Tarrâd, Hibbetullah es-Sâin, Abdülmün'im b. Küleyb kendisinden hadis rivayet edenler arasındadır.³³⁴ Ondan en son hadis rivayet eden kişi, Ebü'l-Ferec b. Küleyb'dir.³³⁵

1.3.3. Halef b. Ahmed eş-Şilhî (v. 515/1121)

Tam adı, Halef b. Ahmed b. Abdullah Ebü'l-Kâsım ed-Darîr eş-Şilhî'dir. Bağdat'ın köylerinden olan Şilh'de dünyaya geldi.³³⁶ İlim tahsil etmek için Bağdat'a geldi ve Ashâb-ı Rey'in Bağdat'taki imamı³³⁷, Kâdı'l-Kudât Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî ve diğerlerinden fıkıh okudu. Mezhep, usûl, hilaf ve kelam ilimlerinde yetkin bir kişi oldu. Şerîf Ebû Nasr ez-Zeynebî, Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî, Ebi'l-Hüseynî'l-Mübarek İbn Ahmed es-Sayrafi'den hadis dinledi.³³⁸ Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders okuttu.³³⁹ Ömer b. Ahmed b. Muhammed en-Nesefî, Ebû Tâhir es-Silefî ve diğerleri ondan hadis dinlemiştir.³⁴⁰ Bâbu't-Tâk'taki medresede yani Meşhed-i Ebû

³³¹ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III, 162.

³³² Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 134; Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 49.

³³³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, 166; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 183

³³⁴ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 353.

³³⁵ Takıyyüddin Fâsî, *İkdü's-Semîn fi Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*, thk. Fuâd Seyyid, IV, 206.

³³⁶ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III, 207, m. 832.

³³⁷ Kureşî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 168, m. 559.

³³⁸ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III, 207, m. 832; Safedî, *Nektü'l-Himyân fi Nüketi'l-Umyân*, Dâru'l-Medine, (1911 tarihli el-Matbaatü'l-Cemaliyye nüshasının tıpkı basımıdır), 149.

³³⁹ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 50.

³⁴⁰ Safedî, *Nektü'l-Himyân fi Hüketi'l-Umyân*, 149.

Hanîfe'de münazara halkası vardı. Doğu yakasının münazaracılarındandı. İlkiyâ el-Herrâsî'nin münazara meclisinde bulunmuş olması muhtemeldir.³⁴¹ Ebû İshâk, 5 Receb 515 Pazartesi'yi salı'ya bağlayan gece³⁴² vefat etmiş, salı günü kılınan cenaze namazının ardından Hayzuran Mezarlığı'na defnedilmiştir (19 Eylül 1121).³⁴³

1.3.4. Ebû Yûsuf el-Lamğânî (v. 536/1141)

Tam adı, İsmail Ebû Yâkub b. Abdurrahman b. Abdusselam b. el-Hasan b. Abdurrahman b. İbrahim b. Beşîr İbn Mengü, Ebû Yûsuf, el-Lamğânî'dir. Birçok meşhur âlimin çıktığı Lamğânî ailesine mensup olan Ebû Yûsuf, fihkî bir maharet derecesinde öğreninceye kadar amcası Abdülmelik b. Abdüsselam'dan okudu.³⁴⁴ Münzirî'den nakille Cevâhir müellifi, müderrisin doğum tarihini 518 (1124-1125) olarak kaydetmiştir.³⁴⁵ Fakat bu kayıt hatalıdır. Her ikisi de büyük âlim olan Yûsuf 518-606 (1124-1209)³⁴⁶ ve Abdüsselâm'ın 520-605 (1126-1209)³⁴⁷ babasıdır. Meşhed-i Ebû Hanîfe'de müderrislik yapmıştır.³⁴⁸ Meşhed-i Ebû Hanîfe'deki derslerine düzenli olarak devam etmiş ve birçok halkadan öğrenciler mezun etmiştir.³⁴⁹ İbnü'd-Dübeysî'nin *Târîhu'l-Hükkâm bi-Medîneti's-Selâm* adlı eserden naklettiğine göre, Ebû Yûsuf'u şâhitlik³⁵⁰ kadrosuna Kâdı'l-Kudât Ebû'l-Kâsım Ali b. Hüseyin ez-Zeynebî atamıştır.³⁵¹

³⁴¹ Kureşî, *a.g.e.*, II, 168, m. 559. (Muhakkikin dipnotu: tam adı, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Herrâsî'dir. Önde gelen Şâfiî âlimlerdendir. 504 senesinde vefat etmiştir.)

³⁴² 19 Eylül 1121.

³⁴³ Safedî, *Nektü'l-Himyân fi Hüketi'l-Umyân*, 149.

³⁴⁴ Kureşî, *a.g.e.*, I, 413.

³⁴⁵ Kureşî, *a.g.e.*, I, 414. (Cevahir muhakkiki bu tarihin İsmail'in oğlu Yûsuf'un doğum tarihi olduğunu ifade eder. Gerçekten de, Ebû Yûsuf İsmail el-Lamğânî'nin bu tarihte doğmuş olması mümkün değildir. Zira Ebû Yakub 536 senesinde vefat etmiştir.)

³⁴⁶ Münzirî, *et-Tekmilê li-Vefeyati'n-Nekale*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, II, 2. bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, 179, 180; Kureşî, *a.g.e.*, III, 620, m. 1836.

³⁴⁷ Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, V, 8; İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, thk. Mustafa Cevâd, 276-277; Kureşî, *a.g.e.*, II, 419, m. 810.

³⁴⁸ Temîmî, *a.g.e.*, II, 192, m. 506.

³⁴⁹ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 51.

³⁵⁰ George Makdisi, *a.g.e.*, 295. "Fakîhlere dâir kaynaklarda, şâhidlik kadrosuna yapılan atamalarda kullanılan ifadelerle bakalım: Şâhid adayını kadroya atayacak olan başkadiya atfen *semi'a şehâdetehû* (sözlük anlamıyla "şahitliğini dinledi") ve *kabile şehâdetehû* (sözlük anlamıyla "şahitliğini kabul etti") ifadeleri kullanılırken, atanacak şâhid adayına atfen *şehide 'inde fülân* (veya kısaca *şehide*; sözlük anlamıyla "falancanın mahkemesinde

Her ikisi de büyük kadı olan Ebü'l-Kâsım Ali b. Abdüsseyyid İbni's-Sabbâğ ve Ebü Mansûr İbrahim b. Muhammed b. Sâlim el-Hîfî ondan övgüyle bahsetmişlerdir. Ebü Yûsuf el-Lamğânî, 7 Şaban 536 Cumartesi günü Bağdat'ta vefat etmiş, Hayzuran Mezarlığında Meşhed-i Ebü Hanîfe'nin yakınına defnedilmiştir (7 Mart 1142).³⁵²

1.3.5. Ebü Mansûr el-Hîfî (460-537/1067-1142)

Tam adı, Ebü Mansûr İbrahim b. Muhammed b. İbrahim İbni Muhammed b. Sâlim b. Alevî el-Hîfî'dir.³⁵³ 460 (1067-1068) yılında Hîf'te³⁵⁴ dünyaya gelmiştir. 473 (1080-1081) senesinde Bağdat'a gelerek buraya yerleştiği kaydedilir.³⁵⁵ Fıkhi, Kâdî'l-Kudât Ebü Abdullah ed-Dâmeğânî'den okudu. Ebü Nasr en-Nursî, Ebü'l-Ğanâim b. Ebî Osman ve Ebü Tâhir el-Bâkılâvî'den hadis dinledi. Kâdî'l-Kudât ez-Zeynebî, onu kendine naib olarak seçmekten başka mahkemesinin şahitliğine de atadı.³⁵⁶ Zehebî'nin nakline göre, İbnü's-Sem'ânî Ebü Dâvud'un "el-Ba's" adlı eserini Hîfî'den okumuştur.³⁵⁷ Meşhed-i Ebü Hanîfe'nin müderrisliğine atandı. O, Nasrullah b. Ali b. Mansûr el-Vâsîfî³⁵⁸'nin (İbnü'l-Keyyâl'in) hocasıdır, Nasrullah ondan "Mesâilü'l-

---

şâhidlik yaptı") ifadesi kullanılıyordu. Başkadı, muhtemelen bir imtihan yaparak veya fıkah alanındaki yeteneklerini esas alarak adayı kendi mahkemesinde şâhidliğe kabul ediyordu.; Şâhidlik, hem bir meslek/zenaat (sınâat) hem de bir ilimdi. Hukukî belge tanzimi ve ilgili hukukî meseleler hakkındaki bilgi ile güzel yazı (hat) becerisi bir arada olmalıydı."

³⁵¹ İbnü'd-Dübeysi, *Zeylû Târihi Medineti's-Selâm*, II, 493, m. 999.

³⁵² Temîmî, *a.g.e.*, II, 192, m. 506; Kureşî, *a.g.e.*, I, 413; İbnü'd-Dübeysi, *a.g.e.*, II, 493, m. 999; Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 51.

³⁵³ Kureşî, *a.g.e.*, I, 96, m. 35. (Tam adı: İbrahim b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Sâlim İbni Alevî b. Cehhâf b. Zabyân b. el-Esved b. el-Ebred İbni'l-Kays b. Vâil b. İmriî'l-Kays b. Sa'd b. Âmir es-Sahâbî b. Ümâme b. Sa'd b. el-Hazrec b. en-Nemir b. Kâsî İbni Hinb, Ebü Mansur, el-Hîfî, en-Nemirî, el-Hazrecî el-Fakîh el-Kâdî'dir.)

³⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 421. (Hîf: Fırat üzerinde, Anbar'ın üst tarafında, hurması ve geniş hayratları olan Bağdat'ın nahiyelerinden bir beldedir.)

³⁵⁵ Temîmî, *a.g.e.*, I, 220, m. 66. (Hîfî'nin Bağdat'a geliş tarihi burada 463 olarak kaydedilmiştir. Fakat, Cevâhir müellifinin kaydının yani 473 senesinin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.) Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, XXXVI, 2. bs., Dârü'l-Kitâbî'l-Arabi, Beyrut 1997, 437, m. 320.

³⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, 28.

³⁵⁷ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, XXXVI, 437, m. 320.

³⁵⁸ İbnü'l-Fuvatî, *Mecmaü'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, V, 624, 625, m. 5851.

Hilâf'ı ta'lik³⁵⁹ etmiştir. Kur'ân ve Hadis ilimlerine vakıf, kaza meselelerinin hükümlerinde otorite, zekasıyla meşhur, müttaki bir âlimdi.³⁶⁰ Ebû Mansûr münâza ilmindeki üstünlüğü ve Arapçaya olan derin vukufuyla bilinirdi. 11 Şevvâl 537 Perşembe günü Bağdat'ta vefat etti (29 Nisan 1143). Çok kalabalık bir cenaze töreniyle teşyi edilen Ebû Mansûr'un cenaze namazını Kâdı'l-Kudât Zeynebî kıldırmıştır.³⁶¹ Hîfî'nin naaşı kılınan cenâze namazının ardından Hayzuran Mezarlığında, Ebû Hanîfe Meşhedî'nin yanına defnedilmiştir.³⁶²

1.3.6. Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî (477-543/1084-1148)

Tam adı, Ali b. Ebû Tâlib el-Hüseyn b. Hızır b. Muhammed b. Ali b. Hasan b. Muhammed b. Abdulvahhab b. Süleyman b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib ez-Zeynebî'dir. Kâdı'l-Kudât, Ebü'l-Kasım "Ekmel" olarak bilinir.

477 senesi Rebiülevvel ayının yarısında Bağdat'ta doğdu (22 Temmuz 1084).³⁶³ 543 senesi Zihicce ayının onuncu günü Bağdat'ta vefat etti (21 Nisan 1149). Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin meşhur müderrislerinden olan Nûru'l-Hüdâ'nın oğludur. İlmi hayatına Bağdat'ta başlamış ve zamanının önde gelen hocalarından ders okumuştur. Hocaları arasında, başta babası Kâdı'l-Kudât Nûru'l-Hüdâ Ebû Tâlib Zeynebî olmak üzere birçok meşhur âlim bulunmaktadır. Amcası Tarrâd, Ebû'l-Hattâb b. en-Nazar, Ebü'l-Hasan İbni'l-Allâf, İbn Beyân, Ebû Abdullah el-Humeydî ve diğerlerinden hadis dinlemiştir.

---

³⁵⁹ Sedat Şensoy, "Ta'likât", *DİA*, XXXIX, 508. "Ta'lika, çoğulu Ta'likât; İslâm telif geleneğinde bir metnin daha iyi anlaşılması için sayfa kenarlarına yazılan notlar (Derkenâr, marj), bir müellifin bazı görüş ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı eserlerin ortak adı. Talik ile haşiyeyi birbirinden ayırt etmek zaman zaman güç olmakla birlikte bazıları talikin haşiyeden saha seyrek rastlanan mülâhazalar olduğunu söyler. Bir eserdeki ifade ve görüşlere yönelik tenkit, açıklama, ilave, çıkarma ve tashih mahiyetinde sayfaların kenarlarına ya da alt kısımlarına eklenen notlar demektir. Ayrıca bir âlimin bir alanındaki görüş ve düşüncelerini notlar halinde toplandığı risale veya kitaplar için kullanılır."

³⁶⁰ Kureşî, *a.g.e.*, I, 97, m. 35.

³⁶¹ Velid el-Âzamî, *a.g.e.*, 52.

³⁶² Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. Franz Steiner, VI, 2. bs., Wiesbaden 1981, 141, m. 2582.

³⁶³ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XX, 207, 208; Velid el-Âzamî, *a.g.e.*, 53.

İbnü'l-Cevzî'nin, iki medresenin kadısı ve şeyhimiz diye bahsettiği Ebû Bekr ve Ebü'l-Kâsım es-Semerkindî ondan hadis rivayet etmişlerdir.³⁶⁴

Fıkıh ve hadis ilimlerinde üstün bir derinliğe sahipti. Henüz babası hayattayken Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders okutmaktaydı.³⁶⁵ Akıllı vakar sahibi, ağırbaşlı, ilim sahibi ve keskin zekalı bir kimse idi.³⁶⁶ Fıkıhta, kendisine nispet edilen *el-Câmiü'l-Kebir* ve *et-Tecrid*'in şerhi *el-Îzâh* adlı üç ciltten oluşan eseri bulunmaktadır.³⁶⁷

Soy ve ilmi gelenek bakımından Bağdat'ın en önemli ailelerinden birine mensup olması nedeniyle, iktidar heveslileri tarafından özel bir ilgiye mazhar olmuştur. Müsterşid, hilafet makamına oturmadan önce kendisine vezaret naipliğini vadetmişti. Halife olduktan sonra, Dâmeğânî'nin vefatı nedeniyle boşalan naiplik kadrosunu Zeynebî'nin talebi üzerine kendisine verilmiştir. Halife Müsterşid ona Fâhru'd-dîn lakabını vererek doğunun ve batının kadısı ilan etmiştir.³⁶⁸ İlmî görevlerinin yanında, siyâsî mansaplara da sahip olmuştur.³⁶⁹ Müderrislik, Kâdı'l-Kudâtık, Vezâret Naipliği yapmıştır. Bunların dışında, bir defaya mahsus veya muvakkat görevler de üstlenmiştir. Mesela, halife Müsterşid'in biat merasiminde halkın biatini kabul etmekle görevlendirilmiştir.³⁷⁰

İktidarı paylaşanlar arasında soylu din bilginlerinin yeri başka hiçbir güçle kıyas kabul etmez niteliktedir. Bu vasıflara sahip Ebü'l-Kâsım Zeynebî de bir dizi siyâsî gelişmelerin içerisinde aktif rol oynamıştır. Şöyle ki, Abbâsî halîfesi Müsterşid, Irak Selçuklu Sultan'ı Mahmud'un 525 (1131) yılında ölmesiyle Mesûd ve Tuğrul arasında başlayan taht kavgalarında Mesud'un tarafını tutmuş ve onu sultan ilan ederek nüfuzunu yeniden tesis etmeye başlamıştı. Fakat Mesûd sultan olduktan sonra, halife bu kez de sultanın yeğenini ona karşı kışkırttı. Müsterşid ile Sultan Mesûd'un arası açıldı. Halife ve Sultan arasındaki bu gerginlik nihayet 25 Mayıs 1135'te her iki tarafın ordularının

³⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, 68. İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbari Men Zeheb*, VI, 220.

³⁶⁵ Kureşî, *a.g.e.*, II, 568, m. 970.

³⁶⁶ İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbari Men Zeheb*, VI, 220.

³⁶⁷ Hayrettin Zirikli, *El-A'lâm*, 90.

³⁶⁸ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Umrân, *el-Enbâ fi Tarihi'l-Hülefa*, Meşhed 1363, 174.

³⁶⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1935, 273.

³⁷⁰ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Umrân, *a.g.e.*, Meşhed 1363, 174.

karşı karşıya gelmesiyle savaşa dönüştü. Esir olan halife, savaş sonrası götürüldüğü Meraga'da bir Bâtınî tarafından öldürüldü. Sultan, halifenin katlinde hiçbir dahlinin olmadığını, buna neden olanların cezalandırılacağını söyledi. Halifenin katlinden Şii Arap emiri Dübeys sorumlu tutularak idam edildi. Fakat bu cezalandırma Sultan Mesûd'u töhmetten kurtaramadı. Ölen halifenin oğlu Râşid Bağdat'ta halîfelik makamına oturmuş ve babasına yapılanların hesabını sorma planları yapmaya başlamıştı. Sultan Mesud da, Müsterşid'in ölmeden önce serbest bırakılması halinde ödeyeceğini söz verdiği parayı maktul halifenin oğlu Raşid'den talep etti. O da bunu kabul etmeyerek, Sultan'ın üzerine yürüdü. Mesûd'un ordularını gören halifenin ordusu dağılınca, Sultan Mesûd Bağdat'a girdi ve kadılarından bir heyet oluşturarak onlara, halife Râşid'in, "Sultan'a karşı huruç maksatlı Bağdat'tan çıkarsam halîfeliğim ilga olsun" sözünün gereğinin ne olduğunu sordu. Kadılar heyeti bu söze binaen Râşid'i halîfelikten azlettiler. Böylece maktul halifenin oğlu Râşid kısa süren iktidarının ardından halîfelikten uzaklaştırıldı, yerine Müktefi getirildi.³⁷¹ Zeynebî'nin Musul'a Râşid tarafından mı yoksa babası Müsterşid tarafından mı sürgün edildiği hususu bilinmemektedir. Fakat Râşid Bağdat'tan uzaklaştırıldığında, Zeynebî Musul'da hapis bulunmaktaydı. Savaş yoluyla yeniden halîfelik makamına sahip olamayacağını anlayan Râşid, Musul'a Zeynebî'nin yanına giderek ondan, Bağdat'ta halîfeliğinin ilgası hususunda alınan kararı hükümsüz kılacak bir mektup yazmasını istedi. Zeynebî buna yaklaşmayınca, ona işkence etti. Fakat o, Bağdat'taki yeni halîfeye, Müktefi'ye biat etti. Böylece hem Râşid'in baskısından kurtuldu hem de Bağdat'taki yeni halîfeye biatının karşılığı olarak tekrardan vezaret naipliğine getirildi.³⁷²

Siyâsî otoriteyle arası açılan fakihler, ilmî ve siyâsî nüfuzlarının derinliği nispetinde, ya doğrudan bu görevlerinden alınıyor yahut onunla birlikte aynı mansaba onun yetkilerini haiz başka bir fakih atanıyordu. Böylece siyâsîlerle arası açılan fakihin, resmen olmasa bile fiilen görevine son verilmiş oluyordu. Zeynebî'nin de ahir ömründe halife Müktefi ile arası açılmış bu sebeple halife, kazada onun yetkilerini haiz bir başka kadıyı İbnü'l-Murahham'ı onunla aynı mansaba atamıştı.³⁷³ İbnü'l-Murahham'ı ona denk yaptı ve onun yetkilerini elinden aldı. Zeynebî'nin inadına imzaların İbni

³⁷¹ Osman Turan, *Selçuklular ve Türk İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 1980, 251

³⁷² Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, *Dâru'l-Arabiyyetü'l-Mevsûât*, Beyrut 2005, 53.

³⁷³ Zehebî, *el-İber fi Haberi men Ğaber*, II, 465.

Murahham'ın rızasıyla çıkmasını sağladı. Öyle ki, Zeynebî'nin isminden başka bir şey kalmamıştı.³⁷⁴ Bu hal üzereyken, Zilhicce'nin 10'u, Kurban Bayramı'nın birinci günü Çarşamba gecesini vefat etti (21 Nisan 1149). Namazını önce, Mü'minlerin emiri el-İmam el-Müktefî li-Emri'l-Lâh kıldırıldı.³⁷⁵ Sonra, amcasının oğlu Nakîbu'n-Nukebâ ve Nâibü'l-Vüzerâ Talha b. Ali kıldırıldı. Meşhed-i Ebû Hanîfe'de babası Ebû Talib ez-Zeynebî'nin yanına defnedildi.

1.3.7. Zeynü'l-Eimme, el-Hanefî (v. 546/1151)

Tam adı, Zeynü'l-Eimme, Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn, Ebü'l-Fadl ed-Darîr el-Hanefî'dir. Hanefî Mezhebi fakihlerindedir. Fıkıh ve hadiste ihtisas sahibi, bilgin birisiydi. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Hayrûn, Ebû Tahir Ahmed el-Kercî, Ebû Tahir Ahmed İbni'l-Bâkılânî, Ebâ Ali Ahmed el-Berdânî el-Hafız ve başkalarından hadis dinledi.³⁷⁶ Kâdî'l-Kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'nin naibi olarak Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin tedrisine bir müddet vekâlet etti.³⁷⁷ Daha sonra Medresetü's-Sultan olarak da bilinen Medresetü'l-Ğıyâsiyye'de³⁷⁸ dersler verdi.³⁷⁹ Oğlu Ebü'n-Nüch ve kardeşi Ebü'l-Kâsım Mahmûd, Ebü'l-Yümn b. el-Hasan el-Kindî,³⁸⁰ Muhammed İbni'l-Huşşâb, Ebû Bekr el-Huffâf,³⁸¹ ve başkaları kendisinden hadis dinledi.

³⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, 68.

³⁷⁵ İbnü'l-Kallânîsî, *Târihu Ebî Ya'la Hamza İbni'l-Kallânîsî (Zeylü Târihu Dımaşk)*, Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, Beyrut 1908, 303.

³⁷⁶ İbnü'd-Dübeysi, *Zeylu Tarihi Medineti's-Selam*, II, 15, m. 435.

³⁷⁷ Kureşî, *a.g.e.*, III, 321.

³⁷⁸ Zehebî, *el-Muhtasarü'l-Muhtac İleyh Min Tarihi'l-Hafız Ebî Abdullah*, thk. Mustafa Cevâd, I, 112. (Dipnot: Medresetü's-Sultan olarak da bilinen Ğıyâsiye Medresesi zannımca, Hanefî Mezhebine mensup Selçuklu meliki, el-Melik Ğıyâsüddin Mesud b. Muhammed b. Melikşah'a nispetle Ğıyâsiyye şeklinde adlandırılmıştır. Burası aynı zamanda, Mesud'un kardeşi Muğîsüddin Mahmud b. Muhammed b. Melikşah'a nispetle, "el-Muğîsiyye" olarak da tesmiye edilmekteydi. Medrese, Dicle kıyısında bugün ki kışlanın yerinde yahut onun biraz aşağısındaydı.)

³⁷⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Helmut Ritter, I, 161, m. 86.

³⁸⁰ İbnü'd-Dübeysi, *Zeylu Tarihi Medineti's-Selam*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, II, 15, m. 435.

³⁸¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Helmut Ritter, I, 161, m. 86.

Ebü'l-Fadl ed-Darîr el-Hanefî, 546³⁸² senesi Rebûlevvel ayının 19'u Cuma günü vefat etti (6 Temmuz 1151). İbnü'd-Dübeysî, onun Bağdat'ta vefat ettiğini ve Ahmed b. Hanbel mezarlığına defnedildiğini kaydeder.³⁸³

1.3.8. Ebü'l-Ğanâim el-Bağdâdî (479-557/1089-1162)

479/1086 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi.³⁸⁴ Âzamiye Mahallesi sakinlerindendi.³⁸⁵ Tam adı, Ebü'l-Ğanâim Şücâ' b. el-Hasan b. el-Fazl el-Bağdâdî'dir. Devrinin meşhur âlimlerinden dersler alarak özellikle fıkıh, hadis, hilaf, cedel (diyalektik) ve münazara ilimlerinde dolayısıyla dilde yetkin bir kimse oldu. Görüşlerini çok güzel bir şekilde ifade etmesi, rakiplerine bu yolla üstünlük sağlaması onun münazara ilmindeki kudretini göstermektedir.³⁸⁶ Bununla birlikte, mütedeyyin ve hüsnü tarik sahibi bir kişiydi. Şerîf Ebû Talib ez-Zeynebî ve İlkiyâ Ali İbni Muhammed el-Herrâsî'den bir miktar şiir rivayet etmiştir.³⁸⁷ Ahmed b. Tarık da kendisinden rivayetlerde bulunmuştur.³⁸⁸

Meşhed-i Ebû Hanîfe'de müderrislik yapmıştır.³⁸⁹ İbn Kesir, Şücâ', Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin şeyhlerindendir demekle, onun aynı zamanda hadis dersleri de verdiğini ima etmektedir. Fakat Hafız ez-Zehebî'nin, hadis ravileri arasında Şücâ'ın oğlu Abdurrahman'ın tercemesine yer verirken, Şücâ'ı bu sıralamaya koymaması, onun hadis ravisi olmadığına işarettir.³⁹⁰ Oğlu Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şücâ' fıkıh eğitimini

---

³⁸² Safedî, *Nektü'l-Himyan fî Nüketi'l-Umyân*, 271. (Müderresin vefat tarihi hatalı bir şekilde 549/1154/1155 olarak kaydedilmiştir.)

³⁸³ Kureşî, *a.g.e.*, III, 321. (Muhakkıkın dipnotu: M nüshasında "dedesinin mezarlığına defnedildi" şeklindedir.)

³⁸⁴ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, IV, 66, m. 956.

³⁸⁵ Zehebî, *el-Muhtasar*, thk. Mustafa Cevâd, 199 (Dipnot 449); Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 54.

³⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1992, c. 18, 154.

³⁸⁷ Ebü'l-Vefâ el-Kureşî, *el-Cevahirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 247, m. 640.

³⁸⁸ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, IV, 66, m. 956.

³⁸⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 289.

³⁹⁰ Zehebî, *el-Muhtasarü'l-muhtac ileyh min Tarihi'l-Hafız Ebî Abdullah*, thk. Mustafa Cevâd, 199 (Dipnot 449): Zehebî ise onun bu tercemesini hadis râvîsi olmadığı için muhtasarında kaydetmiştir.)

babası Şücâ'da tamamlamıştır. Tıpkı babası gibi o da, Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin bir dönem müderrisliğini üstlenmiştir.

Ebü'l-Ğanâim, 557 senesi, Zilkâde'nin 11'i Perşembe günü Meşhed-i Ebû Hanîfe'de vefat etti. Büyük bir törenle cenazesi teşyi edildi ve meşhedin dışında, İmam Ebî Hanîfe kubbesini yanına defnedildi (22 Ekim 1162).³⁹¹

1.3.9. Ebü'l-Hasan el-Yezdî (505-571/ 1111-1175)

Tam adı, Ebü'l-Hasan Mes'ûd b. el-Hüseyn b. Sa'd el-Kâdî el-Yezdî'dir. 505 (1111-1112) yılında dünyaya geldi. Ebû Hanîfe Mezhebinin büyük fakihlerindedir. Musul'da doğduğu, eğitim için Bağdat'a gelip burada yerleştiği muhtemeldir.

Bağdat'ta ikamet etti ve burada Ebû Hanîfe Mezhebi üzere fıkîh dersleri verdi. 565 (1169-1170) senesinde Medresetü'l-İmam Ebî Hanîfe'nin müderrisliğine atandı, fakat 566³⁹² senesi Recep ayının 4'ü Cumartesi günü bu görevden azledildi (13 Mart 1171).³⁹³ Bağdat'ta ayrıca Medresetü's-Sultan'a da müderris olarak tayin edilmiştir. Ebû Nasr ez-Zeynebî'nin kadı naipliğini yaptı. Musul'a gitti, burada yerleşerek vefat edene kadar ders okuttu ve yine burada da kadı naipliği yaptı.³⁹⁴ Bağdat'taki görevinden azledilmesinden sonra, arta kalan ömrünün dört yılını Musul'da geçirdiği anlaşılıyor.

Kadı el-Meristân'dan hadis rivayet etti. Kendisinden de Ömer el-Kureşî hadis dinlemiştir.³⁹⁵

Meşhur Hanefî müctehidlerinden Muhammed eş-Şeybânî'nin Câmîü's-Sağîr adlı eserine, *et-Taksîm ve't-Teşcîr fî Şerhi Câmîü's-Sağîr* adını verdiği bir şerh yazmıştır.³⁹⁶

Ebü'l Hasan 571 senesi Cemâziyelâhir ayında Musul'da vefat etmiştir (1175-1176).³⁹⁷

³⁹¹ Kureşî, *a.g.e.*, II, 247, m. 640; Velid el-Âzamî, *a.g.e.*, 54.

³⁹² İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, thk. İbrâhim Salih, 264.

³⁹³ Haşim Âzamî, *a.g.e.*, 91.

³⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, 225, m. 4313.

³⁹⁵ İbnü'd-Dübeysi, *a.g.e.*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, V, 46, m. 2647.

³⁹⁶ Katip Çelebi, *a.g.e.*, I, 562.

³⁹⁷ Velid el-Âzamî, *a.g.e.*, 55

1.3.10. İbnü'l-Keyyâl el-Vâsîtî (540-605/1136-1208)

Tam adı, İbnü'l-Keyyâl Ebü'l-Mehâsin Abdü'l-latîf b. Nasrullâh b. Ali b. Mansûr b. Ali b. el-Hüseyin el-Vâsîtî'dir. 540 senesi 10 Muharrem Salı günü Vâsît'ta dünyaya gelmiştir (3 Temmuz 1145).³⁹⁸ Burada kendisi de kadı olan babası ve zamanının diğer âlimlerinden din ilimlerini tahsil etti. Fıkıhta maharet kesb ederek bu alanda sivrildi. Genç yaşına rağmen birçok fikhî meselede hüküm veriyordu. Çağının Hanefî âlimleri ve diğeri arasında önemli bir yer elde etmişti.³⁹⁹

Babası Ebü'l-Feth Nasrullah, Vâsît'ta kadılık yapan büyük bir Hanefî âlimdi. 586 (1190-1191) senesi Zilhicce ayında babasının vefat etmesiyle, Vâsît kadılığına getirildi. Ne var ki, bir sonraki yılın Şevval ayında bu görevden azledildi. 590 (1194) senesi Rebûlevvel ayına kadar mazûl kaldı. Vâsît'ta babasından sonra onuna adıyla anılan Hanefî medresesinde ders okuttu.⁴⁰⁰ Aynı yıl kadılık kendisine iade edildi ve kardeşi Ebü'l-Fazl Abdurrahim İbni Keyyal de naipliğine getirildi.⁴⁰¹ Halife Nâsır nezdindeki itibarının arttığı anlaşılan İbnü'l-Keyyâl, Bağdat'a geldi. 10 Şevval 594 Cumartesi günü Dîvânü'l-Azîz*de hil'at giydirilerek Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin müderrisliğine getirildi (15 Ağustos 1198). İbnü'd-Dübeysî'nin ifadesine göre 10 Şevval Cumartesi günü Meşhed-i Ebû Hanîfe'de açılış dersi vermiştir. Bu atamada Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin vakıflarıyla Bağdat'taki diğer Hanefî medreselerinin vakıflarının nazırlığı kendisine verilmiştir.⁴⁰² Bir müddet sonra Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şücâ el-Hanefî'yi Meşhed-i Ebû Hanîfe'deki vazifesine naibi olarak

---

* Fuat Köprülü, "Selçukîler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti", çev. Tülay Metin, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI, S 1, İzmir 2011, 210. (Dipnot: Abbâsîlerin son zamanlarında kâtiplik vazifesi müstakil bir memuriyet yapılarak vüzeranın gayrine tevdi' edildi. Bağdat'da divan-ı inşa kâtiplerine "inşa kâtipleri" büyüklerine "divan-ı inşa reisi" veya "divan-ı inşa sahibi" yahud "kâtip-i sır" namı verilirdi. Vezirin maiyetinde bulunan bu divana "divanü'l-azîz" dahi derlerdi.) Vezirin maiyetinde bulunan bu divana "divanü'l-azîz" dahi derlerdi. Ecnebi hükümdarlarıyla hulefanın muhaberesi yani hariciye nezareti vazifesi de bu divan tarafından ifa olunurdu.)

³⁹⁸ Münzirî, *et-Tekmilê li-Vefeyati'n-Nekale*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, II, 2. bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, 160, m. 1068.

³⁹⁹ Kureşî, *a.g.e.*, II, 463, m. 860.

⁴⁰⁰ İbnü'd-Dübeysî, *a.g.e.*, 191, m. 1997.

⁴⁰¹ Kureşî, *a.g.e.*, II, 463, m. 860.

⁴⁰² İbnü'd-Dübeysî, *a.g.e.*, 191, m. 1997. (Müderrisliğe getirilme tarihi 9 Şevval olarak geçmektedir. 9 Şevval 594 Cumartesi değil, Cuma gününe denk gelmektedir.)

bıraktıktan sonra Vâsıt'a dönmüştür. İki yıl sonra 596 (1200) senesi Cemâziyelâhirde Meşhed-i Ebû Hanîfe'deki vazifesi ve diğer nazırlık görevlerine son verildi.⁴⁰³ Vâsıtı, 598 (1201) yılı Muharrem ayından Kâdı'l-Kudât Ebü'l-Kâsım Abdullah b. el-Hüseyn ed-Dâmeğânî tarafından azledileceği 603 (1207) senesi Şevval ayı sonuna kadar üçüncü kez atandığı Vâsıt başkadılığında kaldı. 603 (1207) yılından sonra vefatına yakın bir zamana kadar Beytü'l-Mâl'e vekâlet etti. Fakat vazifesi sırasında tutuklandı ve bu haldeyken 605 senesi Şaban ayının yarısında Vâsıt'ta vefat etti (22 Şubat 1209).⁴⁰⁴

1.3.11. Yûsuf el-Lamğânî (518-606/1124-1209)

518 (1124) yılı Rebûlâhir ayında Bağdat'ta dünyaya geldi. Tam adı, Ebû Yakub Yûsuf b. İsmail b. Abdurrahman b. Abdüsselam el-Lamğânî'dir. Babası Ebû Yûsuf İsmail b. Abdurrahman, Bağdat İmam Ebû Hanîfe fukaha ve kadılarının önde gelen büyüklerindedir.⁴⁰⁵ Babası aynı zamanda, Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrislerindedir.

Babası ve amcaları Ebû Abdullah Muhammed ve Ebü'l-Feth Nasrullah'tan fıkıh okudu. Ebû Abdullah el-Hüseyn b. el-Hasan el-Makdîsî ve Ebü'l-Meâlî el-Mübârek b. Ebi'l-Mekârim el-Bezzâz ve başkalarından hadis dinledi.⁴⁰⁶ Fıkıh ve Hadis sahalarında devrinin önde gelen âlimlerinden oldu. Zehebî kendisinden Bağdat şeyhi ve fakihî diye söz eder.⁴⁰⁷ Mezhep (Hanefî mezhebi doktrinleri) ve hilafta (Mezhepler arası ihtilaf meselelerini konu edinen ilim) zamanının otoritesi oldu.⁴⁰⁸ Usûl'de Mûtezile Mezhebine mensuptu. Fürû'da mükkemmel bir bilgi birikimine sahipti. Özellikle hilâf ilmi ve münâzara'da zamanının âlimlerine üstünlük sağlamış kelam ilmi bilginiydi.⁴⁰⁹ Bu ilimde büyük mahareti vardı. Halku'l-Kur'ân'ın ispatı hususunda münazaralar yaptı. Devrinde Irak Hanefîlerinin riyaseti kendisine tevdi edilmişti.⁴¹⁰

⁴⁰³ İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, thk. Mustafa Cevâd, 280.

⁴⁰⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Franz Steiner, XIX, 106, m. 98; Kureşî, *a.g.e.*, II, 463, m. 860.

⁴⁰⁵ Münzirî, *a.g.e.*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, II, 179, 180.

⁴⁰⁶ Münzirî, *a.g.e.*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, II, 180.

⁴⁰⁷ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, XIII, 153, m. 330.

⁴⁰⁸ Kureşî, *a.g.e.*, III, 620, m. 1836.

⁴⁰⁹ İbni Kesir, *a.g.e.*, XVII, 7.

⁴¹⁰ Kureşî, *a.g.e.*, III, 620, m. 1836.

Es-Seyyid Ebi'l-Hasan el-Alevî'nin 588 (1192-1193) yılındaki vefatının ardından, Camiü's-Sultan'da tedris vazifesi üstlenmiş⁴¹¹ ve Meşhed-i Ebû Hanîfe'de müderris naipliğini yapmıştır.⁴¹² Yusuf el-Lamğânî 606 senesi Cemâziyelevvel'in 19'u Cuma gecesi Bağdat'ta vefat etti (19 Kasım 1209). Meşhed-i Ebû Hanîfe'de babasının yanına defnedildi.⁴¹³

1.3.12. Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şücâ' (539-609/1145-1213)

539 (1144) senesi Zilkâde ayında, Bağdat'ın Bâbu't-Tâk Mahallesi'nde dünyaya geldi.⁴¹⁴ Ebü'l-Ferec, henüz küçük yaşlarda, bir fıkıh âlimi olan babasından dersler almaya başladı. Fıkıh ve hadis ilimlerinde zamanının âlimleri arasında yer bulana kadar ilerledi. Nitekim Bağdat Hanefileri arasında saygın bir yere sahip oldu. Hadis dersleri verdi. Meşhed-i Ebû Hanîfe'de fıkıh dersleri okuttu, Hanefî Mezhebi üzere fetvalar verdi. Meşhed-i Ebû Hanîfe'deki dersleri 600 (1203) senesinin başlarında verdiği bilinmektedir.⁴¹⁵ İbnü'd-Dübeysî'nin verdiği bilgiye göre Ebü'l-Ferec, 14 Zikâde 604 tarihinde siyah bir hil'atle ödüllendirilip, açılış dersini vermekle Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin müderrisliğine getirilmişti (31 Mayıs 1208). O sırada meşhed müderrisliğini elinde bulunduran Ziyâuddin Ahmed et-Türkistânî, burada haftanın iki günü ders veriyor, kalan günlerde ise naibi olarak atadığı Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şücâ derslere devam ediyordu.⁴¹⁶ Bu kaynaktaki bilgiden hareketle, Ebü'l-Ferec Abdurrahman'ın Meşhed-i Ebû Hanîfe'ye atanma tarihinin 14 Zikâde 604 olduğu ortaya çıkmaktadır (31 Mayıs 1208). Dolayısıyla Ebü'l-Ferec ömrünün sonuna kadar Meşhed-i Ebû Hanîfe'de Ziyâuddin Ahmed et-Türkistânî'nin naibi vasfıyla görev yapmıştır.

Ebü'l-Fazl Muhammed b. Nâsır es-Selâmî ve Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Nâka el-Kûfi ve başkalarından hadis dinledi. İbnü'l-Fuvatî ve İbnü'd-Dübeysî de,

---

⁴¹¹ Münzirî, *a.g.e.*, II, 180.

⁴¹² Kureşî, *a.g.e.*, III, 620, m. 1836.

⁴¹³ İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, thk. Mustafa Cevâd, IX Bağdat 1934, 295.

⁴¹⁴ Münzirî, *a.g.e.*, II, 256, m. 1257; Temîmî, *a.g.e.*, IV, 286, m. 1165. (Vefat tarihi hatalı olarak 16 Şaban 609 olarak geçmektedir.)

⁴¹⁵ Kureşî, *a.g.e.*, II, 379, m. 772.

⁴¹⁶ İbnü'd-Dübeysi, *a.g.e.*, II, 395, m. 876.

müderresin biyografisini naklederlerken, kendisinden hadis dersi aldıklarını ifade etmektedirler.⁴¹⁷

Birçok talebe yetiştirdi. Münazara ilminde zamanının yetkin âlimleri arasındaydı. Ebü'l-Ferec Abdurrahman 609 senesi Şaban ayının 26'sı Pazartesi günü Bağdat'ta vefat etti (21 Ocak 1213).⁴¹⁸ Salı günü kalabalık bir cenaze töreniyle Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin hemen yanındaki Hayzurân Kabristanı'na defnedildi.⁴¹⁹

1.3.13. Ziyau'd-Dîn et-Türkistânî (v. 610/1213)

Tam adı, Ziyau'd-Dîn Ebü'l-Fazl Ahmed b. Me'ûd b. Ali et-Türkistânî'dir. Türkistânî'nin doğum yeri ve tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Fakat nisbesine bakarak onun Türkistan'dan gelerek Bağdat'a yerleştiği anlaşılıyor. Nitekim bazı kaynaklar onun hayatını, Bağdat'a geldi ve buraya yerleşti şeklinde kaydetmektedir.⁴²⁰ Bağdat'ta önce vezir Nâsır b. Mehdiyyi'l-Alevî'nin hizmetine girdi. Divanü'l-Mezâlim'de Nâsır b. Mehdî'ye vekâlet etti. Bunun yanında elçilik vazifeleri de yürütüyordu. Bu amaçla elçi olarak çeşitli beldelere gitmiştir.⁴²¹ 604 (1208) yılında Nâsır b. Mehdî, vezirlikten azledilince, Türkistânî de aynı yıl 14 Zilkâde Salı günü Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin müderresliğine getirildi. Fıkıh ve münazara ilimlerinde devrinin önde gelen bilginlerinden olan Türkistânî, Irak bölgesi Hanefîlerinin de reisliğini de üstlenmişti. Siyah bir hil'at ve tarha ile şerefendirilen Türkistânî, üzerindeki hil'atle Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ilk dersini vermiştir (31 Mayıs 1208).⁴²² Yapacağı hizmetin karşılığı olarak aylık 10 dinar maaş ve 30 kafız⁴²³ buğday tayin edilmiştir.

⁴¹⁷ İbnü'd-Dübeysî, *a.g.e.*, IV, 29, m. 1804; İbnü'l-Fuvatî, *Telhisu Mecma'i'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Mustafa Cevâd, IV/I, Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, Dımaşk 1962, 197, m. 244.

⁴¹⁸ Münzirî, *a.g.e.*, II, 256, m. 1257.

⁴¹⁹ İbnü'l-Fuvatî, *Mecmaü'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed Kazım, I, 218, m. 254.

⁴²⁰ Temîmî, *a.g.e.*, II, 106, m. 389.

⁴²¹ Kureşî, *a.g.e.*, I, 331, m. 256.

⁴²² Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Muhammed Yûsuf Necm, VIII, 178, m. 3200.

⁴²³ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, 285. (144 zirâ miktarı bir yer, bir ceribin onda biri yani 360/3600 zirâ kare.); Cengiz Kallek, "Kafız", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, 155. (Kafız, eski bir hacim ve alan ölçüsü.)

Mahzenü'l-Ma'mûr (Beytü'l-Mâl) kâtibi, Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Cemil'in kaleme aldığı tevki belgesi kısaca, müderrisin vasıfları, meziyetleri, medresede uygulaması gereken kuralları, vakıflarının bakımı ve yönetimi, medreseye bağlı kurumların tümünün idâresinin ve sorumluluğunun kendisine ait olduğu gibi hususları ihtiva etmektedir. Ziyâuddîn et-Türkistânî'nin bu mansaba atanmasına ilişkin atama belgesinin bir nüshası, İbnü's-Sâî tarafından Câmiü'l-Muhtasar adlı eserde kaydedilmiştir.⁴²⁴ Müderris ve vakıf nazırlığı kadrolarına atamalarla ilgili zamanımıza ulaşan nadir belgelerden olması bakımından büyük önem arzeden bu tevkî belgesi, ayrıca ele alınacaktır.

Bağdat'ta birçok fakih kendisinden ders almıştır. Meşhed-i Ebû Hanîfe'de haftanın iki günü kendisi ders veriyor, kalan günlerde ise, kendisine naip olarak atadığı Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şücâ' devam ediyordu.⁴²⁵ Birçok kaynak, hadis ilminin onun ihtisas sahası olmadığını, fakat halife Nâsır Li-Dînilâh'ın kendisine verdiği bir hadis icazeti marifetiyle, Câmiü'l-Kasri'ş-Şerif'te Cuma günleri Hanefî halkalarına hadis rivayet ettiğini bildirmektedir.⁴²⁶ Ziyâuddin et-Türkistânî 610 (1213-1214) yılına kadar Câmiü'l-Kasr'da hadis halkasına devam etti.

İlk defa halife Nâsır Li-Dînilah tarafından her bir mezhebin en büyüğüne verilen bu hadis icazet belgesinin üzerinde halifenin kendi el yazısıyla, "Sahih icazet şartı üzere talep ettikleri izni kendilerine verdim. Bunu Mü'minlerin emiri el-Abdü'l-Fakîr ila'l-Lâhi Teâlâ Ebü'l-Abbas Ahmed yazdı." ibaresi yer almaktaydı.⁴²⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre, halife Nâsır, 607 (1210-1211) senesinde dört mezhepten yetkin din adamlarına hadis icazeti vermiştir. Sıbt, halifenin icazet verdiği bu kişilerin isimlerinin, Dımaşk Eşrefiye Dâru'l-Hadîsi'nin mevkûfâtından olan Rûhu'l-Ârifin adlı eserde kayıtlı olduğunu bildirir. Ayrıca bu icazetin verildiği dört âlimin de ismini sayar. Buna göre, Şafii ashabının icazeti Ziyaüddin Abdulvahhab b. Ali es-Sufi'ye⁴²⁸, Hanefî ashabının icazeti Ziyaüddin Ahmed b. Mes'ûd et-Türkistânî'ye,

⁴²⁴ İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, thk. Mustafa Cevâd, IX, Bağdat 1934, 235.

⁴²⁵ İbnü'd-Dübeysî, *a.g.e.*, II, 395, m. 876.

⁴²⁶ İbnü'd-Dübeysî, *a.g.e.*, II, 395, m. 876; Kureşî, *a.g.e.*, I, 331, m. 256.

⁴²⁷ Ebû Şâme el-Makdîsî ed-Dımaşkî, *Terâcimu Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi'* (*Zeyl Ale'-r-Ravzateyn*), 2. bs., Dâru'l-Cil, Beyrut 1974, 69.

⁴²⁸ Ebû Şâme, *a.g.e.*, 69. (Ziyâü'd-Dîn Abdülvahhab b. Sükeyne şeklinde geçmektedir.)

Hanbelî ashabının icazeti Ebû Salih Nasr b. Abdürrezzak İbni's-Şeyh Abdulkadir'e ve Malikî ashabının icazeti ise et-Takiy Ali b. Cabir ez-Zâhid el-Mağribî 'ye verildi.⁴²⁹

Türkistânî, 26 Rebiülâhir 610 Cumartesi günü Bağdat'ta vefat etti (14 Eylül 1213). Cenaze namazı ertesi günü Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde kılınarak, Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin yanında Hayzuran Kabristanı'na defnedildi. İbnü'l-Esîr diğerlerinden farklı olarak, onun Meşhed'e defnedildiğini kaydeder.⁴³⁰

1.3.14. Ebü'l-Kerem el-Bağdâdî (546-621/ 1152-1224)

Tam adı, Ebü'l-Kerem el-Muzaffer b. el-Mübarek b. Ahmed b. Muhammed el-Kâdî el-Bağdâdî'dir. 546 (1152) yılı Zilhicce ayında Bağdat'ta dünyaya geldi. İlmim tahsiline, Hanefilerin büyüklerinden olan babası Ebü's-Saâdât el-Mübârek'ten başladı ve ondan yıllarca fıkıh ve hadis dersleri aldı.⁴³¹ Ebü'l-Vakt Abdülevvel b. İsâ, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülbâkî el-Ensârî ve devrinin diğer şeyhlerinden hadis dersler aldı. Zehebî, İbnü'l-Battî'yi de onun hadis hocaları arasında sayar.⁴³² Fıkıh ve Hadis ilimlerindeki parlak başarısının yanında ince, estetik şiirler de yazabilen şair bir âlimdi.

Fıkıh ve hadis ilimlerinde temayüz etmiş, başarısının bir neticesi olarak da bazı önemli ilmi ve idari vazifeler kendisine tevdi edilmiştir. Bağdat'ın batı yakasında muhtesiplik yapmış⁴³³ ve Rub'u Sûku's-Selâse'de kadılık vazifeleri üstlenmiştir.⁴³⁴ Hisbe vazifesinden azledilince Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin müderrisliğine tayin edilmiştir.⁴³⁵ Bunun dışında Camiü'l-Kasr'da âlimlerin ve fakihlerin katıldığı, kendisine ait bir hadis halkası vardı. Münzirî'ye göre Ebü'l-Kerem, Meşhed-i Ebû Hanîfe'dışında da fıkıh dersleri vermiştir.⁴³⁶

⁴²⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'l-zaman fî tarihi'l-a'yan*, VIII, 1. bs., Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1952, 543, 544.

⁴³⁰ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XVII, 36.

⁴³¹ Kureşî, *a.g.e.*, III, 489, m. 1675.

⁴³² Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, XIII, 683, m. 59.

⁴³³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XVII, 130.

⁴³⁴ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 60.

⁴³⁵ İbnü'd-Dübeysî, *a.g.e.*, V, 55.

⁴³⁶ Münzirî, *a.g.e.*, III, 121, m. 1979.

621 senesi Cemâziyeâhir ayının 5'i sabaha karşı Bağdat'ta vefat etmiştir (24 Haziran 1224). Ertesi günü Şûniziye Kabristanı'na defnedilmiştir.⁴³⁷

1.3.15. Mecdüddin el-Lamğânî (581-648/ 1185-1251)

Tam adı, Mecdüddin Ebü'l-Fazl Abdülmelik b. Abdüsselam b. İsmail el-Lamğânî'dir. 581 (1185) yılında Bağdat Ebû Hanîfe Mahallesinde doğdu. Babasından ve devrinin diğer âlimlerinden din ilimleri tahsil etti. Ahmed b. Ezher es-Sebbâk ve diğerlerinden hadis rivayet etmiştir.⁴³⁸

616 (1219-1220) senesinde Şerefü'd-Din Abdüllatif b. Ali İbni'l-Buhari'nin naipliğine getirildi. Kâdı'l-Kudât İmadüddin Ebî Salih Nasr b. Abdürrezzak İbni's-Şeyh Abdülkadir el-Cîlî'nin yanında şahitlik yaptı. Şahitlik, fıkıh eğitimini başarıyla tamamlayan öğrencilerin elde edebilecekleri bir kadroydu. Makdîsî'nin profesyonel noterlik olarak ifade ettiği bu kadroya atamalar başkadı tarafından yapılırdı. Fakihler söz konusu kadro için başkadıya müracaat eder. O da muhtemelen, bir imtihanla yahut fakihin kişisel başarısını göz önünde bulundurarak istediği kişiyi bu göreve getirirdi. Şahitlerin atamaları genellikle *kabile şehâdetehu*⁴³⁹, *şehide inde'l-kâdi*⁴⁴⁰ veya yalnızca *şehide* kelimeleriyle ifade edilmiştir.

Kendisinden ders alanlar arasında Dimyâtî'de bulunmaktadır. Cevâhir müellifinin naklettiğine göre Dimyâtî, Meşhed-i Ebû Hanîfe'de Mecdüddin el-Lamğânî'den fıkıh ve hadis dersleri almıştır.⁴⁴¹

Aynı anda birden çok kadroyu elinde tutabilmek mümkündü. Böyle durumlarda müderris, kendisi adına bir naib tayin edebilme yetkisine sahipti. Mesela, Mecdüddîn el-

⁴³⁷ Münzirî, *a.g.e.*, III, 121, m. 1979.

⁴³⁸ Ebü'l-Kâsım İzzeddin Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman Hüseyinî, *Sılatü't-Tekmile li-Vefeyati'n-Nekale*, thk . Ebû Yahyâ Abdullah el-Kenderi, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2005, 167; Zehebi, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, XIV, 1. bs., Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 604, m. 533.

⁴³⁹ İbnü's-Sâî, *a.g.e.*, nşr. Mustafa Cevâd, 189.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Füvatî, *Mecmau'l-Âdâb fi Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed el-Kâzım, IV, 459, m. 4215.

⁴⁴¹ Kureşî, *a.g.e.*, II, 473.

Lamğânî 643 (1245-1246) senesinde Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrisliğiyle birlikte Medresetü'l-Muvaffakiyye'nin de müderrisliğine getirildi.⁴⁴²

Emir Ebi'l-Kâsım Abdülaziz İbni'l-Mustansır Billah'a da vekâlet etti.⁴⁴³ 23 Zilhicce 648 Cumartesi günü Bağdat'ta vefat etti (18 Mart 1251). Cenaze namazının ardından Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin hemen yanındaki Hayzuran Kabristanı'na defnedildi.⁴⁴⁴

1.3.16. Akda'l-Kudât Kemâlü'd-Dîn el-Lamğânî (564-649/1168-1251)

Tam adı, Akda'l-Kudât Kemâlü'd-Dîn Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Abdüsselam b. İsmail İbni Abdurrahman b. Abdüsselam b. el-Hasan el-Lamğânî, el-Hanefî el-Bağdâdî'dir. 564 (1248) senesi Muharrem ayında Bağdat'ta dünyaya geldi.⁴⁴⁵ Ebû Hanîfe Mahallesi'nde büyüdü. Babası ve devrinin önde gelen âlimlerinden fıkıh, hadis ve hilaf ilimlerini tahsil etti. Fıkıh, hilaf ve nazar ilimlerini hem okudu hem de başkalarına okutacak kadar maharet kazandı.⁴⁴⁶ Meşhur Lamğânî'ler ailesine mensuptur. Bu aileden birçok fakih, müfessir ve muhaddis gelmiştir.

604 senesi 13 Muharrem Perşembe günü Kâdı'l-Kudât Ebü'l-Kâsım Abdullah b. el-Hüseyn ed-Dâmeğânî'nin yanında şahitliğe (noterlik) başladı (9 Ağustos 1207). Ayrıca Ebü'l-Fadl Muhammed b. el-Hasan İbni'ş-Şinkâtî el-Abbâsî ve Ebû Nasr Ahmed b. Sadaka b. Züheyr onun şahitlik yeterliliğine sahip olduğu hususunda tezkiye etmişlerdir.⁴⁴⁷ Tezkiye işlemi ve belgesi muhtemelen, kadılığın bir alt safhası olan kadı naibliğinin altındaki merteye olan şahitliğin başarıyla tamamlanmış olduğunu ifade eden izindi. *Zekkâhü fülân* olarak geçen kelimenin, fıkıh eğitimini tamamladıktan sonra mahkemelerde şahit olarak işe başlayan fakihlerin, staj mahiyetindeki çalışmalarının başarıyla tamamlanmış olduğunu ifade ediyordu. Arındırma, temize çıkarma ya da sadece çıkarma anlamına gelen fiil bir çeşit terfiyi ifade etmekteydi.

⁴⁴² İbnü'l-Füvatî, *a.g.e.*, IV, 459, m. 4215.

⁴⁴³ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 61.

⁴⁴⁴ Temîmî, *a.g.e.*, III, 1. bs., 393, m. 1324, 1325.

⁴⁴⁵ Kureşî, *a.g.e.*, II, 383, m. 775.

⁴⁴⁶ Nâci Mâruf, *Târîhu Ulemâi'l-Mustansiriyye*, I, 3. bs., Matbaatu'l-Ânî, Bağdat 1975, 88

⁴⁴⁷ İbnü'd-Dübeysî, *a.g.e.*, IV, 36, m.816.

Babasının vefatından sonra Sûku'l-Amîd'deki Zeyrekiyye Medresesi diye bilinen medresenin müderrisliği ve vakıflarının nazırlığı kendisine verildi.⁴⁴⁸ Halîfe Nâsır Li-Dînillâh'ın verdiği icazet belgesiyle, Câmîü'l-Kasri's-Şerif'te⁴⁴⁹ hadis dersleri vermiştir. Daha sonra Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin müderrisliğine atanmıştır.⁴⁵⁰

Kâdı'l-Kudât Mahmud b. Ahmed ez-Zencânî⁴⁵¹, ardından Kâdı'l-Kudât Muhammed b. Yahya b. Fadlân⁴⁵² ondan sonra ise Kâdı'l-Kudât Ebî Salih Nasr İbni Abdükadir el-Cîlî ve Kâdı'l-Kudât Abdurrahman b. Mukbil el-Vâsîti'nin⁴⁵³ yanında kadı ve hâkim naipliği yaptı. İbnü'l-Lamğânî'yi 632 (1234-1235) senesi havadisinde, Musul hâkimi Bedreddîn Lülü'nün kızı ile Devâdârü's-Sağîr olarak da bilinen Mücâhidüddîn Aybek el-Hâs el-Müstansîrî'nin nikâh törenlerinde Kâdı'l-Kudât Ebü'l-Meâlî Abdurrahman b. Mukbil'in iki naibinden biri olarak görmekteyiz. Bu nikâhı 20000 dinar mehir ile Abdurrahman el-Lamğânî kıymıştır. Kâdı'l-Kudâtların birden çok naibleri bulunmaktaydı. Çünkü Abdurrahman b. Abdüsselâm b. el-Lamğânî ve Abdurrahman b. Yahya et-Tikrîti, Kâdı'l-Kudât Ebü'l-Meâlî'nin naibi olarak zikredilmektedirler.⁴⁵⁴

Onların naipliğinin ardından nihayet Bağdat Kâdı'l-Kudâtlığına getirildi. 633 (1236) senesi sonunda İbni Mukbil kadılıktan ve Mustansiriye Medresesi müderrisliğinden azledilince, onun yerine Abdurrahman İbni'l-Lamğânî getirildi.⁴⁵⁵ Yanlışlıkla İbnü'l-Fuvâtî'ye nispet edilen ve hicrî VIII. Asırda yaşamış, adını

---

⁴⁴⁸ Temîmî, *a.g.e.*, IV, 287, m. 1168.

⁴⁴⁹ Nâci Mâruf, *Târîhu Ulemâi'l-Mustansiriyye*, I, 190, dipnot 56 (Bu cami, Sultan Melikşah Muhammed b. Alp Arslan es-Selçûkî'nin Bağdat'ın el-Muharram Mahallesinde yaptırdığı camidir. İnşasıyla bizzat ilgilenmiş, yöneticiliğine Ebû Bekir eş-Şâmî'yi getirmiştir. Kiblesini bir grup rasatçının belirlediği ve inşasının Behrûz el-Hâdim tarafından 524/1129-1130 tarihinde tamamlandığı belirtilmektedir.)

⁴⁵⁰ Kureşî, *a.g.e.*, II, 383, m. 775.

⁴⁵¹ Temîmî, *a.g.e.*, IV, 287, m. 1168. (el-Kâdı Mahmud b. Ahmed ez-Zerencânî şeklinde geçmektedir.)

⁴⁵² Nâci Mâruf, *Târîhu Ulemâi'l-Mustansiriyye*, I, 129. (Tam adı, Muhammed b. Yahyâ b. Ali b. Ebi'l-Fadl İbni Hibbetü'l-Lâh Kâdı'l-Kudât Muhyiddîn Ebû Abdullah İbni'l-Allâme Cemâlüddîn b. Fadlan el-Bağdâdî eş-Şâfî'dir.)

⁴⁵³ Nâci Mâruf, *Târîhu Ulemâi'l-Mustansiriyye*, I, 133.

⁴⁵⁴ ....., *Kitâbü'l-Havâdis*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, İmad Abdüsselam Rauf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1997, 99, 100.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Fuvâtî, *Mecmau'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, IV, 173, m. 3606.

bilmediğimiz bir müellife ait olan *el-Havâdisü'l-Câmia*'da, İbnü'l-Mukbil el-Vâsî'tî'nin azledilişi ve İbnü'l-Lamğânî'nin Kâdî'l-Kudâtlık kadrosuna atanışı ayrıntısıyla ele alınmıştır. Buna göre dîvân hâcibi, Vâsî'tî'ye, Mustansiriye Medresesi'ndeki müderrislik ve kadılık görevinden azledilme kararını şifahen bildirmiş, ayrıca kadılar için tahsis edilmiş olan evden de eşyalarını alıp çıkmasını da emretmiştir.⁴⁵⁶ Abdurrahman İbnü'l-Lamğânî, *Akda'l-Kudât*, tüm zamanların kadısı, lakabıyla şerefendirilmek suretiyle boşalan Bağdat kadılığına getirildi. Kâdî'l-Kudât terkinin değil de, Akdâ'l-Kudât tamlamasının kullanılmış olması, onun sahip olduğu şöhreti yansıtmaktadır. Zira Dimyâtî ondan, doğunun ve batının kadısı şeklinde söz etmektedir.⁴⁵⁷ İbnü'l-Lamğânî bu kadroyu vefat ettiği tarihe kadar elinde tutmuştur.⁴⁵⁸

23 Safer 635 Perşembe günü İbni'l-Ensârî el-Halebî'nin görevinden ayrılarak kendi beldesine dönmesiyle boşalan Mustansiriye Medresesi'ndeki Hanefî kürsüsünün müderrisliği de kendisine verildi (15 Ekim 1237). Böylece, Ömer b. Muhammed el-Ferğânî ki Mustansiriye Medresesi'nin ilk müderrisidir ve İbnü'l-Ensârî el-Halebî'den sonra Mustansiriye Medresesi'ndeki Hanefî kürsüsünün üçüncü müderrisi Abdurrahman İbni'l-Lamğânî olmuştur.⁴⁵⁹ İbnü'l-Ensârî el-Halebî'nin bu kadrodaki hizmet süresi 21 aydır.⁴⁶⁰

Kadıl Kudâtlar yerel kadılıklara yaptıkları atamanın yanında, diğer dinlere ait dînî liderliklere atamaları da uhdelerinde bulunduruyordu. Nitekim Akda'l-Kudât Abdurrahman İbnü'l-Lamğânî 646 (1248-1249) yılında Yahûdîlerin önderliğine Danyâl b. Samuel b. Ebi'r-Rabî'i atamıştır. Vezir Müeyyidüddîn Muhammed İbni'l-Alkamî, Danyâl b. Samuel'i Kâdî'l-Kudât'a göndermişti. İbnü'l-Lamğânî de onu huzurunda oturup, atama şartlarını kendisine şu şekilde hatırlatmıştır. “Seni, dinlerinin sınırlarını onlara bildirmen, şeriatlerinde emredilenle onlara emretmen ve yine şeriatlerinin nehyettiği şeylerden onları nehyetmen, aralarındaki anlaşmazlık ve husumetleri şeriatlerinin mucibince halletmen için, Şeriat-i Muhammediye ile nesh edilmiş olan,

---

⁴⁵⁶ ....., *Kitâbü'l-Havâdis*, 113.

⁴⁵⁷ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII, 250, m. 161.

⁴⁵⁸ İsmail b. el-Abbas el-Gassani Melikü'l-Eşref, *el-Ascedü'l-Mesbuk ve'l-Cevherü'l-Mahkûk fî Tabakati'l-Hulefa*, thk. Şakir Mahmûd Abdülmün'im, II, Dârü't-Türâsi'l-İslâmî, Beyrut 1975, 584-585.

⁴⁵⁹ Kureşî, *a.g.e.*, II, 382, m. 775.

⁴⁶⁰ ....., *Kitâbü'l-Havâdis*, 129.

kendi dindaşlarının reisliğine atadım.” Bu görüşmenin ardından ayağa kalkıldı, kadılık dairesinde Danyâl’in bu göreve atandığını gösteren tarha kendisine giydirildi.⁴⁶¹

Müderislerin devlet ricaliyle çeşitli vesilelerle bir araya gelip, edipler ve şairlerin de bulunduğu açık hava toplantıları yaptıkları anlaşılmaktadır. 642 senesi Rebûlevvel ayının 9’unda yine böyle bir toplantı esnasında, bir takım müderisler Vezir Müeyyüdüddîn’in yanında oturmaktaydı (15 Ağustos 1244). O sırada bir güvercin Akda’l-Kudât’ın başına kondu ve uzun bir müddet orada kaldı. Bunun üzerine el-Adl Muvaffaküddin İbni Ebi’l-Hadid el-Kâtib irticalen şu anlamda bir şiir söyledi: Peygamber ve arkadaşları için şöyle denir, Onlar Hz. Peygamber bir şey anlatırken, başlarının üzerinde sanki bir kuş varmış gibi dinlerlerdi. Bu manzara şu an, Hanif dîn sahibi ve Allah’ın dînini sevenlerin yardımcısı efendimiz Vezir Müeyyedüddîn’in meclisinde de göründü.⁴⁶²

Akda’l-Kudat Abdurrahman b. Abdüsselam İbni’l-Lamğânî, 649 senesi Receb ayının 11’i Cuma günü Bağdat’ta vefat etti (29 Eylül 1251).⁴⁶³ Aynı gün Cuma namazını müteakiben Câmîü’l-Kasrı’ş-Şerif’te kılınan cenaze namazının ardından, Meşhed-i Ebû Hanîfe yanındaki Hayzurân Kabristanı’na defnedildi.⁴⁶⁴

1.3.17. Abdullah b. Mahmud el-Mevsilî (599-683/1203-1284)

Tam adı, Mecdüddîn Ebü’l-Fazl Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd b. Mahmud İbni Beldecî el-Mevsilî’dir. Mevsilî 29 Şevval 599 Cuma günü Musul’da dünyaya geldi (11 Temmuz 1203). Aile bakımından köklü bir ilmi bir geleneğe sahipti. Başlangıç ilimlerini, kendisi de büyük bir Hanefî âlim olan babası Ebü’s-Senâ Mahmud’dan (v. 623/1226) okudu. Kardeşleri Abdüddâim, Abdülkerîm ve Abdülazîz’in herbiri zamanının âlimlerindendi. Abdüddâim (v. 680/1281-1282) Musul’da hadis ilmi tahsil etmiş, ardından Dımaşk’a giderek buradan Husayrî’den fıkıh dersi almış fakih, müderis

⁴⁶¹ ....., *Kitâbü'l-Havâdis*, 270.

⁴⁶² ....., *Kitâbü'l-Havâdis*, 226.

⁴⁶³ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII, 250, m. 161.

⁴⁶⁴ Kureşî, *a.g.e.*, II, 382, m. 775.

ve müfti birisiydi.⁴⁶⁵ Bunlardan Abdülkerîm ve Abdülazîz fakihti ve Musul'da müderrislik yapıyorlardı.⁴⁶⁶ Cevâhir müellifinin kaydına göre Abdülkerim, Meşhed-i Ebû Hanîfe'de babasının ardında müderrislik yapmış fakih, farazî (miras hukukçusu) ve müfessir bir zât idi.⁴⁶⁷ Kaynaklarda daha çok Beldecî veya Büldecî şeklinde geçen nisbenin, Mevsilî'nin dedelerinden birisinin icazet belgesinde Belûcî şeklinde geçtiği, bu itibarla Belûcistan asıllı olma ihtimalinin bulunduğu ileri sürülmüştür.⁴⁶⁸

Musul'daki Medresetü's-Saymeriyye'de, eş-Şeyh Ömer b. Muhammed b. Taberzed ve Mismar b. Ömer İbni'l-Uveys en-Neyyâr'dan hadis dinledi.⁴⁶⁹ Kitâbu Nehcü'l-Belâğa'yı Musul nakibi Kemâlüddin Haydar b. Muhammed b. Zeyd'den (v. 633/1235-1236) dinledi.⁴⁷⁰ Dimaşk'a giderek burada Şeyh Cemâlüddîn el-Husayrî'den hadis dinledi.⁴⁷¹ Mevsilî, 660 (1261-1262) yılında Bağdat'a giderek Bağdat'ın meşhur bilgin ve sûfilerinden dersler aldı. Bağdat'ta Şeyh Ebü'l-Ferec Muhammed b. Abdurrahman b. Ebi'l-İzz el-Vâsıtî ve Ebü'l-Hasan İbni Ruzbe'den Sahih-i Buharî'yi dinlemiştir. Bunlardan başka, Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî, Ebü'n-Nücâ Abdullah b. Ömer İbni'l-Lefî, Nasr b. Abdürrezzak el-Cîlî, Osman İbn İbrahim es-Sibtî gibi devrin önde gelen âlimlerinden dersler almıştır.⁴⁷² Horasan ehli birçok âlimden icazet almıştır. Bunlar; El-Müeyyid b. Muhammed et-Tûsî, Ebû Bekr el-Kâsım b. Abdullah el-Ferâvî İbni's-Saffâr, Abdürrahim İbni Ebî Sa'd Abdülkerim İbni's-Sem'ânî'dir. Ayrıca kendisine icazet verenler arasında Abdülaziz İbni'l-Ahdar ve Abdülvehhâb b. Sükeyne, Zeyneb eş-Şa'riyye⁴⁷³ gibi şahsiyetler de bulunmaktadır.⁴⁷⁴

---

⁴⁶⁵ Muhammed Adülhay el-Leknevî, *El-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, 1. bs., 180, m. 226; İbn Tagriberdî, *Delilü's-Saif ale'l-Menheli's-Saif*, thk. Fehim Muhammed Şeltut, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1980, I, 396, m. 1362.

⁴⁶⁶ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 64.

⁴⁶⁷ Kureşî, *a.g.e.*, II, 453, m. 849.

⁴⁶⁸ Davut Yaylalı, "Mevsilî, Abdullah b. Mahmud", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 487.

⁴⁶⁹ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, LI, 2. bs., Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1990, 145, m. 183.

⁴⁷⁰ Nâci Ma'rûf, *Târîhu Ulemai'l-Mustansiriyye*, Dârü's-Şaab, II, 3. bs., Kahire 1976, 436.

⁴⁷¹ Muhammed Adülhay el-Leknevî el-Hindî, *a.g.e.*, 180, m. 226.

⁴⁷² Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 63.

⁴⁷³ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, LI, 145, m. 183.

⁴⁷⁴ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 63.

Mevsilî, Kûfe kadılığından azledildikten sonra Bağdat'a yerleşip ömrünün sonuna kadar Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders verme, eser telifi ve fetva işleriyle uğraşmıştır. Fıkıh ve usûl ve hilaf ilimlerinde devrinin otoriteleri arasında yer alan Mevsilî, bu alandaki şöhretine henüz genç bir yaşta ulaşmıştır. Hanefî Mezhebi'ndeki zayıf görüşleri diğerlerinden ayırt edebilecek kudrette mezhepte bilgi sahibi olduğundan Ashabu't-temyîz'den kabul edilmiştir.⁴⁷⁵ Muhtelif mezheplerden birçok talebeler kendisinden ders almış. Onun şöhretini duyup kendisinden ders almak için Bağdat'a gelen birçok talebesi olmuştur. Mevsilî'nin talebeleri arasında, Ebû'l-Alâ Mahmud el-Farazî ve Ebû Muhammed Abdülmümin ed-Dimyâtî'de bulunmaktadır.⁴⁷⁶

673 (1274-1275) yılında Kâdî'l-Kudât İzzüddin ez-Zencânî'nin yanında şahitlik yaptı. Ardından Kûfe kadılığına getirildi. Buradaki görevinden azledilince Bağdat'a döndü. Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin müderrisliği kendisine verildi. Vefatına kadar bu görevde kaldı.⁴⁷⁷

Abdullah b. Mahmud el-Mevsilî, 683 senesi Muharrem ayının 19'u Cumayı Cumartesiye bağlayan gece Bağdat'ta vefat etmiştir (7 Nisan 1284). Vefat ettiği güne kadar Meşhed-i Ebû Hanîfe'deki müderrislik ve müftülük görevine devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁸ Cenaze namazı Câmîü'l-Kasr'da, Mustansiriye Medresesi'nde, Sûku's-Sultân kapısının dışında ve Meşhed-i Ebû Hanîfe'de kılındı. Naaşı, kılınan namazın ardından, İmam Ebû Hanîfe'nin hemen yanına kubbe altına defnedildi.⁴⁷⁹

El-Muhâr ve el-İhtiyar: Mevsilî Hanefî fikhında birçok kıymetli eser vermiş büyük bir fakihdir. *El-Muhtâr li'l-Fetavâ* adını verdiği eserine yine kendisi *el-İhtiyâr* adını verdiği bir şerh kaleme alır. Şerhin mukaddimesinde Mevsilî, henüz genç yaşlarında iken kaleme aldığı İmâm Ebû Hanîfe'nin kavillerini topladığı *el-Muhtâr* adlı eserinin elden ele dolaşması ve şöhret bulmasıyla kendisinden bir şerh yazması istendiğini anlatır. Bunun üzerine meselelerin illetlerine ve manalarına işaret eden, kendisine ihtiyaç duyulan ayrıntıların ve nakillerin kaynağını gösteren, bir şerh kaleme

⁴⁷⁵ Davut Yaylalı, "Mevsilî, Abdullah b. Mahmud", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 487.

⁴⁷⁶ Kureşî, *a.g.e.*, II, 349, m. 738.

⁴⁷⁷ Temimî, *a.g.e.*, IV, 239, m. 1104.

⁴⁷⁸ İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, 114, m. 128.

⁴⁷⁹ Nâci Ma'rûf, *Târîhu Ulemai'l-Mustansiriyye*, II, 436.

alır.⁴⁸⁰ Mütעהhirun ulemanın Hanefî mezhebi'nin dört temel metninden biri kabul ettiği *el-İhtiyâr li-Ta'lîli'l-Muhtâr* adlı eser böylece ortaya çıkmış oldu.⁴⁸¹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali ed-Dımaşkî, (v. 782/1380-1381) el-Muhtâr'ı *et-Tahrîr* adıyla ihtisar etmiş. Bir de şerh yazmak istemiş fakat bunu çalışmasını tamamlayamamıştır. Cemâl Ebû İshak İbrahim b. Ahmed el-Mevsilî el-Hanefî ise bu eseri *Tevcîhu'l-Muhtâr* adıyla şerhetmiştir. Katip Çelebi'nin verdiği bilgiye göre eser üzerine şerh yazan diğer âlimler şunlardır: Ebü'l-Kâsım el-Karahisârî er-Rûmî, Muhammed İbni İlyas, Muhammed b. İbrahim b. Ahmed el-Med'uv, ez-Zeyleî, İbnü Emîri'l-Hâc Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî (v. 879/1474-1475), Şeyhü'l-İslâm Şemseddin eş-Şibrîsî el-Hanefî "Muhammed b. el-Hasan b. Ali eş-Şâzelî" (v. 847/1443-1444), Kâsım b. Kutluboğa el-Hanefî (v. 879/1474-1475). Bu sonuncusu şerh çalışmasının dışında el-İhtiyâr'da geçen hadisleri *et-Ta'rîf ve'l-İhbâr bi-Tahrîci Ehâdîsi'l-İhtiyâr* adlı eseriyle tahriç etmiştir.⁴⁸² Tâcüddîn Ebû Abdullah Abdullah b. Ali el-Buhârî (v. 799/1396-1397) ise eseri nazma çekmiştir. Zeynü'd-Dîn Ebû Muhammed Abdurrahman İbni Ebî Bekr el-Aynî el-Hanefî (v. 893/1487-1488) de eserin ferâiz bahsini şerhetmiştir.⁴⁸³ Eserin Türkçe'ye çevirisi ise *el-İhtiyâr: İmam-ı A'zamın İçtihad ve Görüşleri* adıyla Celal Yeniçeri tarafından yapılmıştır.⁴⁸⁴

Bu iki temel eserinden başka, *Mes'eletü Gaslü'r-Ricleyn*, *Mes'eletü Cevâzi Kırâati'l-Kur'ân İnde'l-Kabr*⁴⁸⁵, *Kitâbu'l-Müştemil alâ Mesâili'l-Muhtasar*⁴⁸⁶, *Şerhu Câmii'l-Kebir li'ş-Şeybânî* ve *Kitâbü'l-Fevâid* gibi önemli çalışmaları da bilinmektedir.⁴⁸⁷

---

⁴⁸⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, thk. Şerafettin Yaltkaya, Rifat Bilge, II, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, 1622.

⁴⁸¹ Leknevî el-Hindî, *a.g.e.*, 180, m. 226.

⁴⁸² Davut Yaylalı, "Mevsilî, Abdullah b. Mahmud", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 487.

⁴⁸³ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1623.

⁴⁸⁴ Mevsilî, *el-İhtiyâr : İmam-ı Âzamin içtihad ve görüşleri*, trc. Celal Yeniçeri, İstanbul 1993, Emin Yayınları.

⁴⁸⁵ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 64.

⁴⁸⁶ İbni Kutluboğa, *a.g.e.*, 114, m. 128.

⁴⁸⁷ Davut Yaylalı, "Mevsilî, Abdullah b. Mahmud", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, 487.

1.3.18. Hüsâmüddin es-Siğnâkî (v. 714/1314)

Tam adı, Hüsâmüddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc b. Ali es-Siğnâkî'dir. Fakih, cedelci, nahivci âlim. İsmi hakkında kaynaklar ihtilaf etmektedir. Siğnâkî'nin ismi çoğu kaynakta el-Hüseyin olarak geçmekte, fakat Hüseyin daha doğru ve isabetli görülmektedir. Doğum tarihi ve yeri hakkında kaynaklar sükût etmekle birlikte, nisbesinin Seyhun nehri kıyısındaki Siğnâk'ı işaret etmesine bakarak, onun bu şehirle en azından bir bağlantısının olduğu anlaşılır. Siğnâk kelimesi Dîvân-ı Lügâti't-Türk'te Sügnâk imlasıyla geçer.⁴⁸⁸ Ortaçağ şehir tarihçilerinin ifadelerine göre Siğnâk, Türkistan'daki büyük İslâm şehirlerindendi. Önceden Kazakistan'a bağlı iken günümüzde Özbekistan'a bağlı Otrar'ın 24 mil kuzeyinde bulunan bir Kıpçak kasabasıdır. VII/XII. asrın başlarında Moğollar tarafından tahrip edilmiştir.⁴⁸⁹

Siğnâkî'nin doğum tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Siğnâkî üzerine yapılan araştırmalarda onun doğumu, ders aldığı hocaları, okuttuğu talebeleri ve diğer ipuçları bir araya getirilerek, VII/XII. asrın ikinci yarısının başlarına tarihlenir. Yine bilinmeyen bir tarihte Siğnâk'tan çıkarak Şam'a gelmiş ve burada ilim tahsiline başlamıştır.⁴⁹⁰ Çok genç bir yaşta fetva verme yetkisini elde etmişti.⁴⁹¹

Hafzüddîn Muhammed b. Muhammed b. Nasr el-Buhârî, Celaledin el-Ma'ser, Hâfızüddîn Abdullah İbni Ahmed b. Mahmud en-Nesefî ve *el-Menâr, el-Mustasfâ fî Şerhi'l-Manzûme, Şerhu'n-Nâfi'* gibi eserleri olan fakih, usûlcü ve mütekkelim Fahrüddîn Muhammed b. Muhammed b. İlyâs el-Maymergî'den fıkıh okumuştur. Şöhreti arttı ve çeşitli İslâm beldelerinden davetler aldı ve kendisinden ders almak için çeşitli İslâm beldelerinden talebeler gelmeye başladı. O vakitler âlimlerin merkezi, şairler ve ediplerin rağbet ettiği bir yer olan Bağdat'a gitti. 710 (1310-1311) yılında tekrar Şam'a geldi. Burada bir yıl kaldıktan sonra Haleb Kâdî'l-Kudât'ı Nâsırüddîn Muhammed b. el-Kâdî Kemâlüddîn Ebî Hafs Ömer b. el-Adîm ile görüştü. Burada

⁴⁸⁸ Rahmi Yaran, "Siğnâkî", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 164.

⁴⁸⁹ Hüsâmüddin Hüseyin b. Ali es-Siğnâkî, *el-Kâfi Şerhi'l-Bezdevî*, thk. Fahrüddin Seyyid Muhammed Kânit, I, 1. bs., Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2001, 57

⁴⁹⁰ Hüsâmüddin es-Siğnâkî, *a.g.e.*, I, 58.

⁴⁹¹ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 64.

Hidâye üzerine yazdığı şerhten başı ve sonunu kendi el yazısıyla kaleme aldığı ve 711 (1311) senesi Receb ayının başında ikmal ettiği bir nüsha daha yazdı.⁴⁹²

Bağdat'ta Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders veren Siğnâkî'nin bu göreve atanışı ve görev süresi hakkında tafsilat bulunmamaktadır. Bağdat dışında Dımaşk, Halep, Kahire, Buhara, Nişâbur'da da ders okuttuğu ve hacca gittiği kaydedilir.⁴⁹³

Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hocendî el-Kâkî⁴⁹⁴, es-Seyyid Celâlüddîn el-Kürlânî⁴⁹⁵, Kâdî'l-Kudât Nâsırüddîn Muhammed b. el-Kâdî Kemâlüddîn Ebi'l-Hafs Ömer b. Adîm, Celâleddin Ahmed b. Mahmud el-Gucduvânî, Şemseddin Abdullah b. Haccâc el-Kâşgarî ve İbnü'l-Fasîh onun talebelerindedir.

Siğnâkî'nin vefat yeri ve tarihi hakkında da ihtilaf bulunmaktadır. Vefat tarihi olarak 710⁴⁹⁶ 711⁴⁹⁷, 714⁴⁹⁸ yılları, vefat yeri olarak da Halep ve Merv şehirlerinin adları zikredilmektedir. 710 (1310-1311) yılında hacca giderken Dımaşk'a uğradığını kaydeden Cevâhir müellifinin kaydından da anlaşıldığına göre, Siğnâkî'nin vefat tarihi bu yıl olmamalıdır. 711 (1311) senesinde Halep Kâdî'l-Kudât'ı İbnü'l-Adîm'e icazet verdiğiyle ilgili bilgi de dikkate alınır⁴⁹⁹, vefatının da bu tarihten sonra olması icab eder. Fevâidü'l-Behiyye'de de olduğu gibi, 714 (1314) senesi diğer tarihlere göre daha kuvvetli bir ihtimaldir. Şu halde Siğnâkî, 714 (1314) senesi Receb ayında Halep'te vefat etti.

---

⁴⁹² Hüsâmüddin es-Siğnâkî, *a.g.e.*, I, 60.

⁴⁹³ Rahmi Yaran, "Siğnâkî", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 164.

⁴⁹⁴ Leknevî, *a.g.e.*, 106, m. 118. (*Mirâcü'd-Dirâye Şerhu'l-Hidâye* adlı eserin müellifidir.); Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftahü's-Saade ve Misbahü's-Siyade fî Mevzuati'l-Ulûm*, thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvehhab Ebü'n-Nur, II, Dârü'l-Kütübü'l-Hadise, Kahire 1968, 268.

⁴⁹⁵ Leknevî, *a.g.e.*, 106, m. 118. (*el-Kâfiye* adlı eserin müellifidir.)

⁴⁹⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 112, 484; II, 1775, 1929, 2032.

⁴⁹⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 403; II, 1849

⁴⁹⁸ Leknevî, *a.g.e.*, 107, m. 118.

⁴⁹⁹ İbni Kutluboğa, *a.g.e.*, 90, m. 98.

El-Vâfi fî Usûli'l-Fıkh: Hüsâmüddîn Ahsîkesî'nin el-Muhtasar olarak da bilinen *el-Müntehab fî Usûli'l-Mezheb* adlı eserine Siğnâkî'nin yazdığı şerhtir. Ahsîkesî'nin bu eseri Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin *Kenzü'l-Vüsûl*'ünün ihtisarıdır.⁵⁰⁰

El-Kâfi Şerhu'l-Pezdevî: Fahrü'l-İslâm Ebi'l-Usr el-Pezdevî'nin "*Usûlü'l-Fıkh*" adlı eserine Siğnâkî tarafından yazılan şerhtir.⁵⁰¹ Eserin müellif nüshasının sonunda, telifin 704 (1304) senesi Cemâziyelevvel ayının sonlarında tamamladığı kaydedilmiştir.⁵⁰²

En-Nihâye fî Şerhi'l-Hidâye: Siğnâkî'nin, Şeyhu'l-İslâm Bürhânüddin Ali İbni Ebî Bekr el-Merğînânî el-Hanefî'nin (v. 593/1196) meşhur eseri el-Hidâye üzerine yaptığı şerhidir. Eserini 700 (1300) senesi Rebiulevvel ayının sonlarına doğru tamamlamıştır.⁵⁰³ Es-Suyûtî'nin "*Tabakâtü'n-Nühât*"taki kaydına göre O, bu eseri ilk şerheden kişidir. Fakat ilk Hidâye şerhinin Hamîduddîn Alî ed-Darîr (v. 667/1268-1269) tarafından el-Fevâid adıyla yapıldığı da söylenmektedir.⁵⁰⁴ Bu şerhi Cemalüddin Mahmud İbni Ahmed İbni's-Serrâc el-Konevî (v. 770/1368-1369) bir ciltte muhtasar etmiş ve "*Hülâsatü'n-Nihâye fî Fevâidi'l-Hidâye*" diye adlandırmıştır.⁵⁰⁵

et-Tesdid Şerhu't-Temhîd fî Kavâidi't-Tevhîd: Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî el-Hanefî'nin (v. 508/1114-1115) telifatından olan, *et-Temhîd li-Kavâidi't-Tevhîd* adlı eser üzerine Siğnâkî tarafından yazılan şerhtir.⁵⁰⁶ *Cevâhir* müellifi bu eseri gördüğünü, kendisinde bir nüshasının bulunduğunu ve oldukça büyük bir eser oldundan söz eder.

el-Muvassâl: Allâme Cârullah Ebi'l-Kâsım Mahmud İbni Ömer ez-Zemahşerî el-Harezmî'nin (v. 538/1143-1144) *el-Mufassal* adlı nahiv (gramer) eserinin Siğnâkî

⁵⁰⁰ Rahmi Yaran, "Siğnâkî", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 165.

⁵⁰¹ Hüsâmüddîn es-Siğnâkî, *el-Kâfi Şerhu'l-Bezdevî*, thk. Fahrüddîn Muhammed Kânit, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2001. (Medine İslâm Üniversitesi'nde Fahreddin Seyyid Muhammed Kânit tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiş ve ilk baskısı 2001 yılında Riyad'da beş cilt halinde neşredilmiştir.)

⁵⁰² Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 112.

⁵⁰³ Kureşî, *a.g.e.*, II, 114, m. 507.

⁵⁰⁴ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkh Âlimleri*, TDV Yayınları, 1. bs., Ankara 2006, 76.

⁵⁰⁵ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 2031, 2032.

⁵⁰⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 484.

tarafından yapılan şerhidir. *El-İklîd* ve *Muktebis* adlı iki tane *el-Mufasssal* şerhinin Siğnâkî tarafından cem edilmiş şeklidir.⁵⁰⁷

en-Necâhu't-Tâlî Tilveti'l-Merâh: Keşfü'z-Zünûn'da *en-Necâh fi't-Tasrîf* ismiyle geçmektedir.⁵⁰⁸ Sarf konusunda olup biri Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi, numara 3082'de, diğeri İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, numara 143'te kayıtlı iki nüshasının bulunduğu bilinmektedir.⁵⁰⁹

Temîmî'nin, kaynağını belirtmeden verdiği bilgiye göre, Siğnâkî'nin *Şerhu Muhtasaru't-Tahâvî* adını verdiği bir eseri daha bulunmaktadır.⁵¹⁰ Tarikat şeyhleri ve onların şeriate muhalif hareketleri olmak üzere iki kısımdan oluşan *Dâmiğatü'l-Mübtediîn ve Nâsiratü'l-Mühdedîn* adındaki muhtasar da Siğnâkî'ye nispet edilmekteyse de, bu doğru değildir. Zira eserin musannifi Hüsâmüddîn Hasan b. Şeref et-Tebrîzî 790 (1388-1389) yılında vefat etmiştir.⁵¹¹ Siğnâkî'nin *el-Kâfi* adındaki şerhinin tahkikini yapan Fahrüddîn Seyyid Muhammed Kânit, çalışmasının girişinde bu eseri Siğnâkî'nin telifatından saymıştır. Hâlbuki kitabın müellifinin ismi dışında vefat tarihleri de tutarsızdır. *Keşfü'l-Avâr li-Ehli'l-Bevâr* adındaki eser de Siğnâkî'ye nispet edilmektedir.⁵¹²

1.3.19. İbnü's-Sebbâk el-Bağdâdî (661-750/1263-1349)

Tam adı, İbnü's-Sebbâk Tâcüddin Ebü'l-Hasan Ali İbni Kutbuddin Ebi'n-Necîb Sancar el-Bağdâdî'dir. 661 (1263) yılı Şaban ayında Bağdat'ta dünyaya geldi.⁵¹³ Çok küçük yaşlarda Kur'ân'ı Kerim'i ezberledi. Daha sonra muhtelif ilimlerde dersler alarak, fıkıh, hadis, edep, hat, kıraat ve usûl gibi sahalarda yetkin, zamanının en bilgin şahsiyetlerinden birisi oldu. Safedî, İbnü's-Sebbâk'm, kendisine "üstâd" lakabı verilen ender kişilerden olduğunu ifade etmiştir.

⁵⁰⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1775.

⁵⁰⁸ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1929.

⁵⁰⁹ Rahmi Yaran, "Siğnâkî", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 166.

⁵¹⁰ Temîmî, *a.g.e.*, III, 150, m. 758.

⁵¹¹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 729.

⁵¹² Hüsâmüddîn es-Siğnâkî, *a.g.e.*, I, 73, 74.

⁵¹³ İbni Kutluboğa el-Hanefî, *a.g.e.*, 152, m. 172.

Sahih-i Buhari'nin yarısıyla⁵¹⁴, İbni Teymiye'nin *Meşâriku'l-Envâr* ve *el-Ahkâm* adlı eserlerini İbnü Ebi'l-Kâsım olarak da bilinen Er-Reşid Muhammed b. Abdullah'tan okudu.⁵¹⁵ İbni Teymiye'nin *el-Müntekâ*'sını da müellifinden okuduğu rivayet edilmektedir.⁵¹⁶ *Dürer* ve *el-Ahkâm* adlı eserleri de müellifinden okuduğu belirtilmektedir.⁵¹⁷ Muhammed b. el-Mübârek el-Mahzûmî⁵¹⁸ ve Safiyyüddin Muhammed b. Abdullah b. İbrahim el-Mâlihânî'den Gazzâlî'nin *İhyâu'l-Ulûm*'unu dinledi. Ed-Dârâmî'nin mûsnedini ise Sittü'l-Mülûk Fatıma binti Ebî Nasr Ali bi Ali İbni Ebi'l-Bedr'den dinledi.

Zahîrû'd-Dîn Muhammed b. Ömer el-Buhârî en-Nevcebâzî ve *Mecmau'l-Bahreyn* sahibi İbnü's-Sââtî Muzafferüddîn Ahmed b. Ali'den fıkıh okudu.⁵¹⁹ Mustansiriyye'de Hanefîlerin muidi eş-Şeyh Şihâbüddin Abdülkerim b. Büldecî ve meşhur ferâiz (miras hukuku) âlimi, Ebi'l-Ala' Mahmud el-Kelâbâzî el-Farazî'den ferâiz okudu. Usûlü'l-Fıkhî İsmetiyye müderrisi Afîfüddin Rabî' İbni Muhammed el-Kûfî'den okudu. Eş-Şeyh Şemsüddin Mahmud b. Ebî Bekr el-Buhârî'den *es-Sirâciyye*'yi okudu.⁵²⁰

İlm-i Edebi Mustansiriyye'de nahiv müderrisi el-Hüseyn b. İbâz'dan aldı. Zemahşeri'nin *el-Mufassal*'ını, İbnü'l-Cini'nin *el-Lüma*'ını, *Elfiyye*'yi, *el-Bidâyetü'l-Manzûme*'yi ve İbnü'l-Hâcib'in usulünü ezberledi.

Emînüddin el-Mübârek b. Abdullah el-Mevsîlî el-Mukriî ve Müntecibüddin el-Hüseyn b. Bâkâ et-Tikrîti'den Kıraat-ı Seb'a'yı öğrendi. Zehebî'nin *Tabakâtu'l-Kurrâ*'sında bahsettiğine göre İbnü's-Sebbâk, Aşere'yi yani okuma şeklini, el-Müntecib Ebî Abdullah b. el-Hasan et-Tehertî el-Mukriî'den tilavet etmiştir.

---

⁵¹⁴ Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, LIII, 1. bs., Beyrut 2000, 494. (Sahih-i Buhârî'yi ihtiyarlığında okuduğunu ifade etmiştir.)

⁵¹⁵ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 65.

⁵¹⁶ Nâci Ma'rûf, *Târîhu Ulemai'l-Mustansiriyye*, I, 3. bs., Dârü's-Şaab, Kahire 1976, 95.

⁵¹⁷ İbni Hacer el-Askalanî, *a.g.e.*, III, 54, m. 118.

⁵¹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, LIII, 494. (Buradaki nisbe Muharrasî şeklindedir.)

⁵¹⁹ İbni Kutluboğa el-Hanefî, *a.g.e.*, 152, 153, m. 172.

⁵²⁰ Nâci Ma'rûf, *Târîhu Ulemai'l-Mustansiriyye*, I, 3. bs., Dârü's-Şaab, Kahire 1976, 94.

Ebü'l-Fadl Muhammed b. Muhammed İbni'd-Debbâb yahut Ebü'l-Fazl İbni'z-Zeyyât⁵²¹, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Merrîh, Ali b. Muhammed b. Ubeydullah el-Hâlidî b. Şerefüddin el-Farazî ona icazet verdi.

Çok güzel hat yazardı. Bu ilmi de yine İbnü's-Sââtî tarikiyle öğrenmiştir.⁵²² Ebü'l-Hayr ez-Zühelî ve el-Müfif el-Matarî ve başkaları ondan ders almıştır.⁵²³

Mustansırıyye'de olduğu gibi Meşhed-i Ebû Hanîfe'de de tedris vazifesi üstlendi. Talebelerinden Hüsâmüddîn el-Ğûrî, Kâdı'l-Kudât olunca, şeyhi İbnü's-Sebbâk öğrencisini tebrik etmek maksadıyla ziyaretine gittiğinde, Kâdı'l-Kudât Hüsâmüddîn hocasını, "Kölelerinizden birini Kâdı'l-Kudât yapan Allah'a şükürler olsun." cümlesiyle tebci etmiştir.⁵²⁴

Safedî, İbnü's-Sebbâk tarafından yazılmış iki küçük cilt şeklinde bir *el-Keşşâf* nüshası gördüğünü, hattının muazzam, eksiksiz ve gayet hoş olduğunu kaydeder.⁵²⁵

Fıkıhta *el-Ercûze*, fûruda ise Şeybânî'nin *Câmü'l-Kebîr*'inin şerhi olan ve ikmal edemediği *Şerhu'l-Câmii'l-Kebîr* eseri vardır.⁵²⁶

Tâcüddin İbnü's-Sebbâk zeki, beliğ ve şöhrat sahibi birisiydi. 750/1349-1350 senesinde Bağdat'ta vefat etti.⁵²⁷

1.3.20. İbnü'l-Fasîh (680-755/1281-1354)

Tam adı, İbnü'l-Fasîh El-İmam Fahrüddin Ebû Tâlib Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Hemedânî el-Kûfî el-Hanefî en-Nahvî'dir. 680 (1281-1282) senesinde Kûfe'de doğdu. Zehebîden nakille *Dürer*'de onun doğum tarihi takdîrî olarak 699 (1300-1301) yılı verilir.⁵²⁸ Doğumu tarihi için 697 (1298-1299) senesi diyenler de vardır. Iraklı Hanefî

⁵²¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, LIII, 494. (Buradaki nisbe İbnü'd-Deyyât şeklindedir.)

⁵²² İbni Kutluboğa el-Hanefî, *a.g.e.*, 153, m. 172.

⁵²³ İbni Hacer el-Askalanî, *a.g.e.*, III, 54, m. 118.

⁵²⁴ İbni Hacer el-Askalanî, *a.g.e.*, III, 54, m. 118.

⁵²⁵ Nâci Ma'rûf, *Târihu Ulemai'l-Mustansırıyye*, I, 3. bs., Dârü's-Şaab, Kahire 1976, 95.

⁵²⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 569, 570.

⁵²⁷ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 65.

⁵²⁸ İbn Hacer el-Askalanî, *a.g.e.*, I, 204, m. 528.

fakihlerin meşhurlarındandır. Kûfe’de büyüdü ve ilme burada başladı. Fıkıh, hadis, kıraat, Arap dili ve edebiyatı alanlarında kendisini yetiştirdi. Özellikle Arapça, kıraat ve ferâiz ilimlerinde temayüz etti.⁵²⁹ Şiirde de çok maharetliydi. Teliflerinde de anlaşılacağı üzere, birçok eseri nazma çekmiştir. Ebü’l-Hayr Saîd ez-Zühelî, onun bazı şiirlerini kaydetmiştir. Ayrıca *el-Müntehabü’l-Muhtâr* ve *ed-Düererü’l-Kâmine*’de şiirinden bazı nümûneler bulunmaktadır.⁵³⁰

Abdülmümin b. Abdülhak, İbnü’l-Devâlîbî, Salih b. Abdullah İbni’s-Sabbâğ el-Esedî’den hadis dinledi. Mustansırıye’de hadis şeyhi olan İsmail İbni’t-Tabbâl ona icazet verdi. Ders aldığı hocaları arasında *en-Nihaye* sahibi el-İmam Hüsamüddin es-Sağnâkî de bulunmaktadır. Mustansırıye Medresesi’nde Arapça dersleri okuttu.⁵³¹ Araştırmacı Nâcî Mâruf, İbnü’l-Fasîh’i Mustansırıyenin Hanefî müderrisleri arasında saymak yerine, kaynakların da ifade ettiği gibi, bu medresede Arapça dersleri okutmuş Arapça şeyhi olarak saymıştır.⁵³²

Meşhed-i Ebû Hanîfe’de mudlik ve müderrislik yaptı.⁵³³ Bağdat’ta şöhreti duyulmuş büyük bir âlimdi. Devrinin Bağdat Hanefîlerinin reisliği kendisine verilmiştir.⁵³⁴ 741 (1340-1341) senesinde Dımaşk’a gitti. Burada iftâ ve tedris vazifelerinde bulundu. Hâtûniyye ve Kassâîn Medreselerinde ders okuttu. Reyhâniye Medresesi’nde ise mudlik yaptığı, nâzırlık görevi üstlendiği de bilinmektedir. Şeyh Esîrüddin Ebû Hayyan, İbnü’l-Fasîh Dımaşk’a geldiği vakit onun için bir kaside yazmıştır. Şam’ın, onun gelişiyle şeref bulduğuna ve onun Arap dilindeki üstün maharetine işaret eden bu dizeler, İbnü’l-Fasîh’in henüz Şam’a gelmeden önce de şöhretinin buralarda yayılmış olduğunu göstermektedir.⁵³⁵ Dımaşk Nâibü’s-Saltana’sı Tanboğa kendisine ikramda bulunmuştur.⁵³⁶ İbnü’l-Fasîh’in, 750 (1349-1350) yılında

⁵²⁹ Temîmî, *a.g.e.*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, I, 1. bs., Dâru’r-Rifâî, Riyad 1983, 397, m. 248.

⁵³⁰ Nâcî Ma’rûf, *Târîhu ulemai’l-Mustansırıyye*, II, 3. bs., Dâru’s-Şaab, Kahire 1976, 298.

⁵³¹ Velîd el-Âzamî, *a.g.e.*, 67, 68.

⁵³² Nâcî Ma’rûf, *Târîhu ulemai’l-Mustansırıyye*, I, 85.

⁵³³ Kureşî, *a.g.e.*, I, 204, m. 144.

⁵³⁴ Leknevî, *a.g.e.*, 50

⁵³⁵ İbni. Kutluboğa, *a.g.e.*, 44, m. 43.

⁵³⁶ Temîmî, *a.g.e.*, I, 396, m. 248.

Ebü'l-Mehâzin el-Hüseynî ile hacca gittiği kaydedilir.⁵³⁷

Afifüddin Ebû Muhammed Abdullah İbni'l-Matarî, Abdülvahhab b. Ahmed ve Hibbân ed-Dimaşkî ondan fıkıh dersleri almıştır. İbnü'l-Fasîh 755 senesi, 26 Şaban, Pazartesi günü Dimaşk'ta vefat etmiştir (13 Eylül 1354).⁵³⁸

Müstahsenü't-Tarâik fî Nazmi Kenzi'd-Dekâik: Ebü'l-Berekat Hafizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Neseî'nin, fıkıha dair Kenzü'd-Dekâik adlı eserinin İbnü'l-Fasîh tarafından nazme çekilmiş şeklidir. Çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Süleymâniye Kütüphanesi Lâleli bölümü nr. 001158 ve Adana İl Halk Kütüphanesi nr. 000514'da kayıtlı nüshaları bulunmaktadır. Ayrıca Riyad Üniversitesi ve el-Ezheriyye'de kayıtlı nüshalarının bulunduğu da bilinmektedir.⁵³⁹

Nazmü Menâri'l-Envâr: Ebü'l-Berakât en-Neseî'nin Usûlü fıkıha dair eserinin İbnü'l-Fasîh tarafından nazmedilmiş halidir. Farklı isimlerle kayıtlı nüshaları bulunmaktadır.⁵⁴⁰

Nazmü's-Sirâciyye: Sirâcüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdürreşid es-Secavendî'nin ferâiz iliminde kaleme aldığı, *Ferâizü's-Sirâciyye* adlı eserin, İbnü'l-Fasîh tarafından nazma çekilmiş halidir. Tursunzâde Abdullah Feyzi b. Tursun b. Murad el-Üsküdarî tarafından yapılmış Arapça ve Osmanlıca manzum şerhleri bulunmaktadır.⁵⁴¹

Hallü Rumûzu's-Şâtibiyye: “Manzûmetü Nazîreti's-Şâtibiyye” şeklinde de geçmektedir.⁵⁴² İbnü'l-Fasîh'in Kıraat-i Seb'a üzerine kaleme aldığı manzum bir eserdir. Süleymâniye Kütüphanesi, Laleli numara 00064'te kayıtlı bir nüshası bulunmaktadır.

⁵³⁷ Ahmet Özel, “İbnü'l-Fasîh”, *DİA*, XXI, 43.

⁵³⁸ İbni. Kutluboğa, *a.g.e.*, 44, m. 43.

⁵³⁹ Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kamusu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ*, I, 6. bs., Dâru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1984, 175.

⁵⁴⁰ Süleymâniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 000163'te, “*Şerhu'l-Envâr fî Nazmi Menâri'l-Envâr*”, 135 vr.; Burdur İl Halk Ktp., nr. 000610-14'te “*Nazmu Menâri'l-Envâr*” ismiyle kayıtlı iki nüshası bulunmaktadır.

⁵⁴¹ Bayezid Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 001593'te Osmanlı Türkçesi nüshası, Süleymâniye Ktp. Amcazade Hüseyin, nr. 000264'te kayıtlı Arapça nüshaları bulunmaktadır.

⁵⁴² Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâi'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannafin*, I, Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1951, 111.

Nazmü'n-Nâfi: Ebü'l-Kâsım Nâsırüddin Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî'nin (v. 656/1258-1259) fûrû ilmindeki *en-Nâfi*⁵⁴³ adlı eserinin İbnü'l-Fasîh tarafından nazma çekilmiş halidir.⁵⁴⁴

1.3.21. İtkânî (685-758/1285-1357)

Tam adı, Kıvâmüddîn Lütfullâh Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. el-Amîd Emîr Ğâzî Ebû Hanîfe el-Fârâbî el-İtkânî el-Hanefî'dir. 685 senesi Şevval ayının 19'u Cumartesi gecesine İtkân'da doğdu (7 Aralık 1286).⁵⁴⁵ İtkân, Seyhun Nehri civarındaki Fârâb vilâyetine bağlı bir kasabadır.⁵⁴⁶ Hanefî mezhebine taassup derecesindeki bağlılığı ve mezhepteki üstünlüğü dolayısıyla Ebû Hanîfe diye isimlendirilmiştir. İlim tahsiline İtkân'da başladı. Burada Ahmed İbni Es'ad b. Muhammed el-Harîfa'nî'den ders aldı. Henüz genç bir yaşta, Hüsâmüddin Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Ahsîkesî'nin *el-Müntehab fî Usûli'l-Mezheb* adlı eserine et-Tebyîn adını verdiği çok güzel bir şerh yazmıştır.⁵⁴⁷ Eserin dibâcesinde verdiği bilgide, tahsilini yirmili yaşlarında ikmal ettiğini ve eserini 716 (1316) yılı Beraat Gecesinde Tüster'de tamamladığını ifade eder.⁵⁴⁸ İbn Habîb el-Halebî'nin otuzuna varmadan Ahsîkesî'yi şerhetmişti ibaresi de bu bilgiyi teyit etmektedir.⁵⁴⁹ Fahrü'l-İslâm'ın usulünü *el-Kâfi* sahibinden Nişâbur'da okuduğu haberi dikkate alınır, İtkânî'nin ilim tahsili için çeşitli beldelere gitmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. *Ğâyetü'l-Beyân*'ın mukaddimesinde belirttiğine göre 720 (1321) senesinde hac vazifesini tamamlayıp, yeni yılın Muharrem ayında Kahire'ye ulaşmıştır.⁵⁵⁰ 721 (1321) yılında Dımaşk'ta ders okutup, münazaralar katıldığı ve bu yolla şöhret bulduğu kaydedildiğine göre Dımaşk'taki ikametinin çok

⁵⁴³ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1921.

⁵⁴⁴ Kureşî, *el-Cevahirü'l-Mudiyeye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, I, 204, m. 144.

⁵⁴⁵ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftahü's-Saade ve Misbahü's-Siyade fî Mevzuati'l-Ulûm*, thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvehhab Ebü'n-Nur, II, Dârü'l-Kütübü'l-Hadise, Kahire 1968, 267.

⁵⁴⁶ Leknevî, *a.g.e.*, 87, m. 90.

⁵⁴⁷ Katip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1849.

⁵⁴⁸ Leknevî, *a.g.e.*, 88, m. 90; İbn Hacer el-Askalanî, *a.g.e.*, I, 414, m. 1078.

⁵⁴⁹ İbni Habib el-Halebî, *Tezkiretü'n-Nebih fî Eyyami'l-Mansur ve Benih*, thk. Muhammed Muhammed Emin, III, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, Kahire 1986, 208, 209.

⁵⁵⁰ Leknevî, *a.g.e.*, 88, m. 90.

kısa sürmüş olması icabeder. Zira aynı yıl hacca gitmiştir.⁵⁵¹ Bir müddet Kahire’de kalmış daha sonra Bağdat’a dönerek 747 (1346-1347) yılına kadar burada Bağdat kadılığı ve Meşhed-i Ebû Hanîfe’de müderrislik görevleri üstlenmiştir.⁵⁵²

Safedî *A’yânu’l-Asr ve E’vânu’n-Nasr* adlı eserinde, İtkânî’nin 10 Recep 747 tarihinde Dımaşk’a ikinci kez geldiğini ve bu bilgiyi İtkânî’nin kendi yazısından naklettiği haber verir (26 Ekim 1346).⁵⁵³ Dımaşk’ta Zehebî’nin vefat etmesi dolayısıyla Zâhiriye Dâru’l-Hadisi ve Genciyye Medreselerinin tedris vazifeleri İtkânî’ye verildi. 751 (1350) yılı Safer ayında Dımaşk’tan ayrılarak ikinci defa Kahire’ye gitti.⁵⁵⁴ Şam’dan ayrılmasının sebebi olarak, Şafîî âlimlerle girmiş olduğu tartışma gösterilmektedir. Bir gün Dımaşk Nâibü’s-Saltanası Yelboğa’nın da bulunduğu bir namazda, imamın rükûdan sonra ellerini kaldırması üzerine girdiği tartışmada, böyle yapan bir Hanefî’nin namazının olmadığını dolayısıyla, nâibin namazını yeniden kılınması gerektiğini söylemiştir. Bu haber Şam’ın Şafîî kadısı Takıyyüddin es-Sübkî’ye ulaştınca, İtkânî’nin bu görüşüne reddiye sadedinde bir risale kaleme aldı. İtkânî de görüşlerinin tutarlılığı ispat etmek amacıyla, delillerini en-Nesefî’ye dayandırdığı “*Risâletun fî Mes’eleti Rafî’l-Yedeyn*” adında bir risale yazdı.⁵⁵⁵ Bu olaydan sonra Şafîîlerle arası açılan İtkânî’nin Şam’da daha fazla kalamadığını görüyoruz.

751 (1350) senesinde Kahire’ye geldi ve burada Emir Sargatmuş en-Nâsırî’nin izzet ve ikramına nail oldu. Camiü’l-Mâridânî’de ders okuttu. Daha sonra, Emir Sargatmuş, İbni Tolun Camii’nin civarında bir medrese inşa ettirince 757 (1356-1357) senesinde İtkânî’yi buranın müderrisi olarak atadı. Fakat İtkânî ertesi vefat etti. Mısır’a bu son gidişinde 7 yıl kamış⁵⁵⁶ ve 758 senesi Şevval ayının 11’inde Kahire’de vefat

---

⁵⁵¹ İbn Hacer el-Askalanî, *a.g.e.*, I, 414, m. 1078.

⁵⁵² Temîmî, *a.g.e.*, II, 221, m. 553.

⁵⁵³ Temîmî, *a.g.e.*, II, 1. bs., 223, m. 553.

⁵⁵⁴ İbn Hacer el-Askalanî, *a.g.e.*, I, 414, m. 1078.

⁵⁵⁵ İbni Kutluboğa el-Hanefî, *a.g.e.*, 70, m. 79.

⁵⁵⁶ İbn Habib el-Halebî, *Tezkiretü’n-Nebih fî Eyyami’l-Mansur ve Benih*, thk. Muhammed Muhammed Emin, III, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Amme li’l-Kitâb, Kahire 1986, 209.

etmiştir (26 Eylül 1357 Çarşamba).⁵⁵⁷ Fıkıh, Arap dili, hadis, ensab gibi ilimlere derin vukufu vardı.⁵⁵⁸

Kaynaklar tarafından, kibirli ve Hanefî Mezhebi'ne taassup derecesindeki bağıllığıyla nitelenen İtkânî, sivri dilliği ve münazara ilmindeki üstünlüğüyle ön plana çıkmaktadır. Mezhebî taassubu, Sarğatmuş'un inşa ettirdiği medresenin yalnızca Hanefî Mezhebi'ne mensup fakih ve mütefakkihlere hasredilmesini şart koşması meselesiyle örneklendirilmiştir. Şâfiî düşmanlığı ile tavsif olunan İtkânî, genç yaşından itibaren birçok eser kaleme almıştır.

et-Tebyîn: Ahsîkesî'nin el-Müntehab fî Usûli'l-Mezheb adlı eserine İtkânî'nin yazdığı şerhtir.⁵⁵⁹ *Gâyetü'l-Beyân ve Nâdiretü'l-Akrân fî Âhiri'z-Zaman*, Hanefî fıkının en meşhur eserlerinden İmam Merğînânî'nin Hidâye adlı eserine yapılmış yüzlerce şerhten biridir.⁵⁶⁰ *eş-Şâmil fî Şerhi Usûli'l-Pezdevî*, Pezdevî'nin *Kenzü'l-Vüsûl* adlı eserinin şerhidir. *Dürer Manzûmetü Dürer*⁵⁶¹ Sirâceddin Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin *el-Ferâizü's-Sirâciyye*'sinin İtkânî tarafından nazma çekilmiş şeklidir. Bunların dışında, *Risale fî Terki Ref'i'l-yedeyn*, *Ademü Sihhati'l-Cum'ati fî Mevziayni mine'l-Beled*⁵⁶², *Kasîdetü's-Şaîâ ma'a Şerhihi*, *Verdetü'l-Ervâh fî'l-Esmâi'l-Merviyeye fî'l-Müenneseti's-Semâyye*, *el-Lübâb fî İlmi'l-Hisâb* adlı telifatının da bulunduğu bilinmektedir.⁵⁶³

1.3.22. Hüsâmüddin el-Ğûrî (v. 771/1369)

Tam adı, Hüsâmüddin Hasan b. Muhammed b. Muhammed el-Ğûrî el-Bağdâdî el-Hanefî'dir. Bağdat'ta doğdu ve burada ilim tahsil etti. Er-Reşîd b. Ebi'l-Kâsım, Muhammed b. Abdülmuhsin ed-Devâlîbî ve diğerlerinden hadis dinledi. Sonra Bağdat

⁵⁵⁷ Leknevî, *a.g.e.*, 88, m. 90.

⁵⁵⁸ İbn Tagriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, talik, Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, X, 1.bs., 254.

⁵⁵⁹ Katip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1849.

⁵⁶⁰ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftahü's-Saade ve Misbahü's-Siyade fî Mevzuati'l-Ulûm*, thk. Kamil Kamil Bekri, II, Abdülvehhab Ebü'n-Nur, Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire 1968, 268.

⁵⁶¹ Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1328/1, müellif hattı

⁵⁶² İbni Kutluboğa el-Hanefî, *a.g.e.*, 70, m. 79.

⁵⁶³ Ahmet Akgündüz, "İtkânî", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, 465.

veziri Necmüddin Mahmud b. Ali b. Şirvan'ın⁵⁶⁴ dostluğunu kazandı. Önce muhtesiplik sonra kadılık yaptı. 737 (1336-1337) senesinde Abbâsî halifesi el-Müstekfî, Sultan Kalavun tarafından tutuklanarak, ailesi ve maiyetiyle birlikte Kahire'nin yaklaşık 600 km güneyinde, Nil'in doğu sahilindeki Kos şehrine sürgün edilmişti.⁵⁶⁵ Hüsâmüddîn'in Bağdat'tan ayrılışı ile sürgün edilmesi arasında doğrudan bir ilişkinin olduğu görülmekte. Zira İbni Kesir, Hüsâmüddîn'in, dostluğunu kazandığı Bağdat veziri Necmüddin Mahmud b. Ali b. Şirvan ve ümerâdan Şerefüddîn Osman b. Hasan el-Beledî ile birlikte Bağdat'tan ayrılarak, Dımaşk'a uğrayıp burada üç gün ikamet ettikten sonra Kahire'ye gittiklerini ve burada Sultan Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun tarafından çeşitli vazifelere atandıklarını zikreder. Buna göre, Ğûrî'ye, Mısır'da Hanefilerin Kâdî'l-Kudâtlığı, Şirvânî'ye vezirlik ve Osman b. Hasan'a ise emirlik verilmiştir.⁵⁶⁶

Hüsâmüddîn el-Ğûrî, Kahire'de 737 senesi Cemaziyelâhir'in 18'inde Burhânüddîn İbrahim b. Ali b. Abdülhak'ın yerine Hanefilerin Kâdî'l-Kudâtı olarak göreve geldi (21 Ocak 1337). Kaynaklar tarafından hiç de hoş olmayan vasıflarla nitelenen Hüsâmüddîn el-Ğûrî kadılığı sırasında birçok tatsızlığa sebep olmuştur. Kimi hataları toplumsal infiale yol açmıştır. Mısır'da kadılık yaptığı zamanlar şiddetli cezaları ve korkutmasıyla meşhur olmuştu. Ayrıca uygun yer ve zaman gözetmeden mizah yapan, müstehcen ve kaba kelimeler kullanan bir kişiliğe de sahipti. Kaynakların ayrıntılarıyla naklettikleri meseleler, Mısır diyarındaki siyâsî istikrarsızlıkla da yakından alakalı görünmektedir. 742 (1341-1342) yılında ölen Sultan Kalavun'un yerine tahta oğlu el-Melikü'l-Mansûr Ebû Bekir oturmuştu. Hüsâmüddîn, Nâzırü'd-Devle el-Muvaffak Hibbetullâh b. İbrahim'in bunu kendisine çok çabuk haber vermemesi nedeniyle ağza alınmayacak hakaretler ve küfürler ihtiva eden bir mektup yazmıştı. Yazdıklarıyla da yetinmeyip Dâru'l-Adl'de sultan, ümera ve kadıların huzurunda çok kötü kelimeler edince, Sultan kendisine sinirlenmiş ve vezir Necmüddîn Mahmud'a, eğer senin dostun olmasaydı boynunu vurdururdum diye azarlamış. Ayrıca Mısır'dan derhal

---

⁵⁶⁴ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XVIII, 391, (Şirvân el-Kürdî imlasiyla); Makrizî, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebîr*, thk. Muhammed Ya'lavi, III, 1. bs., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1991, 451, m. 1215, (Şerevîn); İbn Hacer el-Askalanî, *Ref'ül-İsrân Kudatî Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1998, 137, m. 57, (Sürûr imlasiyla kaydedilmiştir.)

⁵⁶⁵ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XVIII, 399.

⁵⁶⁶ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XVIII, 391, 392.

sürülmesini istemiştir.⁵⁶⁷ Bu olay üzerine olmalı ki, Hüsâmüddîn, sultanın katli için bir fetva yayınlamıştır. Temîmî tarafından da Hüsâmüddîn'in Kahire'den çıkarılma sebebi olarak zikredilen fetva nedeniyle, Hüsâmüddîn'in başındaki sarığı yakılmış, elbiseleri parçalanmış, ayakkabılarıyla kendisine yemek yedirilmiş, çok kötü dayak yemiş ve galeyana gelen kitlelerin önünde Salihîye'deki evine kadar getirilmiş ve evi de yağmalanmıştır.⁵⁶⁸ 742 (1342-1343) yılında Kahire'den kovulmuştur.

Temîmî, Hüsâmüddîn el-Ğûrî'nin tercemesini, her ikisi de İbni Hacer el-Askalânî'ye ait olan *Dürerü'l-Kâmine* ve *Ref'ul-Isr'*dan naklettiğini ve bu kaynakların bazı indî mülahazalardan hâlî olamayacağını ifade eder.⁵⁶⁹

Mısır'dan kovulduktan sonra bir müddet Şam'da ikamet etti ardından Bağdat'a döndü ve Bağdat'ta Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin tedrisini üstlendi.⁵⁷⁰ 771 (1370) yılı Cemâziyelâhir ayında Bağdat'ta vefat etti.⁵⁷¹

1.3.23. Ebû Saîd en-Neseffî (v. 566/1171'den sonra)

Ebû Saîd Şuayb b. İbrahim en-Neseffî'nin⁵⁷² hayatı hakkında geniş bir bilgi bulunmamaktadır. Meşhed-i Ebû Hanîfe'de Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Muhammed b. Hüsrev el-Belhî'nin *Menâkıb-ı Ebî Hanîfe* adındaki eserini 566 (1170-1171) yılından başlayarak tahdis ettiği ve bu tarihten sonra vefat etmiş olduğu bilinmektedir.⁵⁷³

1.3.24. Abdülaziz el-Harezmî (v. 568/1172'den sonra)

Tam adı Abdülaziz b. Ali b. Ebî Saîd el-Harezmî el-Fakîh'tir.⁵⁷⁴ Bağdat'ta ikamet etmiş ve Meşhed-i Ebû Hanîfe'de kalmıştır. Medresenin kütüphanesinde hâzinlik vazifesi de üstlenmiş olan bu zat, aynı zamanda Kadı İsmail b. Sâad el-

⁵⁶⁷ Makrizî, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebîr*, thk. Muhammed Ya'lavi, III, 1. bs., Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1991, m. 1215

⁵⁶⁸ Temîmî, *a.g.e.*, III, 107, 108, m. 553.

⁵⁶⁹ Temîmî, *a.g.e.*, III, 108, m. 553.

⁵⁷⁰ İbn Hacer el-Askalani, *a.g.e.*, II, 43, m. 1564.

⁵⁷¹ Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-Irak Beyne İhtilâleyn*, Matbaatü'l-Emîr, II, 1. bs., Bağdat 1936, 163.

⁵⁷² Temîmî, *a.g.e.*, IV, 71. (Müderresin nisbesi burada es-Süfsînî şeklinde geçmektedir.)

⁵⁷³ Kureşî, *a.g.e.*, II, 250.

⁵⁷⁴ Temîmî, *a.g.e.*, IV, 349, 350.

Buhârî'den dinlediği Tahâvî'nin *Şerhu'l-Âsâr* adındaki hadis eserini Meşhed-i Ebû Hanîfe'de okutmuştur. 568 (1172-1173) yılında tahdisine devam ettiği bu eseri kendisinden dinleyen arasında Mes'ûd b. Ahmed, Sıbt el-Mukaddesî gibi kimseler bulunmaktadır.

Kaynaklarda bu müderrislerin dışında Abdü'd-Dâim Beldecî el-Mevsılî ve Hasan b. Nâsır b. Ebî Bekr el-Bekrâbâzî el-Kâğidî es-Semerkindî'nin de Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders okuttukları geçmekteyse de, bu kişilerin hayatları ve medreseye atanmalarıyla ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Abdü'd-Dâim, meşhur Hanefî fakihlerinden *el-İhtiyar* müellifi Abdullah el-Mevsılî'nin kardeşidir. Büyük bir hadis âlimi ve fakih olan Abdü'd-Dâim'in eğitimi Musul'da tamamlamış olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmalarda Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders okuttuğu söyleniyorsa da, ulaşabildiğim kaynaklarda bu bilgiyi teyid eden bir kayda rastlanmamıştır. Hanefî mezhebinde zamanının önde gelenleri arasında olduğu anlaşılan müderris, 680 senesi Şaban ayının 3'ü Pazartesi günü vefat etmiştir (16 Kasım 1281).⁵⁷⁵

Ebû Ali Hasan b. Nâsır b. Ebî Bekr el-Bekrâbâzî el-Kâğidî es-Semerkindî hakkında çok kısa bir mâlûmât bulunmakla birlikte, Meşhed-i Ebû Hanîfe'de ders okuttuğuna ilişkin bir bulguya ulaşılamadı. İmam Cemâlüddîn el-Mahbûbî'nin şeyhlerinden ve el-Hidâye sahibinin arkadaşı olduğu dışında hiç bir kaydı bulunmamaktadır.⁵⁷⁶ Sem'ânî Ensâb'ındaki Bekrâbâzî nisbesinde, Ebû Ali'nin dihkân olarak bilindiğini, ne geçmişte ne de yaşadıkları devirde, kâğıt imal etme sanatında onun kadar maharetli bir kimsenin bulunmadığını zikreder. Sem'ânî, Bekrâbâzî nisbesinin Cürcan'ın bir mahallesi olan Bekrâbâz'a dayandığını, kendisinin bir zamalar orada bulunup hadis meclisleri tertip ettiğini ve bu meclislere Bekrâbâzî'nin katıldığını kaydeder.⁵⁷⁷

---

⁵⁷⁵ İbn Tagrîberdî; *a.g.e.*, I, 396, m. 1362; Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, II, 2. bs., Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1980, 285 (Muhakkıkın dipnotu)

⁵⁷⁶ Kureşî, *a.g.e.*, II, 94, 95; Temîmî, *a.g.e.*, III, 117.

⁵⁷⁷ Sem'ânî, *El-Ensâb*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, II, 1 bs., Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1981, 271.

1.4. MUIDLER

Sözlükte “tekrarlayan” anlamına gelen muid, medreselerde müderrislerin yardımcıları konumundaki kimselerdir. Başlıca vazifeleri, gün içerisinde hocanın verdiği dersi öğrencilere tekrar etmektir. Muidler genellikle müntehi talebelerin önde gelenleri arasından seçilirdi. Müderrisliğe adım atmak anlamına gelen muidlik, fıkıh eğitimini ikmal etmiş veya buna yakın seviyedeki mütefakkih için akademik yaşamın başlangıcı manası taşıyordu. Kimi muidlerin bu mansaba mahsus resmi vazife kabilinden ücret aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Cemâa'nın kaydına göre, bir muid görevi münasebetiyle bir ücret alıyorsa, iadeye öncelik vermeliydi.⁵⁷⁸ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, hocası Ebû Tîb Tâhir et-Taberî'den on küsur yıl ilim tahsil ettikten sonra, kendisine mescidindeki halkasında ders verme izni verdiğini ve kendi ders halkasına muid olarak atadığını zikreder.⁵⁷⁹

Hüsâmüddîn el-Fergânî en-Nu'mânî (v. 782/1380)⁵⁸⁰, tam adı Hüsâmüddin Hüsâm b. el-Ferec Ahmed el-Fergânî en-Nu'mânî, lakabı Hüsâmüddin el-Hanefî'dir. Ebû Hanîfe'nin zürriyetinden olduğu rivayet edilen Fergânî, İmam-ı Âzam Medresesi'nde muidlik yapmıştır. 782 (1380-1381) yılında vefat etmiştir.

---

⁵⁷⁸ İbn Cemâa, a.g.e., 270.

⁵⁷⁹ İbn Hallikan, a.g.e., II, 514.

⁵⁸⁰ Hâşim el-Âzamî, a.g.e., 94.

SONUÇ

Abbâsî halifesi Ebû Câfer el-Mansûr tarafından Dicle'nin batı yakasında dairesel planda inşa edilen Bağdat, zamanla genişleyerek nehrin her iki yakasına yayılmıştır. Bağdat önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasının yanında hacca gidenlerin yolculukları esnasında uğradıkları kutsal kabul edilen yerlerden birisiydi. Bu sebeple Bağdat yılın muhtelif zamanlarında ziyaretçi akınına uğramaktaydı. Türlü imkânlarıyla ortaçağ insanını kendine çeken bu şehir, bu arada değişik düşüncelere sahip insanların birbirine yaklaşma, bazen de muhalif grupların çatışma alanına dönüşmüştür. Muhtelif amaçlarla şehri ziyaret edenler sayesinde uzak coğrafyalardaki müslümanlar arasında özellikle dînî ve akli ilimlerde yaşanan gelişmeler hızlı bir şekilde Bağdat'a ulaşıyordu.

İslâm eğitim öğretim tarihinde Bağdat önemli bir yere sahiptir. Kurulduğu tarihten itibaren bir ilim merkezi olarak öne çıkan bu şehir, önemli ilmî atılımlara ev sahipliği yapmıştır. Halife Harun Reşid döneminde tam bir ilim ve kültür merkezi haline gelen Bağdat, ortaçağın en önemli ilim merkezlerinden kabul edilen Beytü'l-Hikme'nin kurulduğu yerdir. Aynı şekilde çağdaş olan Meşhed-i Ebû Hanîfe ve Bağdat Nizamiye Medreseleri de Bağdat'ta kurulan ilk eğitim ve öğretim kurumlarının başında gelmektedir.

Medreselerin kökenine dair tartışmalar bu kurumun ilk olarak nerede, ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu hususundaki bilinmezliğe işaret etmektedir. Bağdat Nizamiye Medresesi'nden önce veya aynı dönemde kurulduğu tespit edilen, başta Meşhed-i Ebû Hanîfe olmak üzere birçok medresenin varlığı artık bilinmekteyse de, tarihte medrese kurumunu dört başı mamur bir surette ifade edebilecek en meşhur kurumun Nizamiye Medresesi olduğu kabul edilmektedir.

Selçuklular İslâm dünyasına dâhil olduklarında halifelik kurumu Bağdat, Mısır ve Endülüs olmak üzere üçe bölünmüş durumdaydı. Zayıf durumdaki Abbâsî halifeliği itikadi farklılıkların çatışmalara dönüştüğü toplumsal bir kargaşa sebebiyle günden güne daha kötü bir duruma sürüklenmekteydi. Bağdat halifesine karşı olan Şii Arslan Besâsirî'yi para ve silah yollarıyla destekleyen Fâtımîler, Bağdat üzerindeki dînî ve siyâsî emellerini bu yollarla hayata geçirmişlerdi. Sünnî İslâmın temsilcisi konumundaki Abbâsî Halifeliği zayıf bir durumdayken, Selçukluların siyâsî himayeleri halifeliğin bekası için özel bir önem arz etmiştir. Fakat Selçukluların İslâm dünyasına

müdahaleleri siyâsî alanlarda sınırlı kalmayıp, onların esas icraatlarının eğitim öğretim alanında olduğu görülmüştür. Selçukluların kurdukları medreseler gayri sünnî cereyanlara karşı bir tepki olarak görülmektedir. Siyâsî bir mücadele askeri güçle kazanılabilir fakat bu zaferi kalıcı hale getirmek, toplum zihninde birlik ve beraberliği tesis eden icraatlar veya kurumlarla mümkün olabilirdi. Bu sebeple Bağdat'taki Şii Sünnî mücadelesinin bir sükûnet devresine girmesiyle medrese kurumunun ortaya çıkması arasında paralellikler bulunmaktadır.

Meşhed-i Ebû Hanîfe, Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın müstevfîsi Ebû Sa'd el-Harezmî tarafından 459 (1067) yılında Bağdat'ın doğu yakasında yaptırılmıştır. Medresenin inşasına ilişkin kayıtlara bakılacak olursa, hem Selçuklu ümerâsı arasındaki rekâbet, hem de bu devlet adamlarının birbirlerini örnek almadaki gayretleri müşahede olunur. Ayrıca mezheb aidiyetinin kurumların tesisinde önemli bir rol oynadığı da görülür. Selçuklu Devleti'nin en nüfuzlu adamı Nizâmülmülk'ün kendi mezhep mensupları için vakıflar tesis edip onlar için medreseler inşa etmesi bunun bir göstergesidir. Aynı şekilde Sa'd el-Harezmî de kurduğu medrese ve vakıfları Hanefî mezhebi mensuplarına tahsis etmiştir.

Dînî ilimler merkezli bir eğitimi esas alan medreselerde, fıkıh ve fıkıh usûlü ders programlarının ağırlığını teşkil etmekteydi. Fıkıhın bu şekilde medreselerde ağırlıklı yer almasında siyaset ve değişen hayat şartlarına bağlı olarak şekillenen toplumun hukûkî düzenin fakihler tarafından belirlenmesiyle yakından alakalı olduğu bilinen bir husustur. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe bu durumun en meşhur örneklerinden birini teşkil eder. Bağdat kadılığını kabul etmediği için halifeyle ters düşmüş ve neticede hapsedilmiştir.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'de temel olarak İmâm-ı Âzam'ın kavillerinin toplandığı derlemeler ve bu eserler üzerine Hanefî fakihlerince yapılmış şerhler okutulmaktaydı. Öğrenciler medresedeki ders okutma usulüne uygun olarak hocalarının fıkıh ve münazara meclislerinde hazır bulunur; onun usûl ve üslubunu takip ederlerdi.

Ortaçağ öğretim kurumlarında genellikle kitap merkezli eğitim metodu takip edilmekteydi. Buna göre eserin tamamı veya ilgili kısımları başlangıcından itibaren hazır bulunan talebelere hoca tarafından şerh edilmekteydi. Hocanın yardımcısı konumundaki mürid hocanın ardından, gün içerisinde işlenen konuyu talebelere tekrar eder, öğrencilerin sorularını cevaplardı.

Medresede derslikler, kütüphane, yemekhane, yatakhane gibi kısımlar bulunmaktaydı. Bu kısımlar hakkında teferruatlı bilgi bulunmamakla birlikte özellikle kütüphane ve burada görev yapan kişinin sorumlulukları hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Kütüphanede önemli miktarda eserin bulunduğu müderris tarafından kütüphane görevlisine hazırlattırıldığı kaynaklar tarafından belirtilen fihristlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca, kütüphanedeki eserlerin öğrencilerin kullanımına açık olduğu, eserleri ödünç almanın ise sıkı kurallara bağlandığı görülmektedir. Ödünç alınan bir kitap için rehin bırakmanın yanında, ödünç alan kişinin güvenilirliğinin de dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'de görev yapmış müderrislerin tamamının Hanefî mezhebine mensup kimseler olduğu görülür. Bu ise günümüzde mevcut olmayan vakfiye şartlarında, Hanefî mezhebine mensup fakihlerin bu medresenin müderrisliğine atanabileceğiyle ilgili bir maddenin varlığını işaret etmektedir. Bunun en önemli sebebi Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin bir ihtisas medresesi olarak kurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır.

Meşhed-i Ebû Hanîfe'de görev yapan müderrislerin genellikle Bağdat dışından geldikleri görülür. Lamğânî, Vâsıtî, Türkistânî, Siğnâkî gibi nisbeler bu hususta bir fikir vermektedir. Bu medresenin Hanefî dünyasındaki etkinliğini ve önemini göstermektedir. Dikkat çekici hususlardan bir tanesi de, aynı aileye mensup birden çok müderrisin burada görev yapmış olmasıdır.

Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrisleri arasında fıkıh ilminin yanında muhtelif ilimlerde rüştünü ispat etmiş bilginler de bulunmaktadır. İbnü'l-Fasîh bunların en meşhurdur. O başta fıkıh olmak üzere dinî ilimlere olan vukufiyetinin yanında nesir haldeki bilgileri nazmetme hususunda da üstün bir yeteneğe sahipti. Ayrıca müderrislerin Meşhed-i Ebû Hanîfe'deki görevlerine ek olarak devletlerarası elçilik, reislik, kadılık, kâdı'l-kudâtlık gibi görevleri de üstlenmiş olduklarını görmekteyiz. Bu durum o dönemde bütün medreseler gibi Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin de toplum hayatıyla içiçe olduğunu göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

— — — — —, *Kitâbü'l-Havâdis (El-Havâdisü'l-Câmia ve't-Tecâribü'n-Nâfia fi'l-Mieti's-Sâbia)*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, İmad Abdüsselam Rauf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1997.

A'ZAMÎ, Velid, *Medresetü'l-İmam Ebî Hanîfe; Târîhuhâ ve Terâcimi Şüyühîhâ ve Müderssîhâ*, Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuûn, Bağdat 1983.

AHTERÎ, Mustafa b. Şemseddin el-Karahisârî, *Ahterî-i Kebir*, hzl., Ahmet Kırkkılıç-Yûsuf Sancak, TDK Yayınları, Ankara 2009,

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "İtkânî", *DİA*, XXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 464-465.

ALÎ, Salih Ahmed, *El-Irak fi't-Târîh*, Dâru'l-Hürriyye, Bağdat 1983.

ALTUNTAŞ, Halil Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, 2. bs., D.İ.B. Yayınları, Ankara 2006.

AŞTİYANÎ, Abbas İkbâl, *el-Vezare fi Ahdi's-Selâcika*, Ar. çev. Ahmed Kemâleddin Hilmi, el-Matbûatü'l-Câmiyye, Kuveyt 1984.

ÂŞÛR, Saîd Abdülfettâh, "Ezher", *DİA*, XII, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 53-63.

ATEŞ, Ahmed, "Deylem", *İA*, III, TDV Yayınları, İstanbul 1986, s. 567-573.

AVVÂD, Korkis "Medresetü'l-Mustansiriyye bi-Bağdâd", *Sumer*, S 1, Müdiriyyetü'l-Âsâri'l-Kadîmeti'l-Âmme, Bağdat 1945, s. 76-128.

ÂZAMÎ, Hâşim *Târîhu Câmiî'l-İmâmi'l-A'zam ve Mesâcidi'l-A'zamiyye*, Matbaatu'l-Ânî, Bağdat 1964.

AZZÂVÎ, Abbas B. Muhammed B. Samir Abbas, *Târîhu'l-Irak Beyne İhtilâleyin*, II, 1. bs., Matbaatü'l-Emîr, Bağdat 1936.

BABANZÂDE Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannafin*, thk., Kilisli Rıfat Bilge, Mahmud Kemal İnal, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951.

BAKTIR, Mustafa "Suffe", *DİA*, XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 469-470.

BARTHOLD, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, hzl. Kâzım Yaşar Kopruman, Afşar İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975.

BAYBURTLUOĞLU, Zafer, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1993.

BAYKARA, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, TDV Yayınları, Ankara 2000.

BOZKURT, Nebi, "Medrese", *DİA*, XXVIII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 323-327.

_____, "Müderis", *DİA*, XXXI, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 467-468.

BÜNDÂRÎ, Ebû İbrahim Kıvamüddin Feth b. Ali b. Muhammed, *Kitâbu Târîhu Devleti Âl-i Selçuk*, Şeriketü Tab'î'l-Kütübi ve'n-Neşr, Mısır 1900.

CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 7. bs., I, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1998.

ÇELEBÎ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976.

DAĞ, Mehmet, ÖYMEN, Hıfzırrahman R., *İslâm Eğitim Tarihi*, 1. bs., Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974.

EBÛ ŞÂME EL-MAKDÎSÎ, Ebû'l-Kâsım Şehabeddin Abdurrahman, *Terâcimu Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi' (Zeyl Ale'r-Ravzateyn)*, 2. bs., Dâru'l-Cîl, Beyrut 1974.

EL-GABBÂSÎ, Necâh, "El-Meâhid ve'l-Müessesâtü't-Ta'lîmiyye fi'l-Âlemi'l-İslâmî", *Mecelletü'l-Müerrihu'l-Arabî*, S 19, İttihâdü'l-Müerrihine'l-Arab, Bağdat 1981, s. 175-195.

EMİN, Hüseyin, "el-Mescidü ve Eseruhû fi Tatvîri't-Ta'lîm", *Dirâsâtün Târîhiyye*, S 5, Câmîatü Dımaşk, Dımaşk 1981, s. 5-13.

ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, 285.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1988.

ERÜNSAL, İsmail E., "Dârülilim", *DİA*, VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 539-541.

EVLİYA ÇELEBÎ, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, çev. Zuhurî Danışman, VII, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1970.

FÂSÎ, Ebû't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali, *İkdü's-Semin fi Tarihi'l-Beledi'l-Emin*, thk. Fuâd Seyyid, IV, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire 1965.

_____, *Şifâü'l-Garâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Haram*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, I, 1. bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

GASSÂNÎ, İsmail b. el-Abbas, *Ascedü'l-Mesbuk ve'l-Cevherü'l-Mahkuk fî Tabakâti'l-Hulefa*, thk. Şakir Mahmûd Abdülmün'im, II, Dâru't-Türâsi'l-İslâmî, Beyrut 1975.

GAZZÂLÎ, Ebû Hamid Huccetülİslâm Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, I, Bedir Yayınevi, İstanbul 1974.

GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981.

GÖYÜNÇ, Nejat "Tevkî", *İA*, XII.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 217-219.

GÜNGÖR, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, 3. bs., İstanbul 1992.

HAMMÛDÎ, Hâlid Halil, "Neş'etü'l-Medâris fi'l-Asri'l-İslâmî", *Âfâkun Arabiyye*, S 1, Müessesetü Remzi li't-Tibâa, Bağdat 1978, s. 112-115.

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf, I, 1. bs., Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.

HİNZ, Walther *Islamische Masse und Gewichte: Umgerechnet ins Metrische System*, E. J. Brill, Leiden 1955.

HÜSEYNÎ, Ebü'l-Kâsım İzzeddin Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman, *Silatü't-Tekmile li-Vefeyati'n-Nekale*, hzl. Ebû Yahyâ Abdullah el-Kenderi, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2005.

İBN BATTÛTA, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, 1. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

İBN CÜBEYR, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed, *Rihletu İbn Cübeyr*, Dâru Sâdır, Beyrut 1964.

İBN HABİB EL-HALEBÎ, Ebû Muhammed Bedreddin Hasan b. Ömer, *Tezkiretü'n-Nebih fî Eyyami'l-Mansur ve Benîh*, thk. Muhammed Muhammed Emin, III, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, Kahire 1986.

İBN HACER EL-ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şehâbeddin Ahmed, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, I/II, 1. bs., Dâru'l-Cîl, Beyrut 1993.

_____, *Ref'ül-İsr an Kudâti Mısr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1998.

İBN HALDUN, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, thk. Abdüsselam eş-Şeddâdî, 1. bs., Beytü'l-Fünûn ve'l-Ulum ve'l-Âdâb, Dâru'l-Beyzâ (Kazaplanka) 2005.

İBN HALLİKAN, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut 1968.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 1. bs., Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, Kahire 1998.

İBN KUTLUBOĞA, Ebü'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't Terâcim fî men Sannefe mine'l-Hanefiyye*, thk. İbrahim Salih, 1. bs., Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dımaşk 1992.

İBN TAGRİBERDÎ, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yûsuf b. Tagriberdi, *Delilü's-Safi ale'l-Menheli's-Safi*, thk. Fehim Muhammed Şeltut, I, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1980.

_____, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, V, 1. bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1992.

İBN UMRÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Enbâ fî Tarihi'l-Hülefa*, thk. Taki Beyneş, Çaphâne-i Dânişgâh-ı Firdevsî, Meşhed 1984.

İBNÜ'D-DÜBEYSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd b. Yahyâ, *el-Muhtasarü'l-muhtac ileyh min Tarihi'l-Hafız Ebî Abdullah*, I, Matbuatu Mecmai'l-İlmi'l-Iraki, Bağdad 1977.

_____, *Zeylü Tarihi Medineti's-Selam*, thk. Beşşâr Avvâd Mâruf, IV/V, 1. bs., Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2006.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, XVI, 1. bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fî't-Târih*, thk. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, IX, 4. bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

İBNÜ'L-FUVATÎ, Ebü'l-Fazl Kemâleddin Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed Şeybânî, *Mecmaü'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed Kazım, V, 1. bs., Vizaret-i Ferhengu İrşâd-i İslâmî, Tahran 1416.

_____, *Telhîsu Mecmai'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Mustafa Cevad, Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, Dımaşk 1962.

İBNÜ'L-İMÂD, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezeratü'z-Zeheb fî Ahbari men Zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, VI (1991), VIII, 1. bs., Dâru İbn Kesir, Beyrut 1986.

İBNÜ'L-KALLÂNİSÎ, Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. Ali ed-Dımaşki, *Târihu Ebî Ya'lâ Hamza İbni'l-Kallânisî (Zeylû Târihu Dimaşk)*, Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, Beyrut 1908.

İBNÜ'S-SÂÎ, Ebû Talib Tâceddîn Ali b. Eneceb b. Osman, *Câmiu'l-Muhtasar fî Unvâni't-Tevârîh ve Uyûni's-Siyer*, nşr. Mustafa Cevâd, IX, Matbaatu's-Süryâniyyeti'l-Katolikiyye, Bağdat 1934.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983.

KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu'l-A'sâ fî Kitâbeti'l-İnşâ*, II, III, Dâru'l-Kütübi'l-Mısıryye, Kahire, 1922.

KALLEK, Cengiz, "Kafiz", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, 155-157.

KÂTİP ÇELEBÎ, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, thk. Şerafettin Yaltkaya, Rifat Bilge, II, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

KAYA, Mahmut, "Dârülhikme", *DİA*, VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 537-538.

_____, "Beytülhikme", *DİA*, VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 88-90.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed, *Nizamü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye; et-Terâtibü'l-İdâriyye*, thk. Abdullah el-Hâlid, II, 2. bs., Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1996.

KÖYMEN, M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı II*, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1983.

KUREŞÎ, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevahirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, I-II-III-IV, 2. bs., Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, Kahire 1993.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, *Abbâsiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

_____, "Türk Hâkimiyetine Kadar Arap-İslam Edebiyatında "Türk" Tasavvuru", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S 12, İstanbul 2002, 21-39.

LANDAU, Jacob M., “Küttâb”, *DİA*, XXVII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 3-4.

LASSNER, Jacob, EL-ALÎ, Salih Ahmed, *Hitatu Bağdâd fi'l-Uhûdi'l-Abbâsiyyeti'l-Ûlâ*, Matbaatu Mecmâi'l-İlmi'l-İrâkî, Bağdat 1984.

LEKNEVÎ, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye; et-Ta'likatü's-Seniyye ale'l-Fevaidi'l-Behiyye*, 1. bs., Dâru'l-Erkam, Beyrut 1998.

MA'RÛF, Nâci, “el-Hayâtü's-Sekâfe fi Bağdâd”, *Bağdad*, ed. Muhammed Mekkiyye, Alwarrak Publishing, London 2005, s. 147-200.

_____, “Mukaddime fi Târîhi Medresti Ebî Hanîfe ve Ulemâihâ”, *Mecelletü Külliyyeti'ş-Şerîa*, S 1, Matbaatü'l-Ânî, Bağdat 1965, s. 5-24.

_____, *el-Medarisü'ş-Şerâbiyye bi-Bağdad ve Vâsıt ve Mekke*, 3. bs., Dâru'ş-Şaab, Kahire 1977.

_____, *Medârisü Kable'n-Nizâmiyye*, Matbaatu'l-Mecmai'l-İlmi'l-İrâkî, Bağdat 1973.

_____, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât ve'l-Medârisi'l-Meşriki'l-İslâmî*, 1. bs., Matbbatü'l-İrşâd, Bağdat 1973.

_____, “et-Tevkîâtü't-Tedrîsiyye”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, S 6, Bağdat 1963, s. 5-52.

_____, *Târîhu Ulemâi'l-Mustansiriyye*, I (1975) / II, 3. bs., Dâru'ş-Şa'b, Kahire 1976.

MA'TUK, Reşad b. Abbas, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi'l-Irak Hilâle'l-Asri'l-Büveyhî: 334-447/945-1055*, Doktora tezi, Câmîatü Ümmi'l-Kura, Mekke 1997.

MAKDÎSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, ed. M. J. De Goeje, 1. bs., E. J. Brill, Leiden 1877.

MAKDÎSÎ, George, “Autography Diary of an Eleventh-Century Historian of Baghdâd – IV”, *BSOAS*, Vol. 19, No. 2, B. J. Brill, Leiden 1957, s. 281-303.

_____, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, 1. bs., Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

_____, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.

MAKRİZÎ, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-Kebîr*, thk. Muhammed Ya'lavi, III, 1.bs., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1991.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

MEVSİLÎ, Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud, *El-İhtiyâr: İmâm-ı Âzâmın İctihad ve Görüşleri*, çev. Celal Yeniçeri, Emin Yayınları, İstanbul 1993.

MORTEL, Richard T., “Madrasas in Mecca during the Medieval Period: A Descriptive Study Based on Literary Sources”, *BSOAS*, Vol. 60, No. 2, Cambridge University Press, London 1997, s. 236-252.

MUHSİN, Taha, ES-SAFFÂR, Abdürrezzâk, “Devru'l-Mescid fî Mahvi'l-Ümmiyyeti ve't-Ta'lîm”, *Âdâbu'r-Râfideyn*, S 10, Câmîatü Mevsıl, Musul 1979, s. 161-183.

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.

MÜNZİRÎ, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavi, *et-Tekmile li-Vefeyati'n-Nekale*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, II, 2. bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981.

NERŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târih-i Buhârâ*, Ar. çev. Emin Abdülmecid Bedevi, Nasrullah Mübeşşir et-Tarrâzî, 3. bs., Dâru'l-Maârif, Kahire 1965.

NİZÂMÜLMÜLK, Ebû Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsi, *Siyasetnâme (Siyeru'l-Mülûk)*, çev. Nurettin Bayburtlugil, 5. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2003.

NUAYMÎ, Ebü'l-Mefahir Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer, *Ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, thk. İbrahim Şemseddin, I, 1. bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

OCAK, A. Yaşar, FARÛKÎ, Süreyya, “Zâviye”, *İA*, XIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s. 468-476.

OCAK, Ahmet, *Nizamiye Medreseleri*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1993.

ÖZEL, Ahmet, “İbnü'l-Fasîh”, *DİA*, XXI, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 43-44.

_____, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 2. bs., TDV Yayınları, Ankara 2006.

PEDERSEN, J., “Mescid”, *İA*, VIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 1-71.

PEKTAŞ, Kadir, “Sûse Ribâtı”, *DİA*, XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 573-574.

SABBÂĞ, Abbas, BOZKURT, Nebi, “Müstevfi”, *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, s. 147-148.

SAFEDÎ, Ebü's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Helmut Ritter, I, 2. bs., E. J. Brill, Wiesbaden 1981.

_____, *Nekti'l-Himyan fî Nüketi'l-Umyân*, Dâru'l-Medine, Kahire 1911. (1911 tarihli el-Matbaatü'l-Cemaliyye nüshasının tıpkıbasımıdır)

SALLÂBÎ, Ali Muhammed Muhammed, *Devletü's-Selçûkiyye*, Dâru'l-Meârif, Beyrut 2007.

SARICIK, Murat *Osmanlı İmparatorlu'nda Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.

SAYILI, Aydın, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese*, çev. Recep Duran, y.y. 2002.

SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi, *el-Ensâb*, thk. Muhammed Avvâme, VII, 1. bs., Mektebetü İbni Teymiyye, Kahire 1976.

SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir'atü'z-Zaman fî Târihi'l-A'yân*, VIII, 1. bs., Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1952.

SİĞNÂKÎ, Hüsameddin Hüseyin b. Ali b. Haccac, *el-Kâfi Şerhi'l-Bezdevî*, thk. Fahrüddin Seyyid Muhammed Kânit, I, 1. bs., Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2001.

STRECK, M., “Bağdat”, *İA*, II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 195-199.

ŞENSOY, Sedat, “Ta'likât”, *DİA*, XXXIX, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 508-510.

ŞİBAY, Hâlim Sâbit, “Ebû Hanîfe”, *İA*, IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 20-28.

TÂCEDDİN ES-SÜBKÎ, Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, IV, 1. bs., Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1968.

TAŞKÖPRİZÂDE, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Miftahü's-Saade ve Misbahü's-Siyade fî Mevzuati'l-Ulûm*, thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvehhab Ebü'n-Nur, II, Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire 1968.

TEMÎMÎ, Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temîmî el-Gazzî, *Tabakâtu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, III (1983), IV, Dâru'r-Rifâi, Riyad 1989.

TURAN, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı”, *Bellekten*, XI, S 42, TTK Basımevi, Ankara 1947, s. 197-236.

_____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 3. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 1980.

_____, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

ULUÇAM, Abdüsselam, “Âzamiye Külliyesi”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 301-302

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Kitabeler: Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından*, Milli Matbaa, İstanbul 1927.

UZUNPOSTALCI, Mustafa “Ebû Hanîfe; Hayatı ve şahsiyeti”, *DİA*, X, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 131-138.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şihabeddin Yakut b. Abdullah, *Mu’cemü’l-Büldân*, II, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

_____, *Mu’cemu’l-Udebâ İrşâdü’l-Erîb ilâ Ma’rifeti’l-Edîb*, thk. İhsan Abbas, I, 1. bs., Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1993.

YARAN, Rahmi, “Siğnâki”, *DİA*, XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 164-166.

YAYLALI, Davut, “Mevsilî, Abdullah b. Mahmud”, *DİA*, XXIX, TDV Yayınları, Ankara 2004, s. 487-488.

YİĞİT, İsmail, “Mahzen”, *DİA*, XXVII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 401-402.

_____, “Ribât”, *DİA*, XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 76-79.

ZEBÎDÎ, Ebü’l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tâcü’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Mustafa Hicâzî, XVI, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1976.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-İber fi Haber-i men Ğaber*, II, 1. bs., Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1985.

_____, *el-Muhtasarü’l-Muhtac ileyh min Tarihi’l-Hafız Ebî Abdullah*, thk. Mustafa Cevad, Matbûatu Mecmai’l-İlmi’l-İraki, Bağdad 1977.

_____, *Kitâbu Tezkiretü’l-Huffâz*, IV, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1956.

_____, *Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, XIX (1984), XXIII, 1. bs., Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1985.

_____, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, thk. Beşşar Avvad
Ma'ruf, XIII, 1. bs., Darü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.

ZİRİKLİ, Hayreddin, *el-A'lâm: Kamusu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ*, I,
6. bs., Dârü'l-İlm li'l-Melayîn, Beyrut 1984.